

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ**

НАУКОВИЙ ВІСНИК

№ 17 (95)

Одеса — 2009

Науковий вісник • Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2009. — № 17 (95). — 219 с. — Мови укр., рос.

Редакційна колегія

Соколов В. М. (головний редактор), д-р істор. наук, проф.; Рябіка В. Л. (зам. головн. ред.), канд. політ. наук; Делієва Я. Г. (відпов. секретар).

I. Економічні науки: Зверяков М. І., д-р економ. наук, проф.; Левицький М. А., д-р економ. наук, проф.; Матвеев С. О., д-р економ. наук, проф.; Осипов В. І., д-р економ. наук, проф.; Уперенко М. О., д-р економ. наук, проф.; Харічков С. К., д-р економ. наук, проф.

II. Політичні науки: Балабаєва З. В., д-р філософ. наук, проф.; Василенко С. Д., д-р політ. наук, проф.; Кармазіна М. С., д-р політ. наук, проф.; Коваль І. М., д-р політ. наук, проф.; Пахарев А. М., д-р політ. наук, проф.; Пойченко А. М., д-р політ. наук, проф.

III. Історичні науки: Демін О. Б., д-р істор. наук, проф.; Парієнко Г. К., д-р істор. наук, проф.; Соколов В. М., д-р істор. наук, проф.; Солдатенко В. Ф., д-р істор. наук, проф., член-кор. НАН України; Стьопін А. О., д-р істор. наук, проф.; Хмарський В. М., д-р істор. наук, проф.

Редакційна колегія затверджена Вченою радою Одеського державного економічного університету 22 квітня 2008 року, прот. № 6.

Редакційна колегія затверджена Експертною Радою (Всеукраїнська асоціація молодих науковців) 4 квітня 2008 р., протокол № 2.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації — серія ОД, № 881 від 12 вересня 2003 року.

Збірник “Науковий вісник” зареєстрований президією ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7 як наукове видання з економічних, історичних наук; зареєстрований президією ВАК України від 8 червня 2005 р. № 2-05/5 як наукове видання з політичних наук.

Затверджено Вченою радою Одеського державного економічного університету 30 червня 2009 р., прот. № 8.

Адреса редакційної колегії: Україна, 65082, м. Одеса,
вул. Преображенська, 8,
ОДЕУ
тел. в Одесі: (8-0482) 35-68-92

© Одеський державний економічний університет

УДК 339(0)

К. В. Крикуненко

**СВІТОВИЙ ДОСВІД СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ
ВІЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ЗОН СЕРВІСНОГО ТИПУ**

У середині ХХ ст. з розвитком процесу глобалізації у міжнародній господарській практиці почалося активне застосування такого фінансового інструменту, як міжнародне податкове планування. Передумовою для його здійснення стало створення офшорних (безподаткових) зон [7].

Вільні економічні зони міцно увійшли у світову господарську практику і діють у різних країнах. Зараз у світі, за різними даними, функціонує від 400 до 2000 вільних економічних зон. Перші ВЕЗ були створені в США за актом 1934 року у вигляді зон зовнішньої торгівлі. Метою їх була активізація зовнішньоторговельної діяльності за допомогою використання ефективних механізмів зниження митних витрат.

Відповідно до документів міжнародної конвенції по спрощенню і гармонізації митних процедур (Кіото, 18 травня 1973 р.), під вільною зоною (чи “зоною-франко”) розуміється частина території країни, на якій товари розглядаються як об’єкти, що знаходиться за межами національної митної території (принцип “митної екстериторіальності”) і тому не піддаються звичайному митному контролю й оподаткуванню. Іншими словами, ВЕЗ — це частина території країни з особливим діючим режимом. Цей режим виражає спеціальне законодавство, що регулює діяльність суб’єктів, які функціонують у ВЕЗ. Це законодавство охоплює наступне коло питань: митне регулювання; оподаткування; ліцензування; візове оформлення; банківську діяльність; майнові і заставні відносини (у тому числі — що стосуються права власності на землю); надання концесій; керування вільною зоною.

У сучасних теоретичних роботах, присвячених проблемам вільних зон, їхня сутність трактується більш широко: вони визначаються як інструмент вибіркового скорочення масштабів державного втручання в економічні процеси. Це формулювання поняття “вільна зона” охоплює весь спектр явищ, пов’язаних з

дією преференційного режиму господарювання. При такому підході вільна зона — це “не і тільки і не стільки відособлена географічна територія, але, скоріше, частина І національного економічного простору, де введена і застосовується певна система пільг і стимулів, що не використовувалась в інших його частинах” [6].

У найбільш загальній формі прийнято визначати вільні економічні зони як регіон країни, що має вигідне економіко-географічне положення, або частина країни, або країна (невелика) у цілому, де встановлюється безмитний чи пільговий експортно-імпорتنний режим і досягається його певна торгова і валютно-фінансова відособленість від інших регіонів країни.

Вільні економічні зони створюються, як правило, з використанням переваг економіко-географічного положення території. У них встановлюється особливий адміністративно-правовий режим. З метою залучення іноземного капіталу імпорту сировини й устаткування і експорт готової продукції звільняються від податків, митний контроль мінімізується, іноземні інвестори одержують податкові “канікули”, обмеження на право власності знімаються.

Головними ознаками вільних економічних зон є інтеграція у світове господарство й активне залучення іноземного капіталу.

Для ВЕЗ характерними є наступні риси:

- a) застосування різних видів пільг і стимулів, у тому числі:
 - зовнішньоторговельних (зниження чи скасування експортно-імпортного мита, спрощений порядок здійснення зовнішньоторговельних операцій);
 - фіскальних, зв'язаних з податковим стимулюванням конкретних видів діяльності. Пільги можуть торкатися податкової бази (прибуток, доход, вартість майна і т. ін.), окремі її компоненти (амортизаційні відрахування, витрати на заробітну плату, НДДКР і транспорт), рівень податкових ставок, питання постійного чи тимчасового звільнення від оподаткування;
 - фінансових, що включає різні форми субсидій, наданих як у прямому вигляді — за рахунок бюджетних засобів і преференційних державних кредитів, так і опосередковано — у вигляді встановлення низьких цін на комунальні послуги, зниження орендної плати за користування земельними ділянками і т. п.
 - адміністративних, що спрощує процедури реєстрації підприємств, режиму в'їзду-виїзду іноземних громадян.

У результаті застосування пільг норма прибутку в ВЕЗ складає 30-35 %, а іноді і більше. Так, транснаціональні компанії одержують в азіатських ВЕЗ у середньому 40 % прибутку в рік. Істотно скорочуються (у 2-3 рази) строки окупності капітальних вкладень (вважається нормальним для ВЕЗ, коли ці терміни не перевищують 3-3,5 року).

- б) наявність локальної, відособленої системи керування зоною, наділеної правом приймати самостійні рішення в широкому економічному спектрі;
- в) всебічна підтримка з боку центральної державної влади.

Створення ВЕЗ — діючий напрямок розвитку економіки окремих територій і регіонів, орієнтований, як правило, на вирішення конкретних пріоритетних економічних задач, реалізацію стратегічних програм і проєктів. При цьому, як свідчить практика, система пільг, що встановлюються у ВЕЗ, в значній мірі індивідуальна і тісно пов'язана з програмами, що реалізуються на її території. Утім, як відзначається дослідниками [5], відповідно до світового господарського досвіду, первісні цілі і задачі, декларовані при створенні ВЕЗ, майже завжди не збігаються з тим що відбувається в результаті фактичного їх розвитку.

У світовій практиці існує безліч різновидів ВЕЗ. Разом з тим, загальноприйнятої типології вільних зон у даний час не існує, їх можлива класифікація приведена в додатку А, а типові розміри, склад пільг і регіони поширення — у додатку Б.

За організаційною ознакою і цільовим призначенням виділяють наступні вільні економічні зони:

- зони вільної торгівлі, до яких відносяться вільні митні і транзитні зони, а також вільні порти, розташовані на перехресті магістральних транспортних шляхів;
- промислово-виробничі зони, насамперед експортного виробництва, що орієнтуються на зовнішні ринки;
- науково-технічні і науково-впроваджувальні зони, що створюються на базі технологічних парків і також орієнтовані на зовнішні ринки;
- сервісні зони, що являють собою різного роду фінансово-банківські центри, функціонування яких засновано на залученні іноземного капіталу на пільгових умовах.

Сервісні зони являють собою території з пільговим режимом підприємницької діяльності для фірм і організацій, що роблять різні фінансово-економічні, страхові й інші послуги. До їхнього числа відносяться офшорні зони і податкові гавані.

Офшори (від англ. offshore — поза берегом) — це фінансові центри (країни, території), що залучають закордонний капітал шляхом надання спеціальних податкових та інших пільг закордонним компаніям, зареєстрованим за місцем розташування офшору [16, с. 55] Офшорні зони і податкові гавані залучають підприємців сприятливим валютно-фінансовим і фіскальним режимами, високим рівнем банківської і комерційної таємниці, лояльністю державного регулювання. Головна вимога до компанії, зареєстрованої в офшорній зоні, що претендує на одержання податкових та інших пільг, — не бути резидентом країни, де знаходиться офшорний центр, і не отримувати на його території прибуток.

Податкові гавані відрізняються від офшорних зон тим, що в них усі фірми (як місцеві, так і іноземні) одержують податкові пільги на всі чи деякі види діяльності. В даний час у світі нараховується більше 300 офшорних центрів. Серед них, близько сімдесяти — податкові гавані. Кількість їх постійно змінюється.

Часто новостворюваним вільним економічним зонам надається режим, що дозволяє використовувати переваги зон різних типів. Це так звані “зони вільного підприємництва”. “спеціальні” чи “особливі економічні зони”. “території особливого режиму”. Розходження між такими комплексними вільними економічними зонами проявляються у визначенні і конкретних цілях створення, а інструментарій їхнього функціонування залишається схожим.

Форма організації господарювання, що безпосередньо пов'язана зі створенням вільних економічних зон, одержала поширення у світовій практиці лише в останні десятиліття. ВЕЗ стали організовуватися наприкінці 50-х — на початку 60-х років. Зараз в усьому світі, за деякими оцінками, нараховується біля тисячі вільних економічних зон, що розрізняються особливостями режиму функціонування і формами господарювання. Значна кількість ВЕЗ зосереджена в Америці і Південно-Східної Азії.

Світовий досвід показує, що ефективність функціонування ВЕЗ визначається:

- політичною стабільністю;
- інвестиційними гарантіями;

- якістю інфраструктури;
- кваліфікацією робочої сили;
- простотою адміністративних структур.

У країнах з різним економічним укладом і рівнем економічного розвитку використовуються різні форми ВЕЗ. Для країн Західної Європи характерні безмитні зони вільної торгівлі в морських портах для здійснення вантажно-розвантажувальних робіт, вільні аеропорти (більше всього їх створено у Великобританії), фінансово-банківські центри — офшорні зони (Швейцарія, Ліхтенштейн, Нормандські острови — Мен, Гернсі).

У США і Японії одержали розвиток технополіси (у США в науково-технічній ВЕЗ “Силіконова долина” зосереджено 20 % світового обсягу виробництва комп’ютерів та іншої обчислювальної техніки).

Для країн, що розвиваються, характерне створення експортних промислово-виробничих зон. ВЕЗ у країнах, що розвиваються, в основному носять замкнутий анклавний характер і практично цілком орієнтуються на зовнішні ринки, зв’язки ж із внутрішнім ринком дуже слабкі. Їм притаманна орієнтація переважанням на трудомісткі галузі з перевагою підприємств, на яких здійснюється збирання.

На підставі наведеного, з великим ступенем достовірності можна зробити наступні висновки:

- створення офшорних структур являє собою невід’ємну частину діяльності транснаціональних компаній і фінансово-промислових груп в світі.
- розвинуті держави не бажають припиняти практику надання податкових пільг на своїй території, таким чином в існуванні офшорних зон можуть бути зацікавлені не тільки громадяни певної країни, але їх уряди.

Література

1. Вересюк А. Для оффшорных зон наступает время перемен // Рынок капитала. — 2007. — № 11. — С. 19-21.
2. Вол Б. Офшорний бізнес: за і проти // Вісник податкової служби України. — 2000. — № 30. — С. 23-26.

3. Гарасюк О. А. Правові основи діяльності офшорів в окремих країнах світу // Регіональні перспективи. — 2006. — № 1(8). — С. 66-69.
4. Гаркуша В. Офшор: made in Ukraine? // Компаньйон. — 2007. — № 3. — С. 25-26.
5. Лемешко М. Свободные зоны не свободны от кризиса // Деловые люди. — 2004. — № 3.
6. Смородинская Н., Капустин А. Свободные зоны: мировой опыт и российские перспективы. — Вопросы экономики, 2004. — № 12. — С. 126.
7. Уманців Ю. М., Швед Ю. А. Офшорне підприємництво у сучасній економіці // Монографія. — К.: Атака, 2004. — С. 4.

Резюме

В статье исследуются исторические аспекты создания и деятельности офшорных зон в мировой экономике.

Рецензент доктор эконом. наук, профессор О. В. Плотников

УДК 336.767:519.865

А. В. Смирнов

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ ДЛЯ УПРАВЛЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫМ ПОРТФЕЛЕМ С УЧЕТОМ РАЗЛИЧНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИТУАЦИЙ

Постановка проблемы. Основная задача портфельного инвестирования — улучшить условия инвестирования, придав совокупности ценных бумаг такие инвестиционные характеристики, которые недостижимы с позиции отдельно взятой ценной бумаги, и возможны только при их комбинации.

Портфельное инвестирование разрешает планировать, оценивать, контролировать конечные результаты всей инвестиционной деятельности в разных секторах фондового рынка [1].

Как правило, портфель представляет собой определенный набор из корпоративных акций, облигаций с разной степенью обеспечения и риска, а также бумаг с фиксированным доходом, гарантированным государством, т. е. с минимальным риском потерь по основной сумме и текущим поступлениям [2].

Только в процессе формирования портфеля достигается новое инвестиционное качество с заданными характеристиками.

Таким образом, портфель ценных бумаг является тем инструментом, с помощью которого инвестору обеспечивается необходимая стабильность дохода при минимальном риске.

Начало современной теории инвестиций можно считать 1952 г., когда появилась статья Гарри Марковица под названием “Выбор портфеля”. В ней он предложил математическую модель формирования оптимального портфеля ценных бумаг, а также привел методы построения таких портфелей при определенных условиях. Рассмотрев общую практику диверсификации портфеля, ученый показал, как инвестор может снизить его риск путем выбора некоррелируемых акций. Таким образом зародилась вероятностная теория формирования инвестиционного портфеля.

С 1964 г. появляются новые работы, открывшие следующий этап в развитии инвестиционной теории, связанный с так называемой “*моделью оценки капитальных активов*” (или **САРМ** — от английского *capital asset pricing model*). Учеником Г. Марковица У. Шарпом была разработана модель рынка капиталов. У. Шарп разделил теорию портфеля ценных бумаг на две части: первая — систематический (или рыночный) риск для активов акций, связан с изменениями в стоимости ценных бумаг, вторая — несистематический, связан с влиянием всех остальных факторов.

Выводы У. Шарпа стали известны как *модели оценки долгосрочных активов*, базирующиеся на предположении, что на конкурентном рынке ожидаемая премия за риск изменяется прямо пропорционально коэффициенту “бета” [1, 2].

Однако, начиная с 50-х годов, в академической науке появились работы, ставящие под сомнение тотальную применимость вероятностной теории к учету неопределенности. Авторы этих работ закономерно отмечали, что если статистической однородности случайных событий нет, то применение классических вероятностей в анализе оказывается незаконным.

Реакцией на эти вполне обоснованные замечания стали фундаментальные работы Сэвиджа, Пойа, Кайберга, Фишберна, де Финетти и других, где обосновывалось введение неклассических вероятностей, выражающих познавательную активность исследователя случайных процессов или лица, вынужденного принимать решения в условиях дефицита информации. Так появились субъективные (аксиологические) вероятности. Подавляющее большинство научных результатов из классической теории вероят-

ностей переключалось в теорию аксиологических вероятностей — и, в частности, импликативные схемы (логико-вероятностные схемы дедуктивного вывода интегральных вероятностей сложных событий на основе перебора полного множества исходных гипотез о реализации простых событий, входящих составными частями в исследуемое сложное событие.)

Необходимо отметить также всплеск интереса к минимаксным подходам, а также зарождение теории нечетких множеств. Большое содействие этой теории оказали фундаментальные работы Л. Заде [3].

Целью настоящей работы является исследование и анализ двух подходов к управлению фондовым портфелем при разных экономических условиях и сравнение полученных результатов. Первый подход — использование классических вероятностных методов, был разработан в середине 60-х годов У. Шарпом и Дж. Линтерном. Второй — основанный на применении теории нечетких множеств.

А также сравнительный анализ структуры эффективных портфелей, полученных при использовании модели САРМ и нечётко-множественной модели оптимизации фондового портфеля с треугольной и колоколообразной функциями принадлежности.

Рассмотрим фондовый портфель из N компонентов и его ожидаемое поведение на интервале времени $[0, T]$. Каждая из компонент портфеля $i = 1, \dots, N$ характеризуется своей финансовой доходностью r_i .

Держатель фондового портфеля — частный вкладчик, инвестиционная компания, взаимный фонд — управляет своими инвестициями, руководствуясь определенными соображениями. С одной стороны, инвестор старается максимизировать свою доходность. С другой стороны, он фиксирует предельно допустимый риск неэффективности своих инвестиций. Примем капитал инвестора равным 1.

Задача оптимизации фондового портфеля заключается в нахождении вектора долевого ценового распределения бумаг в портфеле $x = \{x_i\}$, $i = \overline{1, N}$, максимизирующего доход инвестора при

заданном уровне риска (очевидно, что $\sum_{i=1}^N x_i = 1$), $x_i \geq 0$.

Применение модели Шарпа:

Математическая модель Шарпа имеет вид:

$$R_i = a_i + b_i \cdot R_m + e_i, \quad i = 1, \dots, n, \quad (1)$$

где R_m — эффективность рынка в целом, реализации которой под-
считываются как средневзвешенные реализации R_i , с весами

$$x_i^M = \frac{P_i \cdot Q_i}{\sum_{j=1}^N P_j \cdot Q_j}, \quad (2)$$

где Q_i — количество на рынке рискованных ценных бумаг i -го вида,
 P_i — цена i -го вида ЦБ.

Параметры альфа и бета регрессионной модели (1) считаются
следующим образом:

$$b_i = \frac{Cov_{i,m}}{S_m^2}, \quad (3)$$

где $Cov_{i,m}$ — ковариация i -того актива с рыночным портфелем,
 S_m^2 — дисперсия.

$$a_i = \bar{r}_i - b_i \cdot \bar{r}_m, \quad (4)$$

где \bar{r}_m, \bar{r} — средние значения рынка за прошлый период. Коэф-
фициент b_i также берется с прошлого периода.

Риск актива состоит из рыночного риска $b_i^2 \cdot S_M^2$, и собствен-
ного риска S_{ei}^2 :

$$S_i^2 = b_i^2 \cdot S_M^2 + S_{ei}^2 \quad (5)$$

где e_i — величина случайной ошибки с нормальным распределе-
нием $N(0, S_{ei}^2)$, S_{ei}^2 — нерыночный риск актива, можно оп-
ределить из формулы (5), взяв значения рыночного риска и рис-
ка портфельного актива за предыдущие периоды времени.

Таким образом, портфель описан системой статистически
связанных случайных величин с нормальными законами распре-
деления. Тогда, согласно теории случайных величин, ожидаемая
доходность портфеля r находится по формуле

$$R = \sum_{i=1}^N x_i \cdot R_i, \quad (6)$$

а стандартное отклонение портфеля S_p :

$$\begin{aligned}
 S_p^2 &= \sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^N x_i \cdot x_j \cdot Cov_{i,j} = \sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^N x_i \cdot x_j \cdot (b_i \cdot b_j \cdot S_m^2 + S_{i,j}) = \begin{cases} S_{i,j} = S_i^2, & \text{если } i = j \\ S_{i,j} = 0, & \text{если } i \neq j \end{cases} = \\
 &= \sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^N x_i \cdot x_j \cdot b_i \cdot b_j \cdot S_m^2 + \sum_{i=1}^N x_i^2 \cdot S_i^2
 \end{aligned} \tag{7}$$

Найдем вектор:

$$x = \{x_i\}, \quad i = \overline{1, N}, \quad x_i \geq 0$$

что

$$-R + S_p^2 \longrightarrow \min, \tag{8}$$

$$\sum_{i=1}^N x_i = 1 \tag{9}$$

Если задаваться различным уровнем ограничений по s , то можно получить зависимость максимальной доходности от вида:

$$R_{\max} = R_{\max}(s) \tag{10}$$

Выражение (10), именуемое *эффективной границей* портфельного множества, в координатах “риск-доходность” является кусочно-параболической вогнутой функцией без разрывов. Правой точкой границы является точка, соответствующая тому случаю, когда в портфеле оказывается одна бумага с максимальной среднеожидаемой доходностью.

Применение множественного подхода. Основные принципы и идея метода.

Риск портфеля — это не его волатильность, а возможность того, что ожидаемая доходность портфеля окажется ниже некоторой предустановленной плановой величины.

- Корреляция активов в портфеле не рассматривается и не учитывается.
- Доходность каждого актива — это не случайное число, а нечеткое. Аналогично, ограничение на предельно низкий уровень доходности может быть как “обычным” вещественным, так и нечетким числом произвольного вида. Таким образом, мы сводим неопределенность двух источников информации (средняя доходность и волатильность актива) в один

(расчетный коридор доходности или цены) и, тем самым, объединяем два источника неопределенности в один.

- Поэтому оптимизация портфеля в такой постановке может означать, в частном случае, требование максимизировать ожидаемую доходность портфеля в точке времени T при фиксированном уровне риска портфеля
- Доходность ценной бумаги по завершении срока владения ожидаемо равна r и находится в расчетном диапазоне. Для i -ой ценной бумаги имеем:

\bar{r}_i — ожидаемая доходность по i -ой ценной бумаге;

r_{i1} — нижняя граница доходности i -ой ценной бумаги;

r_{i2} — верхняя граница доходности i -ой ценной бумаги.

$r_i = (r_{i1}, \bar{r}_i, r_{i2})$ — доходность по i -ой ценной бумаге, нечеткое число с функцией принадлежности треугольного либо колоколообразного вида.

Тогда доходность по портфелю:

$$r = (r_{\min} = \sum_{i=1}^N x_i r_{i1}; \bar{r} = \sum_{i=1}^N x_i \bar{r}_i; r_{\max} = \sum_{i=1}^N x_i r_{i2}), \quad (11)$$

где x_i — вес i -го актива в портфеле, причем

$$\sum_{i=1}^N x_i = 1, \quad 0 \leq x_i \leq 1, \quad (12)$$

критическим уровнем доходности портфеля на момент T может быть нечеткое число треугольного (колоколообразного) вида $r^* = (r_1^*, \bar{r}^*, r_2^*)$.

Математическая модель оптимизации инвестиционного портфеля с применением аппарата нечетких множеств.

В работах [4] и [5] была выведена основная математическая модель, для случая когда критерий эффективности определен четко уровнем r^* , тогда степени риска неэффективности портфеля равны:

$$b = \int_0^{a_1} j(a) da, \quad (13)$$

где

$$j(a) = \begin{cases} 0, & \text{при } r^* < r_1 \\ \frac{(r^* - r_1)}{(r_2 - r_1)}, & \text{при } r_1 \leq r^* \leq r_2; a \in [0;1] \\ 1, & \text{при } r^* > r_2 \end{cases} \quad (14)$$

Для оценки риска необходимы:

- 1) два значения обратной функции $m_r^{-1}(a_1): r^*, \tilde{r}^*$.
- 2) два значения обратной функции $m_r^{-1}(0), r_{\min}, r_{\max}$.

Для случая, когда r — нечеткое число с ФП треугольного вида имеем:

$$b = \begin{cases} 0, & \text{при } r^* < r_{\min} \\ R \left(1 + \frac{1-a_1}{a_1} \ln(1-a_1) \right), & \text{при } r_{\min} \leq r^* \leq \% \\ 1 - (1-R) \left(1 + \frac{1-a_1}{a_1} \ln(1-a_1) \right), & \text{при } \% \leq r^* < r_{\max}, \\ 1, & \text{при } r^* \geq r_{\max} \end{cases} \quad (15)$$

где

$$R = \begin{cases} \frac{r^* - r_{\min}}{r_{\max} - r_{\min}}, & \text{при } r^* < r_{\max} \\ 1, & \text{при } r^* \geq r_{\max} \end{cases}, \quad (16)$$

$$a_1 = \begin{cases} 0, & \text{при } r^* < r_{\min} \\ \frac{r^* - r_{\min}}{\% - r_{\min}}, & \text{при } r_{\min} \leq r^* < \% \\ 1, & \text{при } r^* = \% \\ \frac{r_{\max} - r^*}{r_{\max} - \%}, & \text{при } \% < r^* < r_{\max} \\ 0, & \text{при } r^* \geq r_{\max} \end{cases} \quad (17)$$

Для случая, когда r — нечеткое число с Гауссовской ФП имеем 2 случая. Первый случай включает в область нечетких активов всю левую часть функции принадлежности от критичес-

кого значения. Исходя из того, что гауссовская ФП не пересекается с осью абсцисс. И значение ФП стремится к 0, при x стремящимся к $+\infty$ и $-\infty$, то интегрировать $\varphi(\alpha)$ будем с α_0 по α_1 , где α_0 — чрезвычайно мало. При этом:

$$\beta = \begin{cases} 0, \text{ при } r^* < r_{\min} \\ \frac{1}{2}(\alpha_1 - \alpha_0) + \frac{\sqrt{\pi}}{2\sqrt{2}} R \left(\Phi(R) + \Phi\left(\sqrt{\ln \frac{1}{\alpha_0}}\right) \right), \text{ при } r_{\min} \leq r^* \leq \tilde{r} \\ 1 - \left(\frac{1}{2}(\alpha_1 - \alpha_0) - \frac{\sqrt{\pi}}{2\sqrt{2}} R \left(\Phi(R) - \Phi\left(\sqrt{\ln \frac{1}{\alpha_0}}\right) \right) \right), \text{ при } \tilde{r} < r^* \leq r_{\max} \\ 1, \text{ при } r^* > r_{\max} \end{cases} \quad (18)$$

где

$$R = \frac{(r^* - \tilde{r})}{(r_{\max} - r_{\min})} \quad (19)$$

$$\alpha_1 = \begin{cases} e^{-\frac{1}{2} \frac{(r^* - \tilde{r})^2}{(r_{\max} - r_{\min})^2}} \\ 0, \text{ при } r^* < r_{\min} \text{ и } r^* > r_{\max} \\ 1, \text{ при } r^* = \tilde{r} \end{cases} \quad (20)$$

Предположим что значение доходности r не выходит за граничные значения r_{\min} , r_{\max} . Тогда:

$$\beta = \begin{cases} 0, \text{ при } r^* < r_{\min} \\ \frac{1}{2}(\alpha_1 - \alpha_0) + \frac{\sqrt{\pi}}{2\sqrt{2}} R \left(\Phi(R) + \Phi\left(\sqrt{\ln \frac{1}{\alpha_0}}\right) + \frac{(r^* - r_{\min})}{(r_{\max} - r_{\min})} * \alpha_0 \right), \text{ при } r_{\min} \leq r^* \leq \tilde{r} \\ 1 - \left(\frac{1}{2}(\alpha_1 - \alpha_0) - \frac{\sqrt{\pi}}{2\sqrt{2}} R \left(\Phi(R) - \Phi\left(\sqrt{\ln \frac{1}{\alpha_0}}\right) + \frac{(r_{\max} - r^*)}{(r_{\max} - r_{\min})} * \alpha_0 \right) \right), \text{ при } \tilde{r} < r^* \leq r_{\max} \\ 1, \text{ при } r^* > r_{\max} \end{cases} \quad (21)$$

где

$$\alpha_0 = \begin{cases} \frac{1}{1 + \left(\frac{\tilde{r} - r_{\min}}{r_{\max} - r_{\min}}\right)^2}, \text{ при } r_1 \leq r^* \leq \tilde{r} \\ \frac{1}{1 + \left(\frac{r_{\max} - \tilde{r}}{r_{\max} - r_{\min}}\right)^2} \text{ при } \tilde{r} < r^* \leq r_2, \end{cases} \quad (22)$$

Степень риска b принимает значения от 0 до 1. Каждый инвестор может задать отрезок неприемлемых значений риска, а также сам выполнить описание соответствующих нечетких подмножеств, задав функции принадлежности $\mu^i(b)$.

Модель оптимальной доходности портфеля.

В нечетко-множественном методе под риском понимается ситуация, когда ожидаемая доходность портфеля ниже заданного критического уровня, со снижением ожидаемой доходности возрастает риск того, что доход от портфельных инвестиций окажется меньше критического значения.

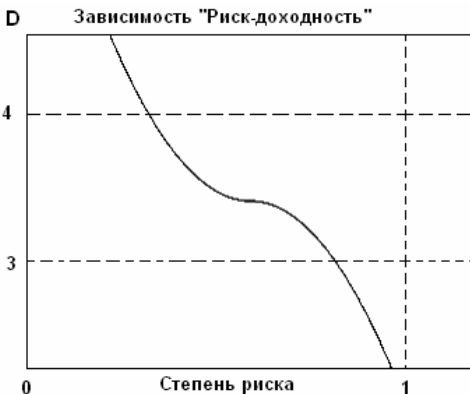

Рис. 1. Зависимость
риск — доходность

Для того, чтобы определить структуру оптимального портфеля, который обеспечит максимальную доходность при минимальном уровне риска, требуется решить следующую задачу:

$$\{x_{opt}\} = \{x \mid -r + b \rightarrow \min, \quad 0 < b < 1\}, \quad (23)$$

где r и b определяются из формул (15)-(17) либо (18)-(20) либо (21)-(22), компоненты вектора x удовлетворяют (9).

Учитывая, что доходность портфеля:

$$r = (r_{\min} = \sum_{i=1}^N x_i r_{1i}; \quad \bar{r} = \sum_{i=1}^N x_i \bar{r}_i; \quad r_{\max} = \sum_{i=1}^N x_i r_{2i}), \quad (24)$$

где $(r_{1i}, \bar{r}_i, r_{2i})$ — доходность i -ой ценной бумаги, получаем следующую задачу оптимизации (задача нелинейного программирования) (25)-(27):

$$f = -\sum_{i=1}^N x_i \bar{r} + b \longrightarrow \min, \quad (25)$$

$$0 \leq b \leq 1, \quad (26)$$

$$\sum_{i=1}^N x_i = 1, \quad x_i \geq 0, \quad i = \overline{1, N} \quad (27)$$

Для построения эффективной границы портфельного множества следует решить следующую задачу $\{x_{opt}\} = \{x \mid -r \rightarrow \min, \quad b = const\}$, где r и b определяются из формул (15)-(17) либо (18)-(20) либо (21)-(22), компоненты вектора x удовлетворяют (27).

Экспериментальные исследования, анализ и сравнение результатов, полученных при применении моделей Шарпа и нечетко-множественных методов.

Для сравнительного анализа исследуемых методов оптимизации фондового портфеля были использованы данные с Нью-Йоркской фондовой биржи по курсу акций компаний Coca-Cola, Nvidia, Apple, IBM, MCDonalds взятые за период 2.04.2007 по 01.06.2007.

Модель Шарпа. Для этого берем выборку доходностей акций вышеупомянутых компаний, и их количество на рынке. Решение задачи квадратичного программирования (8), (9) даст нам следующие результаты:

Таблица 1

Оптимальный (касательный) портфель Шарпа

Coca-Cola	Nvidia	Apple	IBM	MCDonalds	Доходность портфеля, %	Риск
0,6562	0.1055	0,0533	0,1461	0.0389	1,4647	0.9597

Задаваясь различными уровнями ограничений по σ (риск портфеля), получаем эффективную границу портфельного множества — зависимость максимальной доходности от риска вида $r_{max} = r_{max}(\sigma)$.

Построим эффективную границу по точкам пользователя:

Таблица 2

Точки эффективной границы

Coca-Cola	Nvidia	Apple	IBM	MCDonalds	Доходность портфеля, %	Риск
0,3047	0,3121	0	0,1669	0,2163	0,7261	0,575
0,3356	0,2943	0,0001	0,1676	0,2025	0,7880	0,58
0,3520	0,2846	0,0028	0,1665	0,1941	0,8225	0,585
0,3648	0,2771	0,0049	0,1656	0,1876	0,8496	0,59
0,3854	0,2650	0,0083	0,1642	0,1771	0,8930	0,6
0,4995	0,1977	0,0273	0,1567	0,1188	1,1341	0,7
0,5703	0,1560	0,0391	0,1519	0,0827	1,2837	0,8
0,6267	0,1229	0,0484	0,1480	0,054	1,4024	0,9
0,6748	0,0945	0,0564	0,1449	0,0294	1,5039	1
0,7175	0,0694	0,0635	0,1420	0,0076	1,5941	1,1

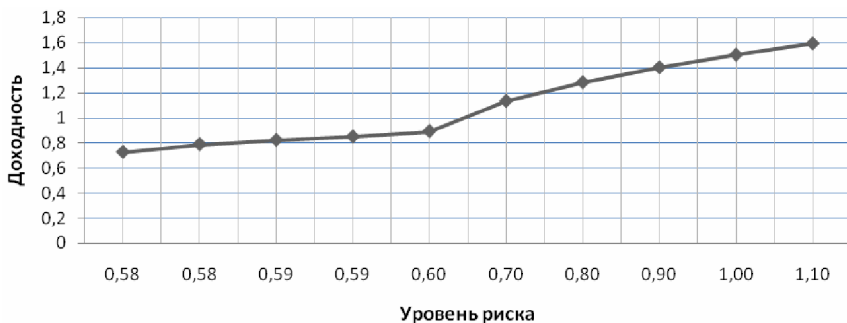

Рис. 2. Зависимость ожидаемой доходности от степени риска портфеля, полученного моделью Шарпа

Нечетко-множественная модель с четкой критической доходностью. Исходя из ситуации на фондовом рынке, делаются следующие выводы:

- доходность акций Coca-Cola лежит в расчетном коридоре $[-1,13; 0,58]$, “наиболее ожидаемое значение” доходности 0,1 %;
- доходность акций Nvidia лежит в расчетном коридоре $[-0,75; 0,55]$, “наиболее ожидаемое значение” доходности 0,1 %;
- доходность акций Apple лежит в расчетном коридоре $[-1,1; 1,6]$, “наиболее ожидаемое значение” доходности 0,67 %;
- доходность акций IBM лежит в расчетном коридоре $[-0,8; 1,1]$, “наиболее ожидаемое значение” доходности 0,15 %;
- доходность акций McDonalds лежит в расчетном коридоре $[-1,1; 0,9]$, “наиболее ожидаемое значение” доходности 0,16 %.

Зависимости ожидаемой доходности от степени риска портфеля, полученные указанными методами, практически противоположны. В модели Шарпа риск рассматривается как “степень колеблемости” ожидаемого дохода по портфелю, причем как в меньшую, так и в большую сторону, что противоречит здравому смыслу. По данной причине объясняется и завышенность величины риска в модели Шарпа. Различное понимание уровня риска портфеля является также причиной различия зависимостей степени риска от доли той или иной акции в портфеле, полученных разными методами. Заметим что в портфель, составленный нечетко-множественным подходом входят 2 ЦБ из пяти.

Таблица 3
Оптимальный портфель для треугольной ФП, с критическим уровнем 0

Coca-Cola	Nvidia	Apple	IBM	MCDonalds	Доход. портфеля %	Нижняя граница,	Верхняя граница	Риск
0	0	1	0	0	0,67	-1,1	1,6	0,1663
0,2129	0	0,7871	0	0	0,555	-1,1064	1,3828	0,2
0,2662	0	0,7338	0	0	0,5263	-1,1080	1,3285	0,21
0,3158	0	0,6842	0	0	0,4994	-1,1095	1,2778	0,22
0,4465	0	0,5535	0	0	0,4289	-1,1134	1,1446	0,25

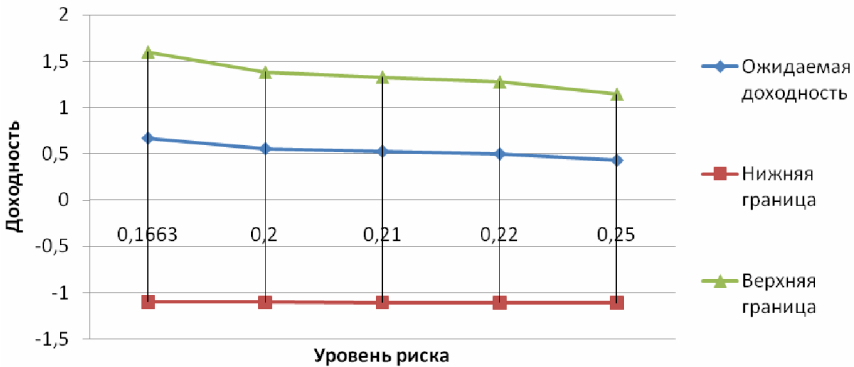

Рис. 3. Зависимость ожидаемой доходности от степени риска портфеля, полученного нечётко-множественным методом с треугольной ФП

Таблица 4
Оптимальный портфель для Гауссовской ФП, при критическом уровне 0, при разном риске

Coca-Cola	Nvidia	Apple	IBM	MCDonalds	Доход. портфеля%	Нижн. граница,	Верх. граница	Риск
0	0	1	0	0	0,67	-1,1	1,6	0,372
0	0	0,9425	0	0,0575	0,6407	-1,1	1,5598	0,375
0	0	0,8521	0	0,1479	0,5946	-1,1	1,4965	0,38
0	0	0,6888	0	0,3112	0,5113	-1,1	1,3822	0,39
0	0	0,5453	0	0,4547	0,4381	-1,1	1,2817	0,4

Первые строки таблиц (3) и (4) являются оптимальным портфелем, решением задачи (25)-(27). Заметим, что риск для Гауссовской ФП больше нежели для треугольной. Это объясняется тем, что для первой характерный более объемный вид, поэтому площадь зоны неэффективного распределения капитала будет больше, а следовательно больше и вероятность попадания точки в данную зону.

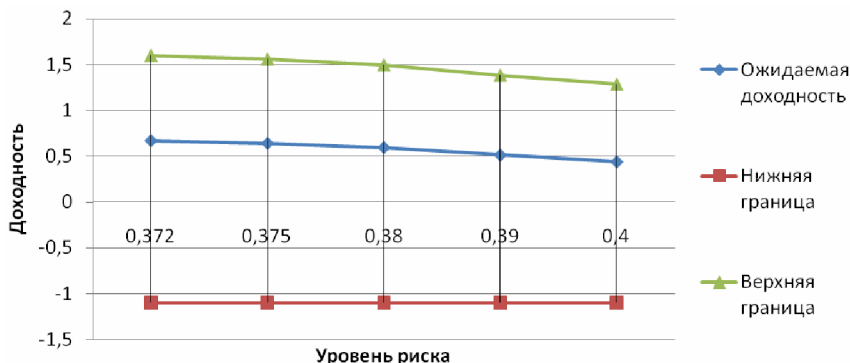

Рис. 4. Зависимость ожидаемой доходности от степени риска портфеля, полученного нечётко-множественным методом с колоколообразной ФП

Рассмотрим данные методы построения портфелей в условиях кризиса, для этого возьмем данные тех же компаний за период с 1.01.2009 по 1.03.2009.

Таблица 5
Оптимальный (касательный) портфель Шарпа

Coca-Cola	Nvidia	Apple	IBM	MCDonalds	Доходность портфеля, %	Риск
0,1902	0,1550	0,0786	0,1537	0,4226	0,3720	3,6394

Теперь рассмотрим нечетко-множественную модель с четкой критической доходностью в период кризиса, за период с 1.01.2009 по 1.03.2009. Исходя из ситуации на фондовом рынке, делаются следующие выводы:

Таблица 6

Точки эффективной границы для портфеля Шарпа

Coca-Cola	Nvidia	Apple	IBM	McDonalds	Доходность портфеля, %	Риск
0,2088	0,1538	0,0756	0,1541	0,4077	0,3273	3,6
0,0962	0,1608	0,0936	0,1512	0,4982	0,5983	4
0,0539	0,1634	0,1003	0,1501	0,5323	0,7002	4,25
0,0187	0,1656	0,1060	0,1492	0,5605	0,7851	4,5
0	0,1585	0,1080	0,1344	0,5991	0,8576	4,75
0	0,1422	0,1063	0,1067	0,6448	0,9112	5
0	0,1291	0,1049	0,0843	0,6817	0,9545	5,25
0	0,1179	0,1037	0,0651	0,7134	0,9917	5,5

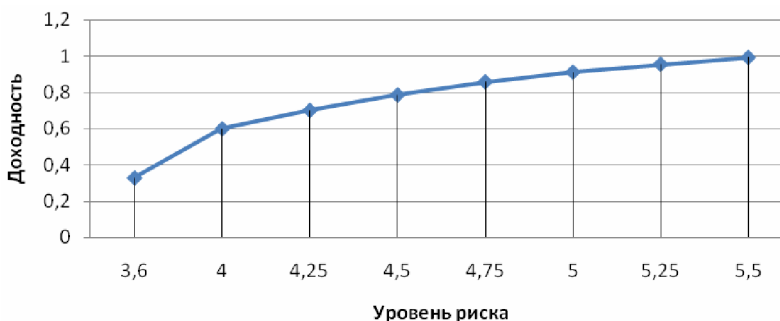

Рис. 5. Зависимость ожидаемой доходности от степени риска портфеля, полученного моделью Шарпа

- доходность акций Coca-Cola лежит в расчетном коридоре $[-2,11; 0,5]$, “наиболее ожидаемое значение” доходности 0,2 %;
- доходность акций Nvidia лежит в расчетном коридоре $[-3,05; 0,98]$, “наиболее ожидаемое значение” доходности 0,51 %;
- доходность акций Apple лежит в расчетном коридоре $[-3,55; 1,68]$, “наиболее ожидаемое значение” доходности 0,48 %;
- доходность акций IBM лежит в расчетном коридоре $[-2,43; 0,52]$, “наиболее ожидаемое значение” доходности 0,17 %;
- доходность акций McDonalds лежит в расчетном коридоре $[-2,1; 1,9]$, “наиболее ожидаемое значение” доходности 0,18 %;

Портфель с 5-ти активов, в данном случае тоже не сформируется, в оптимальный портфель будет снова входить 2 актива. На этот раз акции Nvidia и Apple. Рассмотрим структуру с ними.

Таблица 7

Оптимальный портфель для треугольной ФП, при критическом уровне 0, при разном риске

Nvidia	Apple	Доход. портфеля %	Нижняя граница	Верхняя граница	Риск
0,1232	0,8768	0,4837	-3,4884	1,5938	0,486
0,3023	0,6977	0,4891	-3,3989	1,4684	0,49
0,6681	0,3319	0,5	-3,2159	1,2123	0,4997
0,6766	0,3234	0,5003	-3,2117	1,2064	0,5
0,9754	0,0246	0,5093	-3,0623	0,9973	0,51

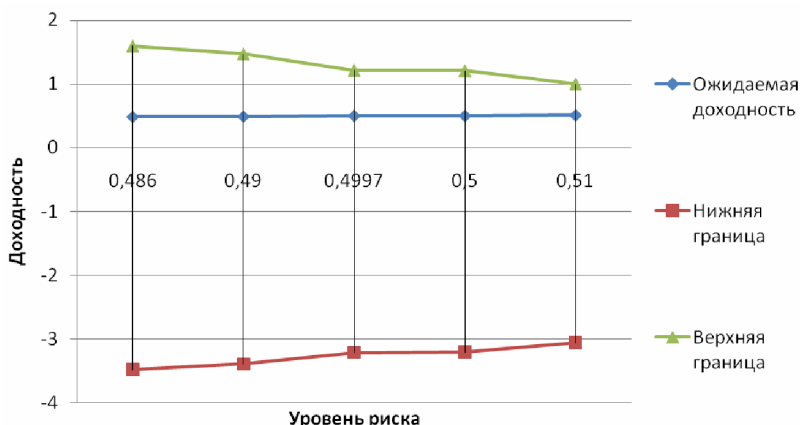

Рис. 6. Зависимость ожидаемой доходности от степени риска портфеля, полученного нечётко-множественным методом с треугольной ФП

Таблица 8

Оптимальный портфель для Гауссовской ФП, при критическом уровне 0, при разном риске

Nvidia	Apple	Доход. портфеля %	Нижн. граница	Верх. граница	Риск 1	Риск 2
1	0	0,51	-3,05	0,98	0,428	0,6317
0,9101	0,0899	0,5073	-3,0949	1,0429	0,43	0,6293
0,6699	0,3301	0,5001	-3,2151	1,2111	0,435	0,6226
0,3984	0,6016	0,492	-3,3508	1,4011	0,44	0,6151
0,089	0,911	0,4827	-3,5055	1,6177	0,445	0,6068

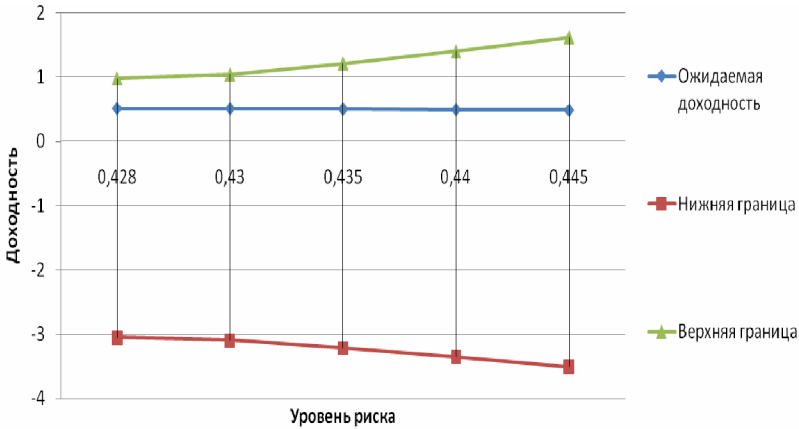

Рис. 7. Зависимость ожидаемой доходности от степени риска портфеля, полученного нечётко-множественным методом с колоколообразной ФП

Из полученных данных можно сделать вывод, что не всегда при увеличении доходности риск падает, в данном случае вышло наоборот. Хотя риск1, подсчитанный по формулам (18)-(20) для Гауссовской ФП отличается от того, который полученный с помощью (21)-(22), там зависимость сохранилась. Для треугольной ФП объяснение возрастания риска, при возрастании доходности следующее: это проявляется тогда, когда при ранжировке средней доходности акций $\overline{r_{i1}} < \overline{r_{i2}} < \dots < \overline{r_{ik}}$ в той же последовательности будут проранжированы следующие значения:

$$\frac{-r_{i1} + \bar{r}_{i1} \ln\left(\frac{r_{i1}}{\bar{r}_{i1} - r_{i1}}\right)}{r_{2i1} - r_{i1}} < \dots < \frac{-r_{ik} + \bar{r}_{ik} \ln\left(\frac{r_{ik}}{\bar{r}_{ik} - r_{ik}}\right)}{r_{2ik} - r_{ik}}$$

Также из приведенных данных за два периода можем заметить, что если для модели Шарпа в момент кризиса риски увеличились больше чем в 4 раза, что связано с большой амплитудой колебания цен акций на рынке, то в нечетко-множественном подходе, из-за расширения границ ожидаемых доходностей, риски увеличились примерно в 2 раза.

Таким образом, в работе приведены результаты исследования в области фондового менеджмента. Рассмотрена модель Шарпа, как одна из наиболее широко применяемых, и относи-

тельно недавно возникший нечетко-множественный подход к портфельной оптимизации.

В результате проведенного исследования была получена основанная на нечетко-множественном подходе математическая модель для нахождения структуры оптимального инвестиционного портфеля, лишенная большинства недостатков классических вероятностных моделей.

В процессе сравнительного анализа модели Шарпа и нечетко-множественного метода определения оптимальной структуры фондового портфеля было выявлено следующее:

- структуры оптимального портфеля и показатели его ожидаемой доходности, получаемые с помощью модели Шарпа и нечетко-множественного метода кардинально различны;
- зависимости ожидаемой доходности от уровня риска портфеля, полученные с помощью модели Шарпа и нечетко-множественного метода, противоположны, поскольку в модели Шарпа, риск рассматривается как отклонение ожидаемой доходности в большую сторону, также как и в меньшую. По данной причине достаточно часто высокодоходные активы входят в портфель очень малой долей;
- во время экономического кризиса, из-за высокой амплитуды колебания акций, которые входят в выборку, риск в модели Шарпа значительно вырастает, тогда как в нечетко-множественном подходе этот рост не так значителен, и зависит только от ожидаемых значений доходности и критерияльного значения, которое мы задаем;
- риски для Гауссовской ФП примерно в 2 раза больше нежели для треугольной. Это обусловлено структурой функций принадлежности, первые имеют объемную форму, из-за этого площадь неэффективных инвестиций больше.

На основании теории нечетких множеств был разработан алгоритм оптимизации фондового портфеля и реализованный в среде MATLAB 7.0

Литература

1. Аньшин В. М. Инвестиционный анализ: Уч. пособ. — М.: Дело, 2004. — 280 с.
2. Шведов А. С. Теория эффективных портфелей ценных бумаг: Уч. пособ. — М: Гос. ун-т высш. школа экономики, 1999.

3. Буренин А. Н.. Рынок ценных бумаг и производных финансовых инструментов: Уч. пособ. — М.: 1 Федеративная Книготорговая Компания, 1998. — 352 с.
4. Недосекин А. О. Нечетко-множественный анализ риска фондовых инвестиций. С. — П., 2002.
5. Недосекин А. О. Применение теории нечетких множеств к задачам управления финансами. Раздел 3 // Аудит и финансовый анализ. — 2000. — № 2; <http://www.cfin.ru/press/afa/2000-2/08-3.shtml>.
6. Сайт Нью-Йоркской биржи // <http://www.bloomberg.com>.

Резюме

У статті розглянуте завдання оптимізації інвестиційного портфеля в умовах невизначеності. Запропоновано математичну модель нечітко множинної оптимізації портфеля та запропоновано алгоритм її рішення з використанням методів нелінійного програмування. Проведено порівняльний аналіз оптимального портфеля для нечіткої множинної моделі Шарпа на прикладі курсів акцій Нью-Йоркської фондової біржі, показано, що ці рішення принципово розрізняються та надана інтерпретація отриманих результатів.

Рецензент доктор физ.-мат. наук, професор В. Ф. Гамалий

УДК 336.71 (477)

Д. Ю. Овсянников

ВПЛИВ БАНКІВСЬКОГО КРЕДИТУВАННЯ НА ТЕМПИ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ УКРАЇНИ

За умов прискорення процесів інтеграції України у європейський та світовий фінансовий простір серед багатьох актуальних проблем економічного розвитку значне місце займає необхідність підвищення ефективності грошово-кредитної політики та збільшення ролі банківської системи. Пошук шляхів і механізмів посилення впливу банківського сектора на розвиток та структурні зміни в економіці реалізується через ряд інструментів, серед яких значну роль в розширеному відтворенні відіграє банківське кредитування.

Зазначимо, що річне зростання темпів банківського кредитування з 2000 року до жовтня 2008 року було основною тенден-

цією розвитку української економіки. Середньорічні темпи приросту обсягів наданих банківських позичок досягали 70,0 % (71,0 % в 2006 році; 74,1 % в 2007 році та 72,0 % в 2008 році), що значно перевищувало середньорічні темпи зростання реального ВВП. Якщо в 1999 році фахівці вказували на нестачу кредитної підтримки економіки [1, с. 36], то кредитний “бум”, що спостерігався протягом останніх років, призвів до формування структурних дисбалансів між нагромадженням та споживанням, які виявились каталізатором безпрецедентної фінансово-економічної кризи в нашій країні та, разом з несприятливою кон’юктурою на зовнішніх ринках, призвели до падіння ВВП за підсумками I кварталу 2009 року на 20,3 % [2, с. 2]. Варто зауважити, що окремі науковці вже в 2006 році попереджали про поширення ілюзії кредитної підтримки макроекономічної стабільності [3]. Тому сьогодні, на наш погляд, значної актуальності набула оцінка впливу вітчизняного ринку кредитування на розвиток економіки України.

Враховуючи значну залежність динаміки сукупного попиту та сукупної пропозиції на товари і послуги в державі від рівня кредитної підтримки внутрішнього ринку, метою даного дослідження є оцінка впливу банківського кредитування на темпи економічного зростання, а також визначення першочергових заходів щодо усунення структурних дисбалансів між нагромадженням та споживанням, що виникли в економіці України в часи кредитної експансії.

Вагому роль кредиту як в економічному розвитку, так і в економічній політиці держави підкреслювали в своїх роботах класики економічної теорії — А. Сміт, Д. Рікардо, А. Пігу, І. Фішер. Згодом у розвиток теорії кредиту значний внесок зроблено у працях Дж. М. Кейнса, М. Фрідмена, П. Самуельсона, Л. Харіса. Вирішенню проблем економічного зростання свої праці присвятили вчені-меркантилісти: Т. Мен, А. де Монкретьєн, У. Стафорд та фізіократи: Ф. Кене та А. Тюрго.

В наш час питанням ролі банківського сектору та кредиту зокрема в макроекономічній політиці держави займаються такі вітчизняні дослідники, як: В. Геець, О. Васюренко, А. Даниленко, В. Міщенко, Р. Лисенко, Б. Івасів, В. Базилевич, В. Шевчук, М. Савлук, А. Чухно, В. Зимовець, В. Кротюк, Н. Шелудько та ін.

Досліджуючи вплив банківського кредитування на динаміку економічного розвитку економіки України, передусім, необхідно

дати визначення поняттю “економічне зростання” та визначити фактори, які впливають на темпи розвитку економіки.

Економічне зростання є центральною економічною проблемою, що стоїть перед усіма країнами. Його динаміка дає достовірну інформацію про розвиток національних економік, про життєвий рівень населення, про те, як вирішуються проблеми обмеженості ресурсів. Це основний показник розвитку і добробуту будь-якої країни, одна з основних макроекономічних цілей, досягнення якої зумовлене необхідністю випереджаючого зростання національного доходу у порівнянні із зростанням чисельності населення [4, с. 245].

Під економічним зростанням прийнято розуміти збільшення обсягів товарів і послуг, створених за певний період [5, с. 317]. Економічне зростання визначається багатьма факторами, найважливішими з яких є чинники пропозиції, попиту і розподілу.

Фактори пропозиції зумовлюють фізичну здатність економіки до зростання, а саме: кількість та якість природних та трудових ресурсів; обсяги основного та обігового капіталу країни; рівень розвитку високотехнологічних галузей економіки.

Економічне зростання залежить також від фактора попиту, тобто макроекономічне середовище має забезпечувати такий рівень сукупних видатків, за якого повністю використовуються наявні ресурси. Несприятливе макроекономічне середовище (високі податкові та процентні ставки, низький рівень завантаження виробничих потужностей) сповільнює економічне зростання, бо не забезпечує повного використання ресурсів.

До чинників розподілу відносять саме розподіл природних, трудових і фінансових ресурсів країни, який повинен організуватися таким чином, щоби більшою мірою сприяти економічному росту (приросту продукції, поліпшенню її якості й вдосконаленню виробництва).

Банківське кредитування, як один із основних чинників нагромадження капіталу, через фактори попиту та пропозиції здійснює безпосередній вплив на темпи зростання економіки, оскільки монетарна політика центрального банку, наряду з фіскальною і бюджетною політикою уряду, формує правові та економічні передумови, необхідні для досягнення стабільності національної економіки. Отже, темпи економічного зростання України, значною мірою залежать від того, яку грошово-кредит-

ну політику застосовує Національний банк України в певний проміжок часу, експансію чи рестрикцію.

Грошово-кредитна політика НБУ на протязі 2000-2008 років цілковито була направлена на стимулювання економічного зростання економіки України через проведення всеохоплюючої кредитної експансії як на ринку кредитування суб'єктів господарської діяльності так і на ринку споживчого кредитування. Проте, неготовність банківської системи України до викликів світової фінансової кризи, а також майже повна зупинка кредитування реального сектору економіки доводить, що кредитна експансія не завжди є позитивним явищем з точки зору стабільності макроекономічних індикаторів. Лише у певних межах і за певних обставин цей процес може здійснювати позитивний вплив на економічний розвиток країни та довгострокову стабільність. Позитивний ефект спостерігається тоді, коли збільшення обсягів кредитування дає поштовх приросту випуску товарів та послуг національними виробниками, крім того даний приріст не має бути поглинутий зростанням цін.

Варто відмітити, що вже з 2005 року швидке нарощування банківського кредитування в Україні викликало критичні застереження працівників Міжнародного валютного фонду (МВФ), які вказували на можливість накопичення проблемних кредитів у разі сповільнення темпів економічного зростання [6, с. 32]. Вітчизняні науковці, не заперечуючи доцільності збільшення обсягів кредитування як вагомого інвестиційного чинника, також обґрунтовували загрози надмірної активізації споживчого кредитування відчутним погіршенням торговельного балансу, прискоренням інфляції, подальшою доларизацією економіки та підвищенням ризику повноцінної фінансової кризи, яка розпочалась в кінці 2008 року [7, с. 37; 8, с. 58].

Вазначимо, що в березні 2006 році на засіданні Кабінету Міністрів Голова Ради Національного банку України В. Геєць звертав увагу на “бум” споживчого кредитування в Польщі, який через розширення внутрішнього попиту мав створити умови для зростання обсягу випуску продукції національних товаровиробників, а натомість призвів до значного збільшення імпорту, після чого Польща увійшла до найбільших боржників світу, що призвело до сповільнення темпів економічного зростання та рекордного підвищення безробіття (понад 20 %). Деякі експерти підтри-

муючи позицію Голови Ради НБУ, попереджали, що, на відміну від інших країн, де кредитний “бум” створив загрози для макроекономічної стабільності, в Україні актуальною є проблема стабільності власне банківської системи та якості кредитів [9, с. 34]. Однак, попри багатогранне дослідження згаданої проблематики, лишається невиршеною проблема характеру і наслідків взаємодії кредитування та розвитку внутрішнього ринку, що потребує додаткових досліджень.

Для визначення впливу банківського кредитування на основні показники економічного зростання (динаміку реального ВВП та промислового виробництва) нами був проведений графічний аналіз, дані якого свідчать, що зростання темпів росту обсягів кредитування значною мірою перевищують темпи зростання виробництва, яке крім того з другої половини 2005 року майже цілковито поглинуто зростанням споживчих цін (рис. 1).

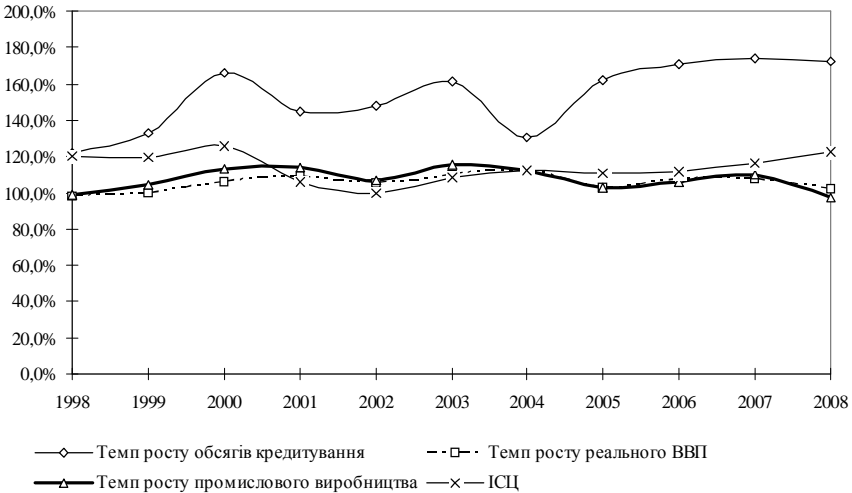

Рис. 1. Вплив факторів економічного зростання на ВВП та промислове виробництво в 1998-2008 роках [10, 11]

Як видно з даних рис. 1 динаміка банківського кредитування з врахуванням часового лагу в один рік прямопропорційно впливає на промислове виробництво, що пояснюється значною часткою позичок наданих нефінансовим корпораціям. При чому,

починаючи з 2005 року видно, що темпи росту промислового виробництва значно відстають від темпів банківського кредитування через підвищення в обсягах наданих позичок питомої ваги споживчого кредитування. Так якщо в 2000 році частка позичок домашнім господарствам в загальних обсягах кредитування складала 5,6 %, то в 2008 році — 38,2 % [10, с. 84; 11, с. 57].

Починаючи з 2004-2005 років темпи індексу споживчих цін незмінно перевищують темпи зростання ВВП, що відображає нівелювання здобутих результатів економіки необґрунтованим підвищенням цін. Саме зростання обсягів споживчого кредитування і призвело до збільшення рівня інфляції внаслідок невідповідності між фактичною кількістю виробленої вітчизняними виробниками продукції та доходами населення. Україна займає перше місце в Європі за питомою часткою соціальної допомоги та інших поточних трансфертів в структурі доходів населення, що свідчить про значний тиск на ціни зі сторони необґрунтованих бюджетних виплат населенню (рис. 2). Починаючи з 2000 року в структурі доходів населення України щорічно відбувається збільшення питомої ваги соціальних платежів, а за підсумками I кварталу 2009 року названа стаття навіть пере-

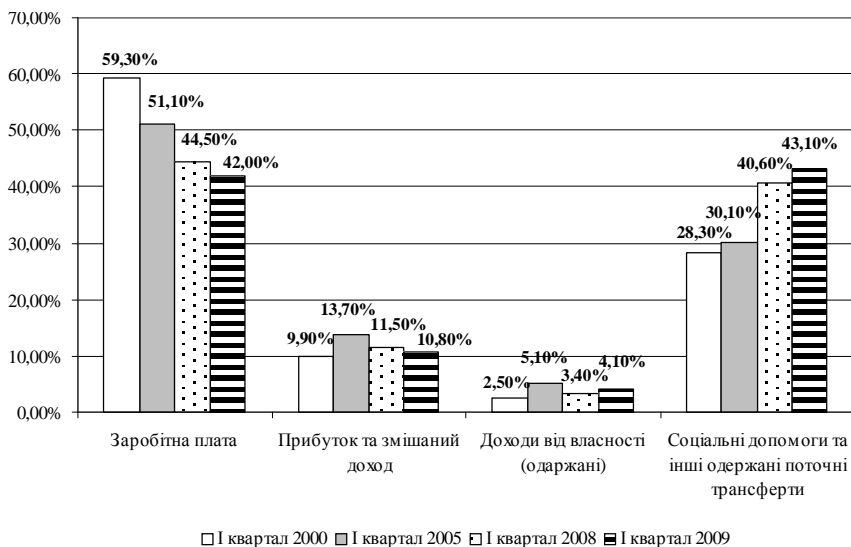

Рис. 2. Структура доходів населення України [12, с. 1]

вищила частку заробітної платні (43,1 % проти 42,0 %), що також тісно корелює з підвищенням індексу споживчих цін.

Розширення внутрішнього попиту у 2005-2008 роках, яке стимулювалось активним споживчим кредитуванням, не супроводжувалось адекватним зростанням обсягів інвестицій та виробництва, що зумовило розбалансування пропозиції між нагромадженням та споживанням. На фоні посилення платоспроможного попиту відбувався спад інвестиційної активності, що, у свою чергу, спричинило зростання цін та стимулювання імпорту, замість стимулювання економічного зростання. Даний висновок підтверджується графічним аналізом залежності темпів розвитку основних галузей економіки України від кредитної підтримки банківського сектору (рис. 3).

Як видно з даних, що зображені на графіках, темпи росту обсягів кредитування в основних галузях народного господарства України в усіх періодах перевищували темпи розвитку даних сфер економіки. Дана ситуація пояснюється тим, що здебільшого кре-

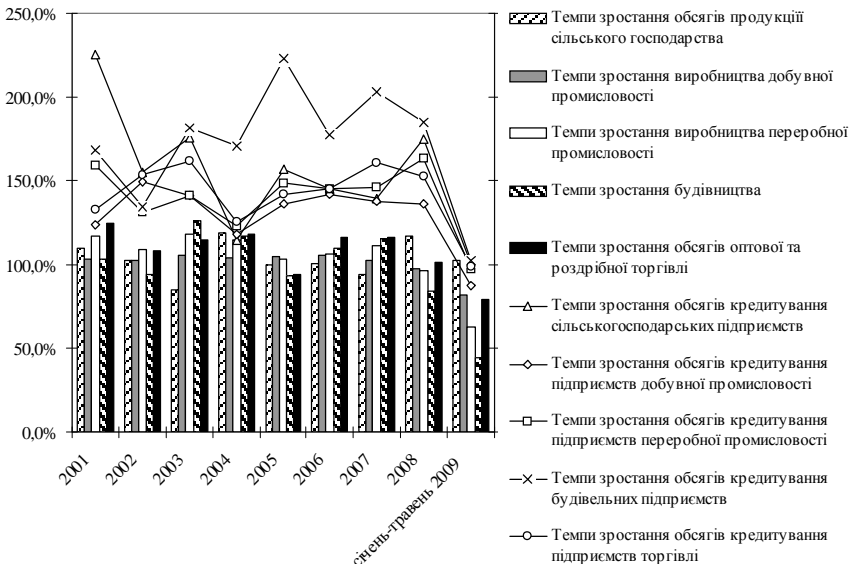

Рис. 3. Основні показники розвитку сільського господарства, мисливства та лісового господарства за період січень 2001-травень 2009 року (в % до попереднього періоду) [13, 14]

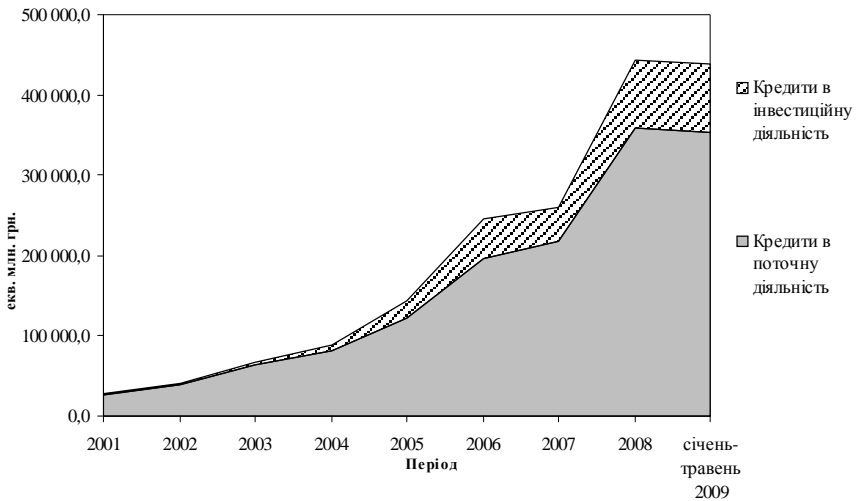

Рис. 4. Структура наданих позичок суб'єктам господарської діяльності за період січень 2001-травень 2009 року (в % до попереднього періоду) [14]

дити надавались підприємствам в поточну діяльність, і фактично використовувались підприємством для “проїдання” (рис. 4).

Наведені вище причини, а також значне зростання обсягів зовнішньої заборгованості приватного сектору (високі темпи кредитування за рахунок залучення кредитних ресурсів за межами країни), високий рівень доларизації; девальвація гривні внаслідок дисбалансу між попитом і пропозицією іноземної валюти на міжбанківському ринку, неконтрольоване зростання імпорту в Україну, як наслідок — негативне сальдо зовнішньої торгівлі 12,5 млрд. доларів, розгортання кризи ліквідності в банківській системі в Україні, відтік іноземного капіталу, а також згорання інвестиційних проектів в Україні призвело до того, що банківський сектор України опинився перед загрозою втрати ліквідності [15, с. 2]. Проблеми з вчасним проведенням платежів окремими банками вплинули на порушення стабільності всієї банківської системи та призвели до зростання обсягів заборгованості між підприємствами реального сектору економіки і порушення налагоджених циклів виробництва.

Зазначені проблеми призвели до корегування банками власних бізнес-моделей та бізнес-стратегій у напрямі відмови від малоприбуткових кредитних продуктів і обмеження кредитування фізичних осіб, скорочення програм кредитування найбільш ризикових категорій позичальників, перегляду кредитної політики в корпоративному сегменті стосовно позичальників таких галузей як металургія, будівництво, хімічна промисловість, сільське господарство, комерційна та житлова нерухомість.

Так за даними Національного банку України за січень-квітень 2009 року обсяг наданих позичок нефінансовим корпораціям скоротився на 1,37 %, а домогосподарствам — на 6,41 % по відношенню до аналогічного періоду 2008 року. При чому помірно низьке зниження обсягів кредитування підприємств реального сектору пов'язано з необхідністю рефінансування і пролонгації раніше наданих позичок, внаслідок погіршення фінансового стану позичальників. За офіційними даними НБУ частка проблемних кредитів з початку року виросла більш ніж в 2 рази і станом на 01.06.2009 складала 36 497,0 млн. грн. або 4,89 % від сукупного обсягу наданих українськими банками позичками. При чому більшість науковців і практиків стверджують, що реальні дані проблемної кредитної заборгованості на порядок вищі ніж наведені офіційною статистикою. При чому експерти Міжнародного валютного фонду прогнозують, що до кінця 2009 року частка проблемної заборгованості позичальників перед банківськими установами може скласти до 24 % [16].

На основі проведеного дослідження, слід зазначити, що значне зниження обсягів позичок, наданих реальному сектору економіки, негативно впливає на можливість розвитку виробництва, що, в свою чергу, сповільнює темпи економічного зростання країни. На нашу думку, зміщення пріоритетів банківської системи у бік споживчого кредитування поглибили існуючі диспропорції на шляху реалізації стратегії розвитку внутрішнього ринку в рамках стійкого економічного зростання та призвели до найбільшої з часів здобуття Україною незалежності фінансово-економічної кризи.

Отже, маємо констатувати, що вплив банківського кредитування на темпи економічного зростання України в період з 2000 по 2008 роки був більше негативним, чим позитивним. Непродумана кредитна експансія зі сторони Національного банку України не досягла основної цілі — довгострокового розвитку еко-

номіки України. Проте, на нашу думку, лише якісна грошово-кредитна політика надасть можливість внутрішньому ринку відновитись від безпрецедентного спаду. Кредитна політика НБУ має бути спрямована на стимулювання інвестицій. Ми вважаємо, що доцільним було б запровадження зобов'язань банківських установ, які отримують позички рефінансування в Національному банку України, використовувати їх виключно на інвестиційні проекти, що зацікавить банки шукати перспективних позичальників, а позичальникам надасть змогу відновити фінансування, призупинених під час фінансової кризи, інвестиційних проектів. Національний банк України спільно з Урядом повинен розробити та впровадити на нормативному рівні довгострокові плани розвитку банківського сектору України, спрямовані на впровадження значних інфраструктурних проектів, зокрема через державні та націоналізовані банки. Темпи споживчого кредитування, на нашу думку, необхідно обмежити рівнем росту ВВП, для того, щоб запобігти в подальшому формуванню структурних дисбалансів між нагромадженням та споживанням. З метою мінімізації прорахунків в грошово-кредитній політиці, необхідно НБУ зробити більш незалежним від виконавчої влади.

Впровадження запропонованих заходів дозволить використати тісний взаємозв'язок між банківським кредитуванням та темпами економічного зростання в позитивному руслі. Суб'єкти економічної діяльності отримають кошти для переозброєння морально застарілого основного капіталу та впровадження енергоефективних технологій, домогосподарства будуть орієнтовані на використання заощаджень з метою розширення власного капіталу, що надасть додаткового імпульсу для розвитку малого і середнього бізнесу та дозволить економіці України вийти на якісно новий рівень розвитку.

Література

1. Савлук М. Сугоняко О. Що заважає банкам кредитувати реальну економіку? // Вісник НБУ. — 1999. — № 12. — С. 34-37.
2. Валовий внутрішній продукт та Валовий національний доход України за I квартал 2009 року: Експрес-випуск // Офіційний сайт державного комітету статистики України. — 2009. — www.ukrstat.gov.ua.

3. Геєць. В. Виступ на розширеному засіданні Кабінету Міністрів України // Урядовий портал. — 2006. — www.kmu.gov.ua.
4. Комарницький І. Ф. Економічна теорія. — Чернівці: Букліб, 2006. — 334 с.
5. Ивашковский С. Н. Макроэкономика. — М.: МГИМО МИД РФ, 2002. — 473 с.
6. Duenwald C., Gueorguiev N., Schaechter A. Too Much of a Good Thing? Credit Booms in Transition Economies: The Cases of Bulgaria, Romania, and Ukraine // IMF Working Papers WP/05/128. — 2005, June.
7. Даниленко А., Шелудько Н. Тенденції та наслідки активізації споживчого кредитування в Україні // Вісник НБУ. — 2006. — № 5. — С. 36-39.
8. Зимовець В. Шелудько Н. Макроекономічні аспекти активізації банківського кредитування в Україні // Вісник НБУ. — 2006. — № 11. — С. 54-58.
9. Шумська С. Кредитна підтримка розвитку національної економіки // Економіст. — 2005. — № 3. — С. 34-37.
10. Основні показники економічного та соціального стану України за 1991-2007 роки // Бюлетень Національного банку України. — 2007. — № 3. — 198 с.
11. Основні соціально-економічні показники // Бюлетень НБУ. — 2009. — № 3. — 196 с.
12. Доходи та витрати населення України за I квартал 2009 року: Експрес-випуск // Офіційний сайт державного комітету статистики України. — 2009. — www.ukrstat.gov.ua.
13. Соціально-економічне становище України в 2001-2009 роках: Повідомлення Державного комітету статистики України // Офіційний сайт державного комітету статистики України. — 2009. — www.ukrstat.gov.ua.
14. Аналітичні та статистичні матеріали // Офіційний сайт НБУ. — 2009. — www.bank.gov.ua.
15. Карлова І. О., Кубинська Ю. В. Вплив фінансової кризи на діяльність банків в Україні // Голос України. — 2008. — № 211. — С. 2-3.
16. Офіційний сайт Міжнародного валютного фонду // www.imf.org.

Резюме

Статья посвящена вопросам влияния банковского кредитования на развитие экономики Украины. Автором предложены пути повышения эффективности взаимодействия реального и финансового секторов экономики.

Рецензент канд. эконом. наук, профессор Л. В. Кузнецова

УДК 620.9:061.1

М. Т. Тарнавський

ЕНЕРГЕТИЧНА ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА КОНТУРИ ГАЗОВОЇ ЕКСПАНСІЇ РОСІЇ

Два роки тому, 10 січня 2007 р., Європейська Комісія (ЄК) оприлюднила пакет пропозицій у вигляді документа “Європейська енергетична політика”. в якому визначені пріоритети нової енергетичної стратегії ЄС у XXI столітті. У цьому контексті президент ЄК Х. М. Баррозу наголосив, що “Енергетична політика завжди була провідною галуззю Організації і наразі ми маємо поставити її в центр нашої уваги”.

Стурбованість європейських споживачів енергоресурсів покликана тим, що потреба всіх їх видів в ЄС зростає швидкими темпами. В останні роки цей процес посилюється ще й за рахунок нових членів євроспільноти, енергоефективність яких є досить низкою. Так, зокрема, вже сьогодні нафта та нафтопродукти становлять 38 % від енергетичних потреб ЄС, природний газ — 24 %, ядерна енергетика — 14 %, вугілля — 18 %, поновлювані джерела — 6 %. При збереженні нинішніх тенденцій, залежність від імпорту всіх видів енергоресурсів зростає від 50 % нині до 65 % у 2030 році, а від імпорту газу, від 57 % до 84 % відповідно.

Невипадково, що у згаданому вище документі акцентується увага на процес досягнення головної стратегічної мети ЄС — переведення Європи на засади високоєфективного співтовариства та низьковуглецевої економіки. Її наслідком стане різкий попит та використання місцевих джерел енергії, що стимулюватиме конкуренцію та потенційно обмежуватиме витрати. У свою чергу, енергоефективність, як зазначається далі — є рушійною силою сталого розвитку конкурентоспроможності та безпеки постачання. Планом дій щодо енергоефективності передбачено зменшення споживання первинних джерел енергії до 20 % до 2020 року, що

означало б використання енергії на 13 % менше, ніж сьогодні, економію 100 млрд. євро та 73 млн. т менше викидів вуглецю.

Зрозуміло, що для досягнення поставлених цілей вимагатимуться відповідні інвестиції та докорінна зміна ставлення до цієї проблеми в цілому. У зв'язку з цим ЄС вже зосереджує свої зусилля та технічний потенціал на виробництві електроенергії з відновлюваних джерел енергії, біопаливі та створенні єдиного внутрішнього енергетичного ринку — наголошується у прийнятому документі “Європейська енергетична політика”.

Водночас, слід зазначити, що одним із спонукаючих чинників, які значно активізували зусилля Європейської Комісії з координації енергетичної політики країн ЄС, стали події зими 2005-2006 років, тобто “газові нерозуміння” між Україною і Росією. У загальних рисах, щось подібне відбувається і нині, на початку 2009 року. Різниця полягає в тому, що події поточного року мають ознаки конфлікту, набули затяжного характеру і, скоріше за все, матимуть серйозні, як економічні, так і політичні наслідки.

Об’єктивно і повно прокоментувати згадані події, опираючись на фактичні дані, не представляється можливим по причині недостатньої відкритості останніх, проте достеменно можна стверджувати про таке. На поточний рік російська сторона запропонувала суттєве підвищення цін на природний газ для України, хоча була принципова домовленість на рівні глав урядів про її поступове підвищення впродовж трьох років. З іншого боку, необхідно брати до уваги падіння ціни на нафту (на її базі розраховується й ціна на газ). Логічно було б очікувати, що цей факт матиме вплив на ціноутворення у бік зниження, проте сталося навпаки. Ціна за газ на рівні 250\$ за 100 м³, яка виявилась неприйнятною для України, сягнула до 450\$, а останньо і всі 470\$ за 100 м³. Зазначимо, що в інших європейських країнах у 2008 р. згадана ціна складала від 280 до 400\$ за 100 м³. Як бачимо, подібні цінові кульбіти з боку газових імпортерів не мають логічного пояснення і носять, на нашу думку, характер каральних заходів щодо нашої держави. Водночас, на цьому тлі російська сторона до останнього часу не бажала вести перемовини щодо підвищення тарифу до рівня ринкового за перекачування свого газу територією України. Нагадаємо, що він становить на сьогодні 1,7 долара за 1000 кубічних метрів на 100 кілометрів і є майже втричі нижчим, ніж в інших європейських країнах.

Нині, в кінці січня 2009 року, маємо підстави для припущення, що “пік” газового протистояння вже пройдено, його наслідки відомі. Сподіваємося, що в день, коли читачі знайомитимуться з цією статтею, постачання газу як в Україну, так і європейським споживачам, поновиться в повному обсязі.

Тепер дещо про плани й цілі, які помітив наш “стратегічний” партнер в галузі енергетики на майбутнє. Передусім зазначимо: як українські, так і зарубіжні спостерігачі вже давно звернули увагу на той шлях, яким рухається Росія до мети — повного енергетичного контролю. Насамперед, це реалізація нових інфраструктурних проектів та отримання у власність або співвласність активів на території ЄС. Головну роль при цьому відіграють енергоконектори — організовані елементи комунікацій разом з їх термінальними комплексами для транспортування енергоресурсів, що сполучають регіони видобутку з ринками споживання. Контроль енергоконектора — головна передумова для уможливлення застосування енергоресурсної зброї. Конектор з контрольним пакетом власності та власним менеджментом, а також енергоресурсом експортера набуває ознак енергопенетратора — механізму проникнення на ринок і забезпечення домінування на цьому з боку власника ресурсу.

Енергоресурси набувають ознак зброї тільки за наявності відповідної інфраструктури їх доставки, причому з суттєвим профіцитом потужності. Саме профіцитність інфраструктури забезпечує відповідне маневрування напрямками експорту енергоресурсів та диверсифікацію ринків. Останнє, у свою чергу, дає можливість впливу на формування ринкових цін. Енергоконектори відіграють роль наступального компоненту енергетичної зброї, що забезпечує проникнення на ринок та збереження контролю над ним.

Не викликає сумніву, що енергетична стратегія РФ має на меті створити і розвинути нові енергоконектори з власним виключним контролем та, де це можливо, встановити контроль за існуючими.

Таке припущення підтверджується наступним. Так, традиційно ЄС використовує кілька енергоконекторів, через які енергоресурси надходять до країн Спільноти. Проте Східний, Російсько-Босфорський та Російсько-Балтійський енергоконектори є російськими і мають ознаки енергопенетраторів, через які сухопутним та морським шляхом енергоресурси з території колишнього СРСР надходять до ЄС — понад 30 % нафти та 33 % газу від загаль-

ного обсягу імпорту ЄС — 15. Умовно ці три конектори утворюють своєрідний Євразійський енергоресурсний мегаконектор, що перебуває під контролем РФ. Водночас, Російсько-Босфорський енергоконектор через проблему чорноморських проток опосередковано контролюється Туреччиною. Східний конектор має український, білоруський та південно-балтійський субконектори. Це стимулює Росію до:

- встановлення повного контролю над існуючими субконекторами;
- відсікання неконтрольованих субконекторів;
- формування альтернативних конекторів під власним контролем.

Щодо останнього, то таким має стати Чорноморський конектор, як альтернативо Російсько-Босфорському. Прикладом відсікання є південно-балтійський конектор, коли РФ припинила транзит та постачання нафти через латвійський термінал Вентспіле в 2003 р. та через литовський Бутінге в 2006 р. Вірогідно, що така сама перспектива в найближчому часі очікує і польський Гданськ. Спеціалізовані російські видання визначають останнім часом, що “участь Литвы и Латвии в той или иной степени со временем разделят и остальные бывшие социалистические страны, и в первую очередь новые оппоненты России по СНГ — Украина, а возможно, и Белоруссия”. Остання, як бачимо, теж попала в немилість до РФ. Тут мається на увазі російсько-білоруський нафтовий конфлікт початку 2007 року та погрози російської сторони додатково наростити потужність БТС до 110 млн. тонн з одночасною мінімізацією використання нафтопроводної системи “Дружба”, що є підтвердженням ймовірності такого сценарію.

Прикладом використання РФ комунікацій в якості своєрідної інфраструктурної зброї є словацький “Транспетрол”. 49 % акцій якого було в 2002 році придбано російською компанією “ЮКОС”. Починаючи з 2003 року, російська сторона блокує спроби українських експортерів в транспортуванні нафти неросійського походження зокрема каспійської, для потреб чеської нафтопереробки. Проблему постачання енергоресурсів каспійського походження розглянемо більше детально.

Варто мати на увазі, що внаслідок зростання виходу в басейн Чорного моря енергоресурсних потоків з Каспію на додаток до Російсько-Босфорського конектора став формуватися чор-

номорський. Цього основою можуть стати, зокрема, нафтогазовий коридор Каспій — Південний Кавказ — Україна — Центральна Європа. Цей маршрут базується на проектах нафтотранспортного коридору Баку — Супса (Батумі) — Одеса — Броди — Плоцьк — Гданськ і газового Баку — Супса — Феодосія — Одеса і далі трасою нафтотранспортного коридору, що являтиме собою, по суті північно-західне відгалуження проекту Баку — Тбілісі — Ерзурумз території Грузії. Вразі повномасштабного розвитку це дозволить транспортувати до 45 млн. тонн нафти й 32 млрд. м³ газу щорічно.

Означений маршрут майже повністю повторює формат Організації за демократію та розвиток — ГУАМ. Саме в цьому може критися головна перспектива цієї Організації — простір для розвитку енергетичних комунікацій Каспій — ЄС через територію євроорієнтованих країн (Грузія та Азербайджан) і країн-сусіда ЄС — України. Маршрут набуває стратегічно важливе значення, як для України, так і її центральноєвропейських сусідів (Польщі, Словаччини, Чехії, Угорщини) критично уразливих від постачань енергосировини з Росії.

Не можна не врахувати й той аспект, що в РФ відбувається державна централізація видобутку нафти й газу, що в поєднанні з державними транспортними монополіями “Газпрому” і “Транснафти” дає в руки РФ “зброю енергетичного ураження”. Вона спрямована, насамперед, проти ЄС. “Трофеї, на які розраховує Росія, — це енергетичні активи на території євроспільноти. Маючи видобувні ресурси, зберігаючи газо- і нафтотранспортну монополію та отримавши доступ до розподільчих мереж і магістральних трубопроводів в країнах ЄС, Росія має на меті отримати де-факто опосередкований контроль над ринком ЄС та створити замкнуті енергетичні цикли — видобуток енергоносіїв — транспортування — переробка — дистрибуція енергопродуктів за принципом вертикальної інтеграції під фінансовим управлінням російських компаній та політичним наглядом Кремля.

Таке припущення певною мірою підтверджується тим, що у контексті європейської дискусії про спільну енергетичну політику ЄС Міністерству промисловості та енергетики Російської Федерації доручено скорегувати власну стратегію з урахування змін, які відбуваються до 2030 року, з чого випливає, що Росія де-факто чітко визначилася в таких базових засадах:

- державний контроль за видобувними проектами з участю іноземного інвестора та видобутим у його рамках ресурсом;
- збереження трубопровідних систем у виключній власності держави без доступу до них іноземного капіталу;
- блокування стратегічних проектів експорту енергоресурсів Каспію та Центральної Азії, що ініційовані не РФ та не проходять через її територію;
- обмеження конкуренції на пострадянському газовому ринку і вихід на зовнішні ринки в ролі ексклюзивного постачальника природного газу;
- економічний і політичний контроль пострадянського енергетичного простору.

Привертає увагу і той факт, що РФ намагається спровокувати конкуренцію між країнами — членами ЄС за привілейовані відносини з Москвою в енергетичній сфері. Нарешті, Москва намагається шантажувати Брюсель своїми планами масштабної переорієнтації експорту енергоресурсів в Азію. Так, Президент РФ, в одному із виступів акцентував увагу на тому, що з нинішніх 3 % російський нафтогазовий експорт в Азію через 10-15 років має досягти 30 %.

Таким чином, виходячи з приведеного матеріалу, можемо ствердити:

1. ЄС, як і інші європейські країни-споживачі російських енергоресурсів, втрачають довіру до РФ як надійного експортера, шукатимуть шляхи дивесифікації їх постачання та реалізовуватимуть власну програму енергоефективності. Водночас, з боку Росії продовжуватиметься перекладання проблем з забезпеченням постачання газу до ЄС на “проблеми нестабільності в транзитних зонах, тобто в Україні”;
2. Щодо нашої держави, то енергетичний конфлікт з РФ полягає не лише в ціні на газ. За загальною оцінкою фахівців Європейської комісії, це спроби Росії досягти політичних цілей шляхом енергетичного тиску. Вони є неприйнятими у міжнародній практиці та мають отримати адекватну відповідь у формі вироблення спільної позиції ЄС з країнами — постачальниками енергоресурсів;
3. Нафта та газ Каспію і Центральної Азії значною мірою можуть зіграти роль замітника російських енергоресурсів, а

залежність від російських поставок — є дуже високою. Адекватна оцінка ролі Каспію автоматично означає і зростання значущості Чорноморського регіону та причорноморських країн, зокрема й України як основних сполучних ланок між регіонами видобутку та споживання.

4. Стає цілком очевидним, що одна з головних стратегічних цілей РФ — через максимальне збільшення залежності ЄС від російських енергоресурсів нейтралізувати Європейський компонент НАТО.

Резюме

Автор рассматривает энергетическую политику Европейского Союза в свете контуров газовой экспансии России.

Рецензент канд. економ. наук, доцент В. Н. Ермолин

УДК 338.47:621.391

Н. О. Князева, Л. В. Галан

МОДЕЛЬ ПОВЕДІНКИ СПОЖИВАЧА ПОСЛУГ МОБІЛЬНОГО ЗВ'ЯЗКУ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД РІВНЯ ЯКОСТІ ПОСЛУГ

Сфера телекомунікацій є матеріально-технічною базою інформаційного суспільства, що формується у світі й в Україні. Телекомунікації взагалі і мобільний зв'язок зокрема, зайняли міцні позиції в економічному, політичному і соціальному житті сучасного суспільства. Як наслідок, зміна параметрів якості послуг мобільного зв'язку, виражена показниками швидкості, точності та надійності, може з'явитися причиною соціальних, фінансових і інших проблем у споживачів послуг. Тому якість послуг мобільного зв'язку є найважливішим пріоритетом розвитку ринку послуг мобільного зв'язку.

Виходячи з існуючих особливостей галузі зв'язку, якість є важливішим показником, що відбиває придатність послуги зв'язку для споживачів [1, с. 8; 2, с. 52-54]. Активний розвиток ринку послуг мобільного зв'язку обумовлює підвищену увагу до проблеми аналізу та оцінки якості даного виду послуг з позиції реакції споживачів на зміну якості послуг.

Вивченню питань якості послуг зв'язку присвячені роботи багатьох вчених в Україні та за кордоном. До найбільш фунда-

ментальних досліджень можна віднести роботи Губіна М. М., Каліти П. Я., Кузовкової Т. А., Подгородецького І. А., Резникової С. Б., Тихвинського В. О., Терентьева С. В. [2, с. 52-54; 3, с. 258; 4, с. 43-44]. У цих роботах визначені основні критерії і методи оцінки якості послуг зв'язку. У той же час, недостатньою мірою вивченими залишаються питання, пов'язані з аналізом і моделюванням поведінки споживачів послуг мобільного зв'язку. Тому метою даної статті є розробка поведінкової моделі споживача послуг мобільного зв'язку в залежності від рівня якості одержуваних послуг.

У світовій практиці існує кілька моделей, що характеризують реакцію споживачів на зміну якості послуг [5]. До найбільш відомих відноситься так званий "GAP-аналіз". або "модель розбіжностей". Центральним елементом цієї моделі є "споживча розбіжність". що полягає в розбіжності очікувань і сприйняття послуги споживачами. Відповідно, головною задачею в рамках даної моделі є скорочення даної розбіжності з метою задоволення потреб споживачів.

Модель SERVQUAL (від *service quality*, якість сервісу) — дослідницький інструмент, запропонований у 80-х роках у США як універсальний інструмент вимірювання якості послуг. Задача моделі — вимірити ступінь розбіжності між очікуванням та сприйняттям споживачів. Отримана інформація (у формі низки індексів) може бути використана як один з індикаторів успішності функціонування оператора зв'язку поряд з фінансовими, економічними і іншими показниками. Модель SERVQUAL є інструментом, що задовольняє вимогам універсальності. Для формального опису якості послуги в моделі використовується п'ять показників вимірювання: надійність, чуйність, упевненість, співпереживання і комунікативність.

У роботі [3, с. 258] наведена модель поведінки споживача в мережі мобільного зв'язку, коли споживач користується послугами єдиного оператора. Описані моделі дають можливість визначити розбіжності між очікуваннями споживачів і реальною якістю послуг. Але існуючі моделі не дозволяють оцінити наслідки для оператора мобільного зв'язку, які можуть виникнути в результаті різних поведінкових реакцій споживачів послуг при наявності мереж різних операторів. У даній статті розроблена поведінкова модель реакції споживача послуг мобільного зв'яз-

ку в залежності від рівня якості одержуваних послуг, що дозволяє оцінити наслідки поведінки споживача для оператора мобільного зв'язку при наявності мереж різних операторів. Модель наведена на рис. 1.

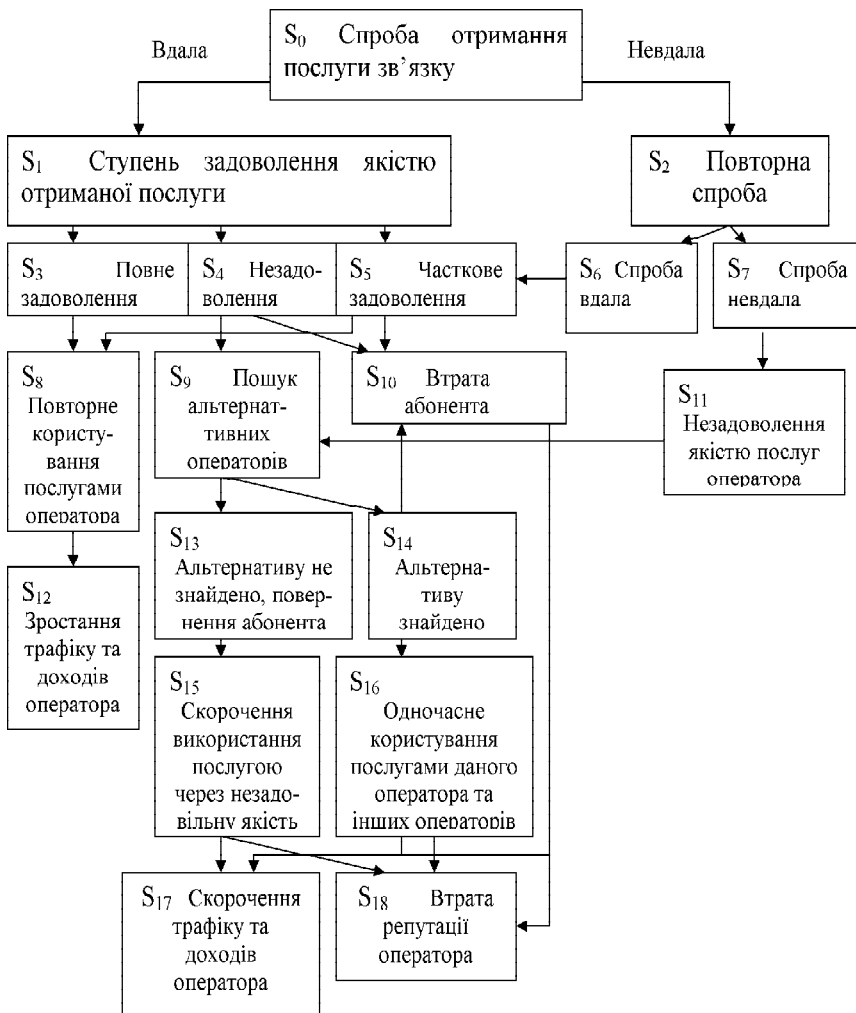

Рис. 1. Поведінкова модель реакції споживача послуг мобільного зв'язку в залежності від рівня якості одержуваних послуг

На рис. 1 видно, що отримання послуги не з першої спроби (із другої або n -ої спроби) веде до часткового задоволення якістю послуги. Крім того, часткове задоволення або незадоволення споживача може виникнути і у випадку отримання послуги з першої спроби при низькому рівні якості послуги. При цьому виникає імовірність втрати споживача, особливо з боку бізнесу-сектора, де надійність і швидкість з'єднання відіграють важливу роль. Виникає також можливість зниження або втрата репутації оператора, трафіка і доходів.

У випадку виникнення незадоволення якістю отриманих послуг або невдалої n -ої спроби одержати послугу, споживач починає розглядати альтернативні варіанти одержання послуг зв'язку в інших операторів. При цьому, якщо альтернативні варіанти не знаходяться, споживач може продовжувати послуг даного оператора, при цьому скоротивши обсяги послуг, що також веде до зниження доходів оператора. Однак, розвиток конкурентного ринку послуг зв'язку практично виключає таку можливість — на ринку функціонують оператори мобільного зв'язку і стаціонарної телефонії, оператори пейджингового, транкінгового та поштового зв'язку. Таким чином, споживач має значну кількість альтернативних можливостей отримання послуг зв'язку, що приводить до втрати оператором доходів при незадоволенні споживачів якістю отриманих послуг.

Окремо варто розглянути випадок, коли споживач, знаходячи альтернативні варіанти отримання послуг зв'язку, починає користуватися одночасно послугами декількох операторів. Це виявляється в тому, що певна частка користувачів здійснюють підключення до мереж двох або більш операторів, при цьому одержуючи економічні вигоди у виді економії коштів на різниці в тарифних планах. Як наслідок, при загальному збільшенні трафіка, у кожного конкретного оператора спостерігається зниження дохідних надходжень. Дана тенденція особливо яскраво проявилася в останні роки, привівши до того, що щільність мобільної телефонії в Україні досягла показника 120 телефонів на 100 жителів [6].

Як видно з запропонованої моделі (рис. 1), тільки повне задоволення якістю послуг мобільного зв'язку (відображене у вигляді одержання послуг з першої спроби) веде до безумовного повторного користування послугами даного оператора і, як на-

слідок, до росту трафіка і доходів оператора. Таким чином, якість відіграє вирішальну роль у реакції споживачів на послугу.

Будемо називати i -і елементи моделі станами S_i ($i = \overline{1, N}$, де N — кількість елементів моделі). Запропонована модель може бути відображена у виді графа, вершини якого відповідають станам S_i , а дуги — ймовірностям p_{ij} переходів зі стану S_i у стан S_j (рис. 2).

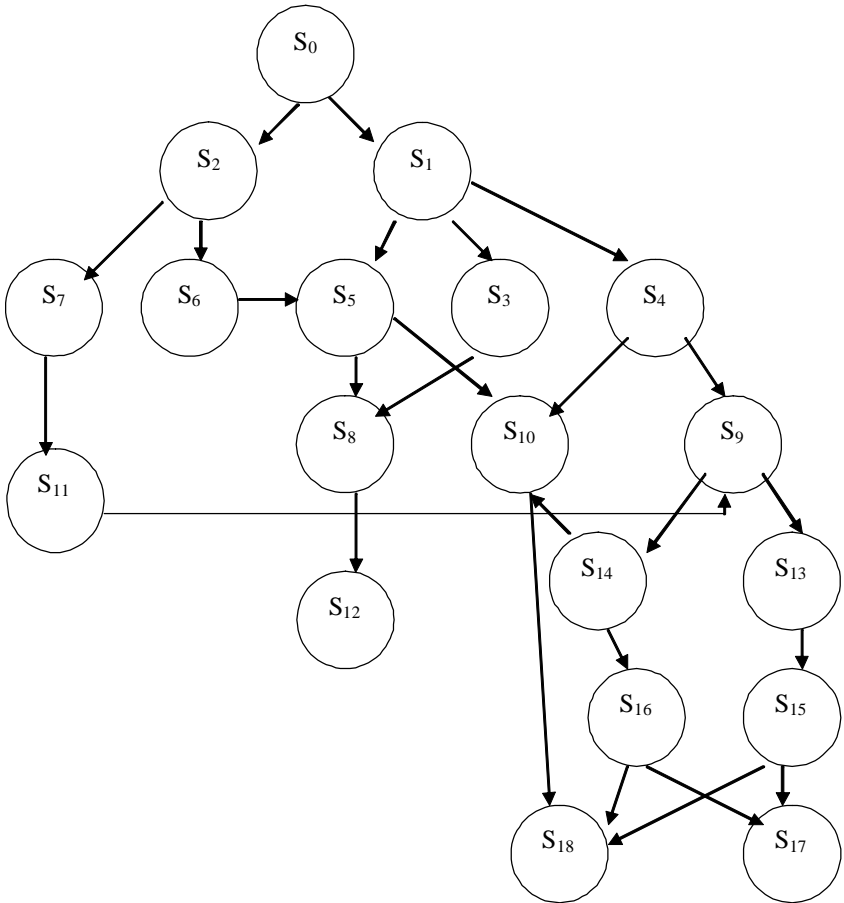

Рис. 2. Граф поведінки абонента мобільного зв'язку в залежності від рівня якості одержуваних послуг

Значення p_{ij} зручно представляти у вигляді квадратної матриці $P = [p_{ij}]$ розміру $(N \times N)$, де N — кількість вершин графа (станів моделі). У матриці $P = [p_{ij}]$ номер кожного i -го рядка відповідає номерів i -ї вершини графа (i -му станів), з якої існують вихідні зв'язки в j -ї вершини (j -ї стани). Номер кожного j -го стовпця відповідає номерів j -ї вершини графа (j -му станів), у який існують вхідні зв'язки з i -х вершин (i -х станів).

Значення p_{ij} можуть бути визначені на підставі статистичних даних або на підставі експертних оцінок з урахуванням необхідності виконання наступної умови для кожного i -го рядка матриці $P = [p_{ij}]$:

$$\sum_{j=1}^N p_{ij} = 1 (i=1, N).$$

Тоді імовірність P_i будь-якого i -го стану S_i може бути визначена по шляху μ_{oi} , що йде з вершини S_0 (стан S_0) у дану S_i -у вершину (стан S_i), як добуток ймовірностей p_{xy} переходу зі стану x у стан y , поставлених у відповідність дугам b_{xy} , що складають шлях μ_{oi} :

$$P_i = \prod_{\forall b_{xy} \in \mu_{oi}} p_{xy}.$$

Так, імовірність P_3 повного задоволення абонента, що представляє стан S_3 , визначиться по шляху μ_{o3} з вершини S_0 у вершину S_3 , що проходить через вершину S_1 ($\mu_{o3}: S_0 - S_1 - S_3$), у такий спосіб:

$$P_3 = p_{01} \cdot p_{13}.$$

Аналогічно для визначення, наприклад, стану S_{12} (ріст трафіка і доходів оператора) імовірність P_{12} визначиться по шляху $\mu_{o,12}$ ($\mu_{o,12}: S_0 - S_1 - S_3 - S_8 - S_{12}$) у такий спосіб:

$$P_{12} = p_{01} \cdot p_{13} \cdot p_{38} \cdot p_{8,12}.$$

Пошук шляхів, що ведуть з початкового стану S_0 у будь-який S_i -й стан, може бути здійснений будь-яким методом (матричним або індексним), представленим, наприклад, у [7, с. 219-247].

Використання запропонованої моделі дозволить операторові мобільного зв'язку на підставі поведінкової моделі реакції споживача на якість наданих послуг формувати просторово-часові плани подальшого розвитку.

Якість є найважливішим пріоритетом у розвитку послуг мобільного зв'язку. Активний розвиток ринку послуг мобільного зв'язку обумовлює підвищену увагу до проблеми аналізу й оцінки якості з позиції реакції споживачів.

Розроблена поведінкова модель реакції споживача послуг мобільного зв'язку в залежності від рівня якості одержуваних послуг дозволяє оцінити наслідки реакції споживачів оператором мобільного зв'язку.

У подальших дослідженнях передбачається визначення імовірності досягнення кожного з визначених станів.

Література

1. Князева Н. О. Багатофакторний критерій якості інфокомунікаційних послуг // Зв'язок. — 2007. — № 4 (72). — С. 8-9.
2. Подгородецкий И. А. Качество продукции связи и пути его улучшения. — М.: Связь, 1974. — 64 с.
3. Тихвинский В. О., Терентьев С. В. Управление и качество услуг в сетях GPRS/UMTS. — М.: Эко-Трендз, 2007. — 400 с.
4. Калита П. Я. Національна політика сприяння якості // Україна: в ХХ сторіччя через якість до кращого життя: Мат. Першого Всеукраїнського з'їзду якості. — К.: Українська асоціація якості, 1999. — С. 43-46.
5. Лянцевич М. Внутренний маркетинг и качество в сфере услуг // <http://nbc.ua/pages/publications/market/services.htm>.
6. Офіційний сайт Державного комітету статистики України // <http://www.ukrstat.gov.ua>.
7. Автоматизація проектування пристроїв, систем та мереж зв'язку: Підр. для вузів / М. В. Захарченко, В. К. Стеклов, Н. О. Князева, Г. Т. Фоміна, В. О. Балашов. — К.: Радіоаматор, 1996. — 268 с.

Резюме

Разработана поведенческая модель потребителя услуг мобильной связи в зависимости от уровня качества услуг, которая позволяет операторам мобильной связи оценить последствия реакции потребителей на качество услуг.

Рецензент доктор економ. наук, профессор Л. О. Стрый

ФУНКЦІОНУВАННЯ БАНКІВ ЯК ФІНАНСОВИХ ПОСЕРЕДНИКІВ В СТРУКТУРІ ФІНАНСОВОГО РИНКУ

Фінансовий ринок посідає важливе місце в забезпеченні розвитку національної економіки. Адже за його допомогою відбуваються процеси акумулювання та трансформації тимчасово вільних коштів від одних економічних суб'єктів до інших, активізується розподіл фінансових ресурсів між різними сферами економіки, у результаті чого забезпечується макроекономічна стабілізація.

Недостатній рівень розвитку інституційної структури фінансового ринку України, а також низька ефективність функціонування фінансових інститутів, що входять до її складу поряд із іншими негативними факторами стримують можливості мінімізації збитків від світової фінансової кризи. Крім того, низький фінансовий потенціал та обмежені можливості вітчизняної системи фінансового посередництва, з одного боку, і необхідність розширення інвестицій в економіку для подолання кризових явищ з іншого боку, загострюють її, перетворюючи в одне з найактуальніших теоретичних і практичних питань національної економіки. Саме тому все гострішою стає потреба у зміні розуміння сутності системи фінансового посередництва, визначення ролі банківських установ на фінансовому ринку та використання переваг у функціонуванні фінансових посередників з метою вдосконалення й розбудови такої інституційної структури фінансового ринку.

Проблема визначення сутності та дослідження механізму функціонування фінансових посередників, в тому числі банків, отримала висвітлення в економічній літературі. Належне місце в її розробці займають праці українських економістів: Базилевича В., Олексійчука В., Смолянської О., Корнеєва В., Лютого І., Мороза А., Пшика Б., Шелудько В. та інших. Серед досліджень російських вчених варто виділити праці Жукова Є., Лаврушина О., Міркіна Я., Міловідова В., Смірнова О. та інших.

Метою статті є розкриття сутності системи фінансового посередництва, визначення ролі банків як фінансових посередників та вивчення особливостей процесу формування фінансового ринку України.

Досвід економічно розвинутих країн свідчить, що стабільне функціонування фінансової системи держави неможливе без ефек-

тивної роботи розвинуеного фінансового ринку, основним завданням якого є створення сприятливого середовища для нагромадження фінансових ресурсів суб'єктами економіки і забезпечення функціонування ефективного механізму їх трансформації в інвестиції. При цьому у багатьох країнах рівень розвитку фінансового ринку виступає індикатором зрілості ринкових відносин.

Як відомо, одним із найважливіших макроекономічних процесів, природу якого намагалися з'ясувати представники майже кожної школи економістів, є процес перетворення заощаджень в інвестиції. Аналіз системних взаємозв'язків між заощадженнями, інвестиціями і динамікою валового національного продукту дозволяє зробити висновок про те, що інвестиції забезпечують мультиплікативне зростання обсягу національного виробництва, що, в свою чергу, стимулює розвиток продуктивних сил і виробничих відносин [1].

При цьому в рамках окремої країни джерелом здійснення інвестицій є саме чисті заощадження, тобто частина коштів, що залишається у суб'єктів господарювання після фінансування потреб споживання. В рамках ринкової економіки процес трансформації заощаджень в інвестиції є не стихійним, а певним чином організованим, оскільки в більшості випадків індивідуальні власники заощаджених фінансових ресурсів та інвестори, що прагнуть вкласти кошти в активи є не лише різними, а й територіально розосередженими суб'єктами. Виходячи з цього, усіх суб'єктів фінансового ринку можна поділити на дві групи: власники капіталу, що мають намір вкласти його у придбання фінансових активів (інвестори) та емітенти фінансових активів, що бажають залучити вільні фінансові ресурси для використання їх у власній фінансово-господарській діяльності.

На фінансовому ринку відносини між емітентами фінансових активів і власниками капіталу з приводу купівлі або продажу прав на фінансові ресурси реалізуються прямо або опосередковано. Враховуючи даний критерій, фінансовий ринок можна поділити на сектор прямого фінансування та сектор непрямого (опосередкованого) фінансування [2].

Механізм прямого фінансування, який отримав розвиток в рамках як ринку грошей, так і ринку капіталу, характеризується безпосередньою взаємодією між інвесторами і власниками капіталу. До елементів інфраструктури фінансового ринку слід

віднести: брокерські фірми, біржі та позабіржові системи, розрахунково-клірингові центри, депозитарії, реєстратори, інформаційні та рейтингові агентства. Інститути інфраструктури виконують роль технічних посередників, які допомагають економічним суб'єктам знайти контрагентів угоди, які бажають придбати чи продати фінансові активи. При цьому, перелічені фінансові інститути фактично не опосередковують взаємодії суб'єктів ринку, а лише забезпечують можливість їх швидкого здійснення. Об'єктом обміну в рамках сектору прямого фінансування виступають акції, боргові цінні папери і деривативи, які пропонуються на ринку. При цьому емітенти переслідують мету залучити заощадження фізичних осіб або тимчасово вільні фінансові ресурси інституціональних інвесторів, зобов'язуючись при цьому виплачувати нараховані відсотки (дивіденди) і викупати цінні папери по закінченню строку угоди.

Альтернативу класичній схемі прямого залучення фінансових ресурсів створює сектор опосередкованого фінансування. Система фінансового посередництва являє собою сукупність фінансових інститутів: банків, страхових компаній, інвестиційних та пенсійних фондів тощо, які здійснюють мобілізацію фінансових ресурсів відокремлених дрібних власників капіталу та їх трансформацію у інвестиції в реальний сектор економіки. Звичайно, фінансові посередники перетворюють заощадження у інвестиції за рахунок використання механізму фінансового ринку, тобто у процесі продажу та купівлі фінансових активів.

Особливо велику роль відіграють банки та їх кредитна діяльність в країнах, які формують та розвивають фінансові ринки. Співвідношення банківських позичок і цінних паперів як інструментів фінансового ринку значно впливає на процеси формування кредитного ринку та помітно відрізняється в розвинутих країнах.

В залежності від того, в якій мірі вони опираються на те чи інше джерело ресурсів, фінансові системи в економічній літературі поділяються на "засновані на банках" і "засновані на ринку цінних паперів".

До перших із найбільших країн традиційно відносять Німеччину, Японію, Італію.

До других — США, Великобританію і всі англосаксонські країни.

При цьому слід звернути увагу на те, що мова йде лише про відносну роль двох джерел фінансування. Рівень розвитку банківського сектору в країнах з фінансовою системою “заснованою на ринку цінних паперів” не менш високий, ніж в країнах з банківською фінансовою системою. Більш того, по показникам ефективності банківського сектору кредитні установи США і Великобританії перевищують банки Європи і Японії. Крім того, якщо вилучити із заборгованості по цінним паперам державний борг, то з’ясується, що і в країнах з “ринковою” системою банківський кредит по значенню перевищує позики підприємств у формі облігацій.

Становлення фінансового ринку України характеризується тим, що поряд з банківською системою створюється і парабанківська система, яка включає різноманітні спеціалізовані кредитно-фінансові установи: кредитні спілки, страхові компанії, інвестиційні фонди і компанії, пенсійні фонди тощо. Як засвідчують статистичні дані та матеріали економічних досліджень, сектор небанківських фінансових установ України дуже малий, а участь небанківських фінансових установ у наданні фінансових посередницьких послуг, перш за все кредитних, є майже непомітною.

Активи небанківських фінансових установ, що регулює Держфінпослуг все ще залишаються незначними у порівнянні з активами комерційних банків. Так, разом активи комерційних банків та небанківських фінансових установ станом на 31.12.2008 становили 1 035 млрд. грн., у тому числі банків — 973,3 млрд. грн. (94,04 %), НФУ — 61,7 млрд. грн. (5,96 %). До початку світової фінансової кризи фінансовий сектор України розвивався досить динамічно: впевнено зростали кількість фінансових установ, вартість їх активів, попит на їх послуги з боку споживачів. Динаміка активів фінансових установ наведена у таблиці 1.

Фінансовий сектор — одна з найважливіших сфер національної економіки, де відбувається формування та розподіл фінансових ресурсів і послуг, та яка пов’язана з діяльністю фінансових установ. Фінансовий ринок забезпечує накопичення і розподіл інвестиційних ресурсів та надання фінансових послуг, взаємодію надавачів і споживачів цих послуг за правилами, визначеними законами та іншими актами законодавства.

Складовими фінансового ринку виступають грошово-кредитний ринок, страховий ринок, ринок цінних паперів та похідних

Таблиця 1

Активи фінансових установ на кінець 2007-2008 рр. [3]

Активи	2007		2008		темпи приросту 2008/2007	
	млн. грн.	структура	млн. грн.	структура	відносні, %	абсолютні
Загальні активи	44 451,60	100,0 %	61 668,1	100,0 %	38,7 %	17 216,5
Страхові компанії	32 213,00	72,5 %	41 930,5	68,0 %	30,2 %	9 717,5
Кредитні спілки	5 261,00	11,8 %	6 064,9	9,8 %	15,3 %	803,9
Фінансові компанії	3 274,60	7,4 %	6 011,8	9,7 %	83,6 %	2 737,2
Юридичні особи публічного права	1 931,10	4,3 %	3 269,9	5,3 %	69,3 %	1 338,8
Інші кредитні установи	1 123,00	2,5 %	3 253,5	5,3 %	189,7 %	2 130,5
Недержавні пенсійні фонди	281,0	0,6 %	612,0	1,0 %	117,8 %	331,0
Ломбарди	367,7	0,8 %	525,3	0,9 %	42,9 %	157,6
Довірчі товариства	0,2	0,0 %	0,2	0,0 %	0,0 %	0,0

(деривативів), ринок послуг спільного інвестування, ринок недержавних пенсійних послуг та інші ринки фінансових послуг.

Розвиток фінансового сектору гальмується низькою капіталізацією фінансових установ. Малопотужність небанківських фінансових установ знижує їх конкурентоспроможність в умовах відкритої економіки, виступає серйозним бар'єром для забезпечення реального сектору вітчизняної економіки довгостроковими фінансовими ресурсами.

Недокапіталізованість страхових компаній унеможливорює страхування масштабних ризиків зокрема в енергетичній, екологічній та фінансових сферах, стримує розвиток аграрного та медичного страхування. Інвестиційні можливості фінансових установ обмежуються дефіцитом привабливих для довгострокового розміщення коштів фінансових інструментів.

Розвиток ринку небанківських фінансових послуг у попередні роки набув позитивної динаміки росту, зокрема у зростанні наданих послуг страховими компаніями, кредитними спілками, послуг з недержавного пенсійного забезпечення та інш., тоді як наприкінці 2008 року розпочалося уповільнення темпів росту. Разом з тим, окремі види послуг так і не набули системного характеру, та відповідно, мали низькі обороти. У таблиці 2 наведені річні обсяги наданих послуг за видами фінансових установ.

Таблиця 2

Обсяги фінансових послуг у 2007-2008рр. [3]

За видами установ (показники на кінець періоду)	2007 (млн. грн.)	2008 (млн. грн.)	темпи приросту 2008/2007	
			відносні, %	абсолютні
Страхові компанії — надходження страхових премій	18 008,2	24 008,6	33,3 %	6 000,4
Кредитні спілки — видані кредити	4 512,3	5 572,8	23,5 %	1 060,5
— внески на депозитні рахунки	3 451,2	3 951,1	14,5 %	499,9
Фінансові компанії — обсяг послуг*	698,4	1 796,0	157,2 %	1 097,6
Юридичні особи публічного права — видані кредити	1 865,4	2 898,2	55,4 %	1 032,8
Інші кредитні установи — видані кредити	1 151,5	2 901,0	151,9 %	1 749,5
Недержавні пенсійні фонди — пенсійні внески	234,4	582,9	148,7 %	348,5
Ломбарди — видані кредити під заставу	1 955,0	2 126,0	8,7 %	171,0

* у обсязі послуг (у 2008р.) фінансових компаній 80 % становили послуги факторингу — 1 448,22 млн. грн. (у 2007р. — 429,1 млн. грн.).

Опосередковуючи взаємодії економічних агентів і забезпечуючи рух фінансових ресурсів, фінансові посередники здійснюють акумуляцію вільних фінансових ресурсів відокремлених власників капіталу шляхом емісії та продажу власних фінансових активів, а потім інвестують їх від свого імені у фінансові інструменти, емітовані переважно інститутами нефінансової сфери, що здійснюють діяльність у рамках реального сектору економіки.

Про домінуючу роль банківських установ на фінансовому ринку у сфері акумуляції тимчасово вільних фінансових ресурсів, що перебувають у формі суспільних заощаджень, тобто грошових коштів домогосподарств, суб'єктів господарювання, державних установ, і не витрачених на споживання і реальне інвестування, свідчать дані табл. 3.

З наведеної таблиці видно, що в Україні банківські установи є лідерами по операціям мобілізації вільних ресурсів серед посередників на фінансовому ринку.

Незважаючи на різноплановість фінансово-посередницької діяльності, в усіх фінансових посередників є спільні риси, які пов'язані з функціональним призначенням фінансових установ

Таблиця 3

**Динаміка мобілізації грошових коштів вітчизняними
фінансовими посередниками**

Період (на кінець року)	Усього депозитів, млрд. грн.	У тому числі, в %		
		Банківські установи	Страхові корпорації та недержавні пенсійні фонди	Інші фінансові посередники
2005	140,9	95,7	2,1	2,2
2006	194,6	95,5	2,1	2,4
2007	299,2	94,8	2,3	2,8
2008	379,0	94,9	2,2	2,3

в економічній системі і обумовлені єдиним спільним завданням — спрямувати рух капіталу до найефективніших споживачів. При цьому базовою основою їх функціонування є реалізація кредитно-інвестиційних угод та заміна прямого фінансування опосередкованим через випуск власних вторинних зобов'язань.

Взагалі, фінансові посередники є інституційними учасниками фінансового ринку, які виконують наступні функції:

1. Консолідація (акумуляція) збережень індивідуальних інвесторів у єдиний пул і подальше диверсифіковане вкладення накопиченого капіталу. Індивідуальні заощадження з інвестиційними намірами є особливим видом заощаджень, і для багатьох непрофесійних учасників звернення до інституційних фінансових консультантів — переважна форма участі у масштабних проектах.
2. Забезпечення рівноваги на ринку капіталів через врівноваження попиту на фінансові ресурси. За рахунок масштабів діяльності та портфельного управління активами посередники ліквідують дисбаланс між попитом та пропозицією на тимчасово вільні кошти. Професійна організація андеррайтінгу як задоволення потреб клієнтів щодо гарантованого розміщення їхніх активів є винятковою прерогативою інституційної форми фінансового посередництва.
3. Стимулювання розвитку фондового ринку і нових фінансових інструментів.
4. Реалізація механізму фінансового забезпечення клієнтів на випадок хвороби, нещасного випадку або виходу на пенсію. Фінансові посередники займають важливе місце в рамках системи соціального забезпечення, сприяють нормальному

відтворенню робочої сили, забезпечують неперервність виробничого процесу за рахунок формування грошових резервів для фінансування охорони здоров'я та матеріальної підтримки непрацездатних робітників підприємств.

5. Здійснення визначального впливу на розширення можливостей індивідів у сфері споживання, що дозволяє економічним суб'єктам досягти найбільш бажаного рівня задоволення власних потреб [4].

Крім того, в літературі виокремлюють ще ряд функцій фінансових посередників, які, на наш погляд, більш доцільно розглянути в контексті переваг використання послуг фінансових посередників порівняно з індивідуальним інвестуванням.

Так, використовуючи послуги професіоналів, індивідуальний інвестор отримує наступні переваги:

1. Зниження розміру трансакційних витрат на угоди. Завдяки своїй спеціалізації та за рахунок здійснення великої кількості угод і значного їх обсягу фінансові посередники отримують додаткові переваги завдяки економії від масштабу, що в умовах обмеженості фінансових ресурсів при незмінності усіх інших факторів допомагає збільшувати обсяги інвестицій.
2. Зниження загальної ризикованості досягається за рахунок диверсифікації вкладень фінансових ресурсів у фінансові інструменти та наявності їх достатнього обсягу.
3. Постійний характер роботи фінансових посередників з надання великого спектру фінансових послуг та механізмів збереження грошей забезпечує наявність інформації про найбільш прибуткові і найменш ризикові напрямки інвестування та здійснення постійного моніторингу фінансового стану емітентів, в активи яких інвестовані кошти.
4. Використання в управлінні портфелем цінних паперів наукових методів стратегічного аналізу, планування та прогнозування, завдяки використанню послуг професійних фінансових менеджерів.

На наш погляд, у контексті дослідження загальноекономічної ролі системи фінансового посередництва необхідно приділити увагу аналізу механізму впливу системи фінансових інститутів на загальнодержавне економічне зростання. Тому, враховуючи результати проведеного дослідження, можна виділити три основ-

них канали впливу інституційної структури фінансового посередництва на прискорення темпів розвитку економіки.

По-перше, інституційна структура фінансового ринку, здійснюючи акумуляцію і перерозподіл вільних коштів індивідуальних власників капіталу, у повній мірі забезпечує потреби економічних суб'єктів в додаткових фінансових ресурсах як довгострокового, так і короткострокового характеру. Тривала невідповідність процесів нагромадження й інвестування може призвести до порушення ринкової рівноваги і зниження обсягів виробництва. Розвиток системи фінансових інститутів, що реалізує механізм ефективного перерозподілу фінансових ресурсів, дозволяє вирішити суперечність між фінансовими можливостями суб'єктів господарювання та потребами у нарощуванні масштабів виробництва і прискоренні розширеного відтворення.

По-друге, фінансові посередники забезпечують функціонування специфічного механізму природного відбору найбільш конкурентоспроможних, потенційно високорентабельних та інвестиційно привабливих підприємств у процесі їх взаємодії та економічного суперництва на ринку з приводу задоволення потреб споживачів і максимізації власного прибутку. Водночас, інвестування у потенційно високоприбуткові проте ризиковані підприємства за умов широкої диверсифікації активів фінансових інститутів не зумовлює зниження рентабельності та підвищення загального рівня ризикованості їх діяльності [5].

По-третє, інституційна структура фінансового ринку, забезпечуючи стабільний, еластичний і платоспроможний попит на різноманітні фінансові інструменти, створює передумови для зростання капіталізації ринку цінних паперів, збільшення кількості й обсягу фінансових операцій на ньому. У свою чергу, стабільне зростання і сприятлива кон'юнктура на ринку цінних паперів зумовлюють ефективне функціонування і подальший розвиток альтернативного інституційній структурі фінансового ринку механізму прямого фінансування діяльності економічних суб'єктів, що стимулює ділову активність в реальному секторі економіки, спричиняє збільшення обсягів інвестицій в основний капітал і науково-дослідні розробки, а також модернізацію виробництва і зростання темпів економічного розвитку [6].

Таким чином, проведений теоретичний аналіз значення та впливу системи фінансового посередництва та банків на функ-

ціонування фінансового ринку дозволяє зробити висновок про те, що ефективно функціонуюча система фінансових інститутів здійснює визначальний вплив на прискорення темпів економічного розвитку країни.

Існуючі на сьогодні кризові явища у фінансовій сфері спонукають до більш детального розгляду в подальшому розвитку методів регулювання діяльності фінансових посередників і в тому числі банків та методології управління фінансовими потоками різних економічних агентів.

Як напрям подальших досліджень слід зазначити розробку та обґрунтування певних заходів щодо впровадження сучасних методів регулювання фінансовими результатами та управління фінансовими ризиками, що притаманні діяльності фінансових посередників на ринку.

Література

1. Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні: Закон України від 30.10.96 № 448/96 // www.rada.gov.ua.
2. Квасова О. П. Тенденції розвитку фондового ринку та особливості діяльності фінансових посередників на ньому //Формування ринкових відносин в Україні. — 2008. — № 6. — С. 19-24.
3. Річний звіт за 2008 рік Державний комітет з регулювання ринків фінансових послуг України // www.dfp.gov.ua.
4. Орлова Н. С. Структурні елементи фінансового ринку та механізми їх взаємодії // Менеджер. — 2007. — № 1(39). — С. 137-142.
5. Голець І. Фінансові посередники на ринку капіталів // Ринок цінних паперів. — 2002. — № 1. — С.64-73.
6. Смолянська О. Ю. Фінансовий ринок: Навч. посіб. — К.: ЦНЛ, 2005. — 384 с.

Резюме

В статье определены особенности функционирования банков как финансовых посредников в структуре финансового рынка, рассмотрены функции институциональных участников финансового рынка, проанализированы каналы влияния институциональной структуры финансового посредничества на ускорение темпов развития экономики.

Рецензент доктор економ. наук, професор А. И. Ковалев

УДК 321.021

П. В. Кузьмин

**ВОСПРОИЗВОДСТВО ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ:
НЕКОТОРЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ШТРИХИ
К ПРОБЛЕМЕ И ПРАКТИКА СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЫ**

Общественная потребность трансформации политических, экономических и социокультурных институтов в современной Украине обуславливает необходимость выработки новой политической стратегии, а также применения эффективных технологий ее реализации. Закономерно, что в этой связи осмыслению подлежит, в первую очередь, деятельность политических элит, одной из функций которых является формирование и реализация государственной политики.

К сожалению, украинская политическая элита свое предназначение не выполняет. Общественные лидеры в силу ряда причин не смогли предложить обществу реальные и вдохновляющие его идеи и ценности, выработать согласованную программу действий, реализующую общественные интересы.

Неспособность большинства нынешней элиты к осуществлению прогрессивных преобразований украинского общества, адекватно отвечать на все новые и новые вызовы времени выдвигает на повестку дня вопрос о радикальном обновлении политической элиты. Проблема воспроизводства политической элиты в Украине осложняется тем, что здесь отсутствуют демократические механизмы восхождения на вершину политической власти подлинно ответственных, профессиональных и патриотичных личностей.

Целью настоящей статьи является попытка сформулировать некоторые предложения по разрешению противоречия между потребностью в качественно новых элитах и отсутствием пока в украинском обществе демократических механизмов циркуляции политических элит.

Вопросы происхождения и становления элиты в Украине являются предметом исследования многих ученых, среди которых можно выделить Д. Выдрина, А. Дергачева, В. Журавского, А. Зоткина, Б. Кухту, В. Литвина, Н. Михальченко, Л. Мандий,

С. Наумкину, В. Полохало, М. Пирен, А. Пахарева, В. Ребкало, Н. Шульгу и др.

Ученые делают вывод о том, что правящая элита Украины существует преимущественно в частной форме, она публично даже не заявляет о своих намерениях относительно перспективы, планов, общественных проектов. Программ у нее нет. Элита не демонстрирует ни поведения, адекватного историческим вызовам страны, ни ответственности, которая бы гарантирована будущее народу и стране [1, с. 36]. Исследователи указывают на необходимость серьезных теоретических и прикладных разработок относительно путей перехода от современной кастовой, построенной преимущественно на властных интересах, к элите как совокупности социальных слоев, интегрированных в общество и сориентированных в нем на актуальные общественные функции [2, с. 114-143].

При подготовке статьи используются методологические подходы исследователей Дж. Каллберга, Д. Хигли, Я. Пакульски, которые полагают, что динамика и направления политических изменений в посткоммунистических странах являются производными от структуры и поведения элиты [3, с. 16].

Актуальными для исследования сформулированной проблемы являются теоретические положения: Н. Шульги — о необходимости применения социально-поведенческого метода в процессе анализа политической элиты [4, с. 36], В. Иванова — о роли духовно-моральных ценностей общества, его культуры в государственном управлении [5, с. 97], О. Крыштановской — о трех фазах мобильности элиты: а) инкорпорации, под которой понимается вхождение в элиту; б) ротации (процесс перемещения кадров внутри политической системы); в) экскорпорации, то есть выход из элиты [6, с. 99-216].

Одновременно подчеркнем, непреходящее значение ряда идей и положений мыслителей прошлого, внесших заметный вклад в создание теории элит в целом и их воспроизводство, в частности.

Представляется, что полезными в этом отношении могут быть взгляды В. Парето о циркуляции элит. Циркуляция элит, с точки зрения итальянского мыслителя, является вечным явлением. Основной движущей силой циркуляции, исторической социально-политической динамики являются дисфункции и ошибки административно-политического управления, связанные

с внутренними особенностями находящейся у власти элиты. Ротацию элит, полагал В. Парето, можно делать двумя способами. Первый — проведение кандидатов в элиту, при обычных обстоятельствах являющихся революционерами, или абсорбировать их. “Правящий класс восстанавливается не только численно, но, что более важно, и качественно: благодаря семьям из низших классов, приносящим энергию и пропорции остатков, необходимые для удержания власти” [7, с. 66]. Ученый указывает: “Революции происходят, поскольку с замедлением циркуляции элиты ... в высших стратах общества накапливаются деградировавшие элементы ..., в то время как в низших стратах возрастает число элементов высшего качества, обладающих остатками, необходимыми для выполнения функции управления, и склонных к использованию силы” [8, с. 67]. Еще один способ ротаций кадров элиты, политиков — отстранение тех, кто в данный момент входит, но не отвечает требуемым качественным характеристикам.

Исследуя роль циркуляции элит, В. Парето пишет: “Если один из этих процессов прекратится или, что еще хуже, прекратятся оба, правящий класс придет к упадку, часто влекущему за собой упадок всей нации. Это мощная причина, нарушающая равновесие: накопление высших элементов в высших классах” [9, с. 66].

Представляют для нас также интерес взгляды Г. Моски на принципы элитной рекрутации. Главным критерием отбора в правящий класс выступает интегральное качество индивида — способность управлять в определенный исторический период страны. Ученый отмечает, что специальные знания и качества политиков становятся важной политической силой не сами по себе, а только в процессе их практического применения на благо власти и государства [10, с. 126].

Г. Моска рассматривает две противоположные тенденции, присутствующие обществу. Первая аристократическая тенденция, содержанием которой является сохранение власти в руках потомков тех, кто управляет; вторая — демократическая тенденция к обновлению с помощью элементов, вышедших из числа управляемых.

Итальянский ученый обосновывает закономерность неизбежного упадка правящего класса в связи с отсутствием у него необходимых качеств для выполнения социальных функций. На основе анализа политической деятельности римской аристократии, венецианской знати делает вывод:

“Политические классы неизбежно приходят в упадок, если перестают совершенствовать те способности, с помощью которых пришли к власти, когда не могут более выполнять привычные для них социальные функции, а их таланты и служба утрачивают в обществе свою значимость” [11, с. 131].

В. Липинский в разработанной им концепции аристократии обосновал зависимость стабильности в обществе и государстве от способности элиты (аристократии) к ротации как по горизонтали, так и по вертикали. Ученый подчеркивал, что национальная аристократия — это лучшие люди нации, подлинные ее патриоты, обладающие материальной силой и моральным авторитетом в глазах своей нации, способные создавать новые ценности и служить своему народу [12, с. 358-359, 412, 433].

Проблему циркуляции элиты исследовал также П. А. Сорокин. На примерах Древнего Рима, Франции, Англии, России, ученый показывает, что аристократия стремится ставить искусственные барьеры от посягательств со стороны “выскочек”. для предотвращения процесса проникновения в среду аристократии “головастиков” [13, с. 291]. Благодаря подобным мерам на вершине общества аккумулируются “бездарные правители”. а “головастиков” у основания пирамиды власти становится все больше и больше. Рано или поздно искусственные барьеры разрушаются. Ускоряет этот процесс кризис общества.

“Когда же наступает революционный взрыв, — пишет П. Сорокин, — то все барьеры и препоны на пути свободной циркуляции разрушаются одним ударом. Безжалостная революционная метла начисто выметает социальный мусор, не задумываясь при этом, кто виноват, а кто нет. В мгновение ока “привилегированные” оказываются сброшенными с высот социальной пирамиды, а низы выходят из своих “социальных подвалов” [14, с. 292]. В “сите” селекции образуется огромная щель, сквозь которую могут проникнуть все индивиды безо всякой дискриминации. Но на второй стадии революция устраняет свои же собственные ошибки, воздвигая новое “сито”. и циркуляция обретает обратное движение. “Головастики”. достигшие вершин, сливаются с “остатками” неразложившейся аристократии, идет процесс формирования новой элиты. И пока она не дошла до паразитизма, разложения, общество развивается мирным путем, без революций. Если “головастиков” у основания общественного

конуса недостаточно или они отсутствуют вовсе, то есть нет реальной замены выродившейся власти, тогда все общество погружается в глубокую депрессию.

Заслуживают внимания идеи и положения российского философа И. Ильина, который писал, что “политика требует *отбора лучших людей* — прозорливых, ответственных, несущих служение, талантливых организаторов, опытных объединителей. Каждое государство призвано к *отбору лучших людей*. Народ, которому такой отбор не удастся, идет навстречу смутам и бедствиям. Поэтому все то, что затрудняет, фальсифицирует или подрывает *политически-предметный отбор лучших людей*, вредит государству и губит его ...” [15, с. 358]. Одной из аксиом власти ученый называет соответствие политиков этическому и политическому цензу. “Нет ничего более жалкого, как *бессовестный* и безответственный политик: это человек, который желает фигурировать, но не желает отдаться целиком своему призванию; — который в своей деятельности всегда не на высоте; — который не умеет расплачиваться своею земною личностью; — который бежит от своей собственной тени. Это трус по призванию, который не может иметь политического успеха” [16, с. 362].

Таким образом, целый ряд теоретических положений мыслителей прошлого содержат значительный эвристический и методологический потенциал, позволяющий проникнуть в суть рассматриваемой проблемы и наметить пути ее разрешения. К таким положениям можно отнести: о закономерном характере обновления элиты; о принципах отбора в политическую элиту; о технологиях избрания (назначения) на политические должности и др.

Качество элиты во многом зависит от принципов ее рекрутирования (инкорпорации). Известно, что в стабильных политических системах, рекрутирование элиты институтизировано, т. е. осуществляется в соответствии с разработанными и реализуемыми на практике процедурами. Наиболее общей характеристикой этого процесса и одновременно принципом является обновление состава элиты за счет включения в ее состав выходцев из внеэлитных слоев.

К числу основных институциональных каналов рекрутирования элиты исследователи относят государственный аппарат, органы местного самоуправления, политические партии, систему образования. В качестве каналов рекрутирования могут выступать также такие социальные институты, как профсоюзы и религиоз-

ные организации. В некоторых странах Латинской Америки (например, Бразилия, Аргентина, Перу) а также Азии и Ближнего Востока (Пакистан, Ирак периода правления С. Хусейна, Израиль и др.) каналом пополнения элиты является армия, спецслужбы. Доминирование того или иного канала обусловлено историческими традициями политического развития, особенностями политической системы, характером политического режима и т. д.

Формирование украинской политической элиты, начавшееся в конце 1980-х гг. и продолжающееся по настоящее время, проходило и проходит пока в условиях: медленного процесса политического структурирования населения; возникновения гипертрофированной многопартийности и деятельности партий, не способных выполнять общественно значимые функции; отсутствия многочисленного и влиятельного среднего класса; невысокой гражданской и политической культуры населения; отсутствия национальной традиции рекрутирования политической элиты.

На начальном этапе (1989-1994 года), элитарный слой формировался путем конвертации политического и административного капиталов старой элиты (работников партийных, советских, комсомольских органов, руководителей предприятий) в экономический.

С середины 1990-х годов элитарный слой украинского политикума постепенно все более и более пополняется за счет олигархов и их сателлитов. Так, на парламентских выборах 1994 г. из почти 55 % внепартийных депутатов Верховной Рады Украины, представители олигархического клана составили не более пятой части, т. е. примерно 50-55 депутатов. После парламентских выборов 1998 г. присутствие финансово-экономической олигархии среди народных депутатов значительно усилилось. Из 111 депутатов-внепартийцев около 100 были представителями современного украинского капитала. В парламенте 2002 г. более трети общей численности народных депутатов составляли представители финансово-экономической олигархии [17, с. 119].

Выборы 2006 в Верховную раду Украины и другие представительные органы власти, а также внеочередные выборы 2007 г. в украинский парламент еще более усилили проявление тенденции рекрутации политической элиты из числа украинского олигархического слоя. Народные депутаты — представители этого слоя — составляют три четверти конституционной численности украинского парламента.

Одним из распространенных способов продвижения к верхушке правящего класса в условиях пропорциональной избирательной системы является вхождение в состав “команды”. работающей на влиятельного партийного лидера, т. е. вступление в клиентарные отношения (плюс — покровительство финансового спонсора).

Наблюдение за процессом рекрутирования в украинскую политическую элиту, анализ точек зрения известных исследователей на эту проблему, позволяет выделить и другие особенности рассматриваемого явления. Так, приходится констатировать, что одним из принципов формирования в стране элиты является отбор угодных высшим властным структурам людей на основе таких признаков: партийность, личная преданность, конформизм, богатство. Профессионализм, нравственный облик кандидата в элиту лишь декларируются и находятся в рейтинге качеств политика далеко не на первых позициях.

Доступ в круг нашей элиты представителей внеэлитных социальных страт фактически закрыт. Процесс рекрутирования имеет самовоспроизводящийся характер, то есть наша элита является преимущественно закрытой. Этому способствует принятая народными депутатами Украины пропорциональная избирательная система с использованием закрытых партийных списков. Пять млн. дол. США — такой была стоимость проходного места в списках кандидатов в Верховную Раду Украины в 2006 году [18, с. 17], т. е. полномочия формирования персонального состава перешли в руки лидеров политических партий. Партийные лидеры фактически стали субъектами инкорпорации политической элиты.

Изложенное позволяет констатировать, что в украинском политическом процессе только на очень короткий срок (конец 1980-х — начало 1990-х гг.) были открыты каналы вверх идущей мобильности, создававшие возможность рядовым гражданам участвовать в политическом соперничестве за место в составе политической элиты.

Противоречивый, преимущественно недемократический “механизм” рекрутирования украинской элиты своим следствием имеет и соответствующий качественный ее состав.

Обобщающим показателем низкого качества отечественной элиты является ее неспособность быть ответственной за судьбу украинского народа и государства. Она “не продемонстрировала

ни поведения, адекватного историческим вызовам страны, ни ответственности, которая бы гарантировала будущее народу и стране” [19, с. 36].

Нужно согласиться с точкой зрения ряда украинских исследователей, что причина общественной неэффективности украинской элиты, рекрутированной в 1990-е годы, не в отсутствии знаний и умений, а в том, что у нее нет необходимости при выполнении функциональных обязанностей исходить из интересов общества. Эта необходимость может обуславливаться, как свидетельствует опыт демократических стран, действенными механизмами политической ответственности элиты, ее нравственными принципами, а также давлением на элиту гражданского общества, общественного мнения. К сожалению, в Украине эти факторы практически отсутствуют или находятся в зачаточном состоянии.

Автор настоящей статьи не драматизирует сложившееся состояние нашей элиты. Это состояние, как отмечалось выше, обуславливается рядом объективных обстоятельств. Изменения этих обстоятельств, которые, думается, будут происходить, вызовут и изменения в элите.

Сегодня можно констатировать, что элита демонстрирует известную эволюционность, пополняется людьми, которые могут быть полезны в управлении обществом. Однако заметим, что эти люди, столкнувшись в элитарных слоях с принятой здесь системой ценностей, вынуждены, или принимать их, или оставить попытки удержаться в новом окружении.

Некоторые представители элиты настойчиво заявляют о необходимости внесения изменений в правила политической игры, а также в процедуры рекрутирования элиты.

Изложенное позволяет сделать вывод — на повестке дня остро стоит вопрос пополнения элиты новыми людьми. Процесс входа в элиту (инкорпорация), как показывает историческая практика, является достаточно сложным и противоречивым. Вряд ли следует полагаться на стихийность этого процесса. Преобладание стихийности может чрезмерно растянуть процесс инкорпорации во времени, а это в условиях Украины крайне нежелательно.

Перспективы обновления элиты в украинском политическом поле связаны с модернизацией политической системы Украины.

Необходимо закрепление в Конституции Украины или в отдельном законе положения об ответственности политиков.

Ответственность и угроза потери политического влияния дисциплинирует власть, принуждает ее к эффективной работе на общество, сдерживает проникновение на политические должности случайных людей. В системе ответственности элиты должен быть заложен фактор риска, фактор потери должности субъектом политической деятельности, если он этого заслуживает.

Актуальной задачей выступает институционализация политического влияния. Речь идет о легализации и институционализации, прежде всего, методов политического влияния (методы избирательных процедур, деятельности президента, правительства, парламента, партий, институтов гражданского общества, процедуры сдержек и противовесов основных политических институтов и фигур). Идеальной формой институционализации новой элиты является создание такой политической системы, которая будет позволять иметь большинство в парламенте, формировать правительство, влиять на назначения первых лиц в регионах, контролировать деятельность президента, силовых и фискальных структур. Целесообразно законодательное закрепление предельных сроков пребывания у власти избираемых и назначаемых лиц, а также их периодическую отчетность. Выборы должны стать механизмом отбора лучших среди равных, а не зоной острой, нередко грязной, конкурентной борьбы между группировками самой элиты.

Однозначно требуется внесение изменений в процесс формирования избирательных партийных списков. Общественное мнение не приемлет закрытые партийные списки. Несмотря на нежелание большинства народных депутатов Украины отказываться от них и перейти к открытым спискам, нужно вести поиск путей решения этой проблемы в интересах народа, а не олигархических образований. Например, одной из технологий может быть осуществление гражданской люстрации. Ее суть состоит в том, чтобы путем использования современных средств коммуникации как можно активнее и шире распространить идею не голосовать за закрытые партийные списки, а также не голосовать за списки тех партий, в которые входят лица, которые ранее заседали в Верховной Раде Украины, были членами правительства, главами администраций, но не проявили себя как политики.

Одним из путей упорядочивания формирования элиты может быть тестирование кандидатов на государственные посты. Известно, что сегодня при приеме на работу в государственные учреж-

дения США, Японии, ряда европейских стран используются современные методы тестирования административно-политической элиты, например, определение “коэффициента интеллекта”. причастность (непричастность) к коррупционным скандалам. Пропуском в элиту должны стать успешность кандидата на предыдущей политической должности, управленческие способности, стратегическое мышление, профессионализм, общественное признание.

Замещение элитных должностей, по крайней мере какой-то их части, должно осуществляться на конкурсной основе. При этом могут быть использованы разные типы и формы конкурсов: общеукраинские и региональные, закрытые и открытые.

Вклад в процесс обновления элиты могут внести СМИ. Необходимо своевременная, правдивая и в достаточном объеме информация о деятельности общенациональных и региональных элит. Целесообразно не только критиковать, но и освещать позитивные стороны их деятельности.

Таким образом:

1. Воспроизводство политической элиты — закономерное явление политического процесса. Ряд основополагающих положений инкорпорации элиты, имеющих методологическое значение для современной практики, содержится в теоретическом наследии мыслителей прошлого, а также в работах современных ученых.
2. Перспективы эффективной политической деятельности в Украине в решающей степени зависят от того, когда в элите появятся политики нового поколения, способные генерировать идеи и идеалы, выработать стратегию общественного развития, согласовывать интересы всего спектра социально-политических сил.
3. Воспроизводство политической элиты, наряду с отдельными элементами стихийности, является управляемым процессом. Для его осуществления необходимы целенаправленные усилия интеллектуальной элиты, патриотично настроенных и эффективно работающих политиков, а также субъектов гражданского общества.

Литература

1. Шульга Н. Этапы становления политической элиты в Украине в годы независимости // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 4. — С. 24-37.

2. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін. — К.: Либідь, 2008. — 440 с.
3. Латигіна Н. Передумови демократизації суспільства: основні підходи // Персонал. Журнал інтелектуальної еліти. — 2005. — № 3. — С. 15-18.
4. Шульга А. Указан. работа.
5. Иванов В. Н. Новая цивилизация XXI века: технологии становления. — М.: Знание; Муницип. Мир, 2006. — 296 с.
6. Крыштановская О. Анатомия российской элиты. — М.: Захаров, 2005. — 384с.
7. Парето В. Компедиум по общей социологии // Антология мировой политической мысли. В пяти томах. Т. 2. Зарубежная политическая мысль. XX в. — С. 59-79.
8. Там же.
9. Там же.
10. Моска Г. Правящий класс // Антология мировой политической мысли. В пяти томах. Т. 2. Зарубежная политическая мысль. XX в. — С. 118-134.
11. Там же.
12. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму (Фрагменті) // Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. — Львів: Свет, 1996. — С. 328-477.
13. Сорокин П. А. Социология революции // Человек. Цивилизация. Общество.— М.: Политиздат, 1992. — С. 266-294.
14. Там же.
15. Ильин И. А. О политическом успехе // Путь к очевидности. — М.: республика, 1993. — 431 с.
16. Там же.
17. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні. — Указанная работа.
18. Кульчинский Р. За ціною не постояли // Галицькі контракти. — 2006. — № 14. — С. 16-17.
19. Шульга Н. Указанная работа.

Резюме

У статті обґрунтовується актуальність ряду ідей та положень мислителів минулого на відтворення політичної еліти, формуються

пропозиції, спрямовані на створення демократичного механізму оновлення української еліти.

Рецензент доктор полит. наук, професор А. М. Пойченко

УДК 32:316.77

В. В. Стоцький

КОМУНІКАТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Процеси, які відбуваються у сучасній політичній реальності характеризуються різноманітністю та складністю. З точки зору технологічного підходу їх можна представити як сукупність конкретних проблем, що потребують вирішення з боку держави та інших політичних акторів. Це передбачає здійснення певного комплексу цілеспрямованих дій. Виходячи з такого розуміння, політичні відносини розглядаються як взаємодія політичних структур та інститутів, конкретні дії суб'єктів, що мають основою розробку і застосування певних технологій рішення політичних проблем.

Такий підхід передбачає не лише відповідне розуміння проблемної ситуації, а і пошук шляхів виходу з неї. Саме тому технологічний підхід виступає базою для спеціалізованої діяльності з пошуку виходу з політичної кризи, що робить його актуальним і для нашої країни. Більше того, технологічний підхід до політичної реальності показує залежність сутності політичного явища від застосовуваних технологічних засобів. Через це заслуговує на увагу інтерпретація політичних технологій як послідовності застосовуваних процедур, прийомів і способів діяльності, спрямованих на раціональну та ефективну реалізацію поставленої мети.

Необхідність у технологіях, які застосовуються для отримання результату у стереотипних, повторюваних ситуаціях можна пояснити потребою у простих та ефективних діях, підвищеням передбачуваності політичної взаємодії, потребою у збереженні ресурсів тощо.

До характеристик політичних технологій відноситься розділення будь-якого процесу на взаємопов'язані етапи та фази, координованість, системність дій по досягненню бажаного результату, що виходить як з внутрішньої логіки функціонування процесу, так і з зовнішніх цілей, яких має досягти політична система та обов'язковість виконання всіх процедур та операцій. Використання політичних технологій передбачає здійснення

наступних операцій: визначення мети, конструювання системи критеріїв для вибору варіантів дії, вибір з-поміж них оптимального варіанта та його впровадження.

Розгляд політичних технологій необхідно здійснювати у двох вимірах. По-перше, як систему знань, теоретичних понять та підходів до реальності, певну інтелектуальну матрицю уявлень щодо етапів та методів дій відносно об'єкта. По-друге, як операціоналізацію теоретичних уявлень у формування комплексу дій, технологізацію знань у процесі діяльності, що відповідає вимогам конкретних політичних структур та інститутів.

У цьому сенсі політична технологія може розглядатись як медіатор між об'єктивними процесами і суб'єктивною діяльністю людей. На думку Л. Климанської, "Сенс і призначення будь-якої технології — оптимізувати і на цій підставі укласти у задані структурні та процедурні межі виробничий процес, який розуміють у широкому сенсі. Оптимізація під час організації виробничого процесу дає змогу добиватися максимального результату за заданих ресурсів або використовувати мінімальну кількість ресурсів для того, щоб отримати бажаний результат" [1, с. 238].

Саме тому створення наукової моделі з цілеспрямованого перетворення об'єкта, визначення проміжних завдань та урахування просторового і часового факторів є необхідними умовами технологізації політичного процесу. Одним з найважливіших факторів успішності застосування політичних технологій є переважання гуманістичної складової над інструментальною. Якщо ж цього не відбувається, технологія може розглядатись як конкурент політики у вирішенні складних і часто суперечливих завдань суспільного розвитку.

З'являється небезпека появи "технократії". яка продукує нову нерівність — неможливість для певних верств населення доступу до знань та інформації: "В результаті інформаційних кампаній політична влада переходить до тих, хто вдало використовує можливості телебачення, а не до тих, хто вміє урядувати в економічній, соціальній та інших сферах. Політика може означати не лише захист інтересів громади, а і вміння використовувати інформаційні ресурси, вести інформаційні війни. Демократія участі з безпосереднім доступом до джерел інформації залишається далекою від реалізації, і це призводить до нових конфліктів як у політиці, так і в культурній сфері" [4, с. 367].

У політичному просторі використовуються специфічні технології, які відносяться до певних сфер взаємодії: виборчі, інформаційні, технології лобювання, технології переговорів та прийняття узгоджених рішень.

Сутність політичних технологій розкривається в об'єднанні когнітивного, соціального, діяльнісного, управлінського, владного та інформаційно-комунікативного аспектів. З точки зору функцій політичні технології поділяються на три великі групи: “технології політичної діяльності (технології влади; технології політичного управління; технології державного управління; технології прийняття політичних рішень; технології політичного лідерства; технології політичного конструювання (політична інженерія); технології політичних конфліктів; технології політичних реформ; антикризові політичні технології; технології тоталітарного панування; технології демократії; технології захисту прав людини), технології політичного аналізу (технології політичних досліджень; технології політичного прогнозування; технології політичного планування; технології політичного моделювання; технології аналізу політичних ризиків), технології політичних комунікацій (PR-технології; виборчі технології; технології політичної реклами; технології політичного впливу і маніпулювання; технології формування політичного іміджу; технології міжнародних політичних комунікацій)” [2, с. 5].

У сфері прийняття державних рішень можна говорити про існування імітації політичних технологій, коли маючи формальну ознаку технологічного вдосконалення процесу вони насправді є засобом лобювання приватних інтересів.

На різних рівнях політичної взаємодії використовуються технології, що що відображають масштаб політичної організації: глобальні, континентально-регіональні, національно-державні, корпоративні, локальні, міжособистісні.

Стратегічні технології застосовуються для реалізації віддаленого результату, тактичні — націлені на короткотермінові завдання.

Окремий підвид технологій — тіньові технології, хоча і можуть виступати визначальним чинником боротьби за владні повноваження у політичній та економічній реальності, характеризуються низьким рівнем технологічності, тобто стандартизації та алгоритмізації політичної діяльності. Існує підхід, згідно якого процес функціонування технологій у соціальній та політичній

сферах можна розглядати зі структурної, просторово-часової та процесуальної позиції. І якщо структурний підхід передбачає процес оптимізації технологічного вирішення завдання, то просторово-часовий вимагає урахування фактору конкретного місця і часу існування завдання, а процесуальний підхід зосереджується на умовах конструювання окремих параметрів досягнення мети.

З точки зору виникнення, технології можуть впроваджуватись правлячими структурами, а можуть формуватися як узагальнення досвіду суб'єктів, постійно діючих у подібних умовах.

В умовах демократизації політичного процесу важливість технологічного підходу обумовлена процедурними вимогами до виборчої системи, багатопартійністю, плюралізацією політичного простору, свободою слова у ЗМІ. Проте не можна недооцінювати загрози для сучасної, інформаційної доби, які несе в собі технологізація політичного процесу з використанням нових технологій у інформаційній сфері, таких як “віртуалізації політики” та поява феномену “інформаційного тоталітаризму”: “Політики, партії політична діяльність та виборчі змагання віртуалізуються... можна стверджувати, що партії перетворюються на “бренди” та створюються за законами інформаційних технологій, втрачаючи функцію представників громадськості. Боротьбу за владу в політиці перенесено з ідеологій, організацій та програмних положень у сферу віртуальних іміджів” [4, с. 366]. Можлива поява ще одного різновиду тоталітаризму — “інформаційного тоталітаризму”. або “неототалітаризму”. який характеризується системним політичним контролем над громадською думкою через інформаційні технології та канали (перш за все — електронні мас медіа), використовуючи “м’яку силу” інформаційних повідомлень, конструювання порядку денного, а не пряме застосування насильства чи фінансових важелів впливу” [4, с. 368].

Як відповідь на ці загрози, політичні технології сучасного суспільства набувають особистісної орієнтації, вони спрямовуються на задоволення індивідуальних потреб, спираються не тільки на соціальні та політичні, а й на особистісні мотиви, і використовують їх у діяльності.

У постмодерному суспільстві технології характеризуються комунікативністю, тому що базуються на моделі суспільства, як нестійкої, відкритої системи, якій притаманні нелінійний характер розвитку і самоорганізація. Саме тому у період демократично-

го переходу дуже важливим для аналізу технологізації політичного процесу є урахування двох понять: соціальна ентропія і соціальна атрактивна структура: “змістовно перше поняття означає рівень хаотизованості системи, рівень її дезорганізації... Саме в період швидкої малокерованої переорієнтації соціальної системи на певні нові структурні конфігурації, чимало залежить від тієї еліти, в чіх руках опиниться кермо... Але ніхто, навіть сам вождь, лідер інколи не знає що буде в результаті (яскравий приклад — М. Горбачов і його так звана “перебудова”) ...” [3, с. 167].

Однією з властивостей атрактивної соціальної структури є “спонтанність виникнення: водночас дивна стійкість і здатність до самовідновлення у разі спроби її зруйнувати, тобто після виходу системи на точку ентропійної кризи. З утворенням атрактивних соціальних структур знижується соціальна ентропія, бо для залучених нових членів дуже важливим є сам процес (навіть примат процесу над результатом). Саме процес, відчуття власної причетності до загальної справи, своєї значимості у цьому загальному дійстві — ось що повертає людині втрачене почуття власної необхідності... Але коли вся логіка навколишнього життя починає обертатися абсурдом, то цей шлях вже не може використовуватись...” [3, с. 167-168].

Ефективність технологій у інформаційній сфері посилюється з розвитком ЗМІ, які можуть використовуватись в якості інструменту впливу у виборчих кампаніях і в процесі урядування. Говорять про “революцію”. що її зробили ЗМІ, трансформували і політичні відносини, і способи управління суспільством. Інформація, знання виступають найбільш ефективним інструментом сучасної політичної влади, у той час як адміністративний силовий примус поступається інформаційному тиску ЗМІ. Саме тому “Для політичної реальності України, як і для інших країн, що трансформуються, справедливим є твердження про зміну місця та ролі комунікацій в політиці. У цьому контексті, потреба у раціональній аргументації, розвиток раціональної політичної комунікації є одним з небагатьох феноменів, що є спільними для постіндустріальних країн та країн, що знаходяться в процесі демократизації...” [4, с. 365-366].

Відповідно до трансформацій об’єкта, еволюції зазнавали і самі політичні технології, серед класу яких у сучасному світі можна виділити комунікативні технології, що виникли і розви-

вались під впливом зростання ваги інформаційних процесів у суспільстві в цілому і у політичній сфері, зокрема.

Їх можна розглядати як тип соціальних технологій, пов'язаних з організацією взаємин між людьми під час передавання інформації.

На думку Л. Климаської, “Комунікативні технології... стали індустріальними способами організації комунікативних процесів у суспільстві. Вони не терплять жодного дилетантства, мають розроблятися професіоналами і реалізуються на аудиторіях небачених розмірів. До таких технологій, які досягли свого розквіту якраз у ХХ столітті, можна віднести пропагандистську, рекламну, політичну, переговорну, перформансну, “паблік рилейшнз” тощо” [1, с. 242]. До основних ознак комунікативних технологій можна віднести: штучне та усвідомлене управління комунікативними ресурсами; наявність соціально значущої мети, цілеспрямованість та доцільність та доцільність; системність; плановірність; технологічність (структура, номенклатура і послідовність процедур та операцій); формальна організація та функціональний розподіл праці; оптимізація та зворотний зв'язок; дискретність, наявність початку та кінця; креативність та стандартизація; циклічність та можливість тиражування [1, с. 244].

Визначаючи, узагальнено комунікативну технологію як використання знань щодо комунікації для перетворення об'єктів, можна стверджувати, що

“Серія операцій та визначена послідовність (технологічний ряд) задаються специфікою самої технології (пропагандистського, рекламного або PR-івського типу)” [1, с. 244]. Структурно комунікативні технології складаються з таких блоків: “Блок аксіоматичний тверджень (передумов) — те, що стоїть “за кардом” (з чого виходити?); блок цільової орієнтації (чого досягти?); ситуаційний блок (в якій ситуації?); блок послідовності виконання завдань (процедура) (як? в якій послідовності?); блок операцій (як? за допомогою чого?); оцінювальний блок (з яким результатом?)” [1, с. 250].

У системі державного управління комунікативні технології покликані оптимізувати роботу з інформацією про проблемну ситуацію, що складається та раціоналізувати вирішення проблеми. Інформаційний плюралізм, що характеризує статус органів державної влади, ставить завдання оцінки та відбору важливої інформації, її упорядкування та перевірку достовірності. Вже на

цьому етапі технології формуються у просторі протиріч між потребою у підвищенні достовірності інформації та зростанням факторів її суб'єктивної інтерпретації, що дозволяє говорити про переважання у них комунікативного аспекту. Завершальним і одночасно центральним етапом інформаційно-управлінського циклу є етап надання інформації у формі державного рішення. Застосовувані на даному етапі інформаційні технології повинні забезпечити офіційної інформації властивості директивності, правомочності або, інакше кажучи, створити нову інформацію.

У сфері державного управління комунікативні технології покликані вирішити наступні завдання: — ініціація масової підтримки населенням поставлених державою цілей і мобілізація широких соціальних верств на їх реалізацію (стратегія “спонукання”); — інформування суспільства про власну позицію, прийняте з того чи іншого питання рішення, але без активізації зусиль щодо його виконання (стратегія “підтримки комунікації з громадськістю”); — поширення вказівок підлеглим низовим структурам і органам управління для реалізації рішень, які мають службовий характер (“рольова” стратегія); — контроль за реалізацією прийнятих і вже здійснюваних рішень (стратегія “контролю”); — координація активності державних, політичних і громадських організацій та об'єднань при обговоренні тих чи інших соціальних проблем (стратегія “підтримки балансу сил”); — створення позитивного іміджу політичного режиму і типу правління і, відповідно, критика опозиції (стратегія “конструювання іміджу”); — відволікання громадської думки від обговорення невідгідних режиму соціальних проблем (“відволікаюча стратегія”).

До чинників, обумовлюючих використання комунікативних технологій, відносяться вплив зовнішнього середовища, та чи інша конкретна ситуація, а також стан свідомості самих політичних суб'єктів.

Таким чином, комунікативні технології представляють собою логічно завершений комплекс раціоналізованих дій з цілеспрямованого творення та поширення інформації, що покликаний чинити запланований вплив на визначені цільові групи.

Комунікативні технології у сучасному світі допомагають політичним акторам вирішувати різноманітні завдання, вони впливають на способи їхньої інформаційної поведінки та сприяють формуванню простору політичної взаємодії.

Литература

1. Климанська Л. Д. Соціально-комунікативні технології в політиці: Таємниці політичної “кухні”: Моногр. — Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”. 2007. — 332 с.
2. Наріжний Д. Ю. Аналіз політичних технологій та особливостей їх застосування в транзитивному суспільстві: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2004. — 19 с.
3. Наумкіна С. М., Чемекова С. В. Політична еліта як вирішальна сила соціальних перетворень // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. — Одеса: Юридична література, 2000. — Вип. 9. — С. 165-169.
4. Яковлев Д. В. Трансформації політичної влади в інформаційну добу // Вісник ОНУ. — Одеса: Астропринт, 2007. — Том 12, вип. 6, соціологія і політичні науки. — С. 364-371.

Резюме

В статье рассматриваются политические технологии, их виды, характеристики и функции. Проанализированы доминирующие в современном обществе коммуникативные технологии. Определены этапы их реализации и роль в сфере политического управления.

Рецензент доктор полит. наук, профессор С. М. Наумкина

УДК 329(438):327.51(НАТО)“1900/2000”

І. В. Яковлева

ПОЛЬСЬКА СТРАТЕГІЯ АТЛАНТИЧНОГО КУРСУ. ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНСЕНСУС 90-Х рр. І ПРОТИРІЧЧЯ ПОЧАТКУ ХХІ ст.

На початку 1990-х років приєднання країн Центрально-Східної Європи і, зокрема, Польщі до НАТО не розглядалося як самостійний процес. Дві мети — вступ до НАТО і ЄС гармонійне взаємодоповнювали одна одну, а НАТО бачилося першим кроком на шляху до інтеграції в Європейський Союз і реалізації масштабного проекту “повернення до Європи”. Отже, протягом 90-х років зовнішньополітичні погляди польських партій і політичних сил щодо приєднання до Північноатлантичного альянсу були аналогічні їх про- або антиєвропейським симпатіям.

До початку ХХІ ст. протиріччя і конфлікти у контексті вибору між Європою і Америкою не виникали. Більшість дослідників процесу євроатлантичної інтеграції Польщі стверджують, що “усі політичні сили, від лівих до правих, визнали євроатлантичну інтеграцію єдиним і відповідним способом забезпечення економічної, мілітарної безпеки та суспільного розвитку. Змінювалися уряди і коаліції, але цей напрям зовнішньої політики та національної безпеки залишався незмінним...” [3, с. 59].

Вважаємо за доцільне розглянути, як розвивалися відносини між Польщею та інститутами НАТО і чому перші прогнози експертів про те, що країна приєднається до західноєвропейських структур протягом 90-х років, не виправдалися. У 1994 році, підводячи деякі підсумки першого етапу трансформації країни, американський політолог Збігнев Бжезінський зазначив, що “розрахунки обох сторін, тобто колишніх комуністичних країн і Заходу, були дуже завищеними і досить наївними. Звільнені народи недавніх комуністичних держав насправді мали перебільшені та спрощені уявлення про характер допомоги, яку вони сподівалися отримати від Заходу” [1, с. 5]. Як приклад, З. Бжезінський наводить припущення, зокрема США, що перехідний період триватиме біля п’яти років — саме на цей строк були розраховані програми американської допомоги Польщі, розпочаті у 1989-1990 рр.

Про завищені сподівання Заходу і країн ЦСЄ щодо строків їх приєднання до західноєвропейських структур говорять і американські автори праці “Демократія в Польщі”: “мало хто передбачав, яким складним буде процес інтеграції, і що він вимагатиме більше, ніж політичних роздумів; однієї добровільної згоди було недостатньо” [10, с. 221].

Однак досягнення добровільної згоди і суспільно-політичного консенсусу щодо необхідності подальших реформ і досягнення кінцевої мети — євроатлантичної інтеграції, є також дуже важливим кроком. В Україні, як бачимо, його і досі не завершено. Як стверджує З. Бжезінський, “для успішного початку та продовження першої, критичної фази радикальних змін дуже важливими є політичний консенсус та ефективні політичні процеси” [1, с. 8]. Вдалим прикладом політолог називає Польщу, “де у всіх частинах країни існувала контреліта, а саме рух “Солідарність”. який охопив всі прошарки суспільства,... і не перетворився на

групку дисидентів, що раптом вознеслися на верхні сходи владної ієрархії, як це трапилося в інших країнах “ [1, с. 8].

Отже, не дивлячись на те, що перші чотири роки незалежності в Польщі неефективно працював парламент, склалася фрагментована партійна система, а рух “Солідарність” після 1990 р. не став структурованою та єдиною політичною силою, він все ж консолідував суспільство і владні інституції навколо головного зовнішньополітичного пріоритету Польської Республіки.

Однак для підтримки такої згоди країні знадобилося більше часу, ніж у суспільстві був відчутний авторитет “Солідарності”. “Сім років, — як зазначає співробітник Польської інформаційної агенції Пьотр Войцеховський, — пішли на досягнення консенсусу польських політичних еліт, різних політичних формувань і партій щодо вступу до НАТО, однак за цей час у Польщі не подбали про те, щоб узгодити із стандартами НАТО військові структури, воєнну промисловість і структури, що відповідають за внутрішню безпеку держави” [7, с. 9-10]. Необхідні реформи у оборонній і військовій сферах продовжувалися в країні і після вступу до НАТО. Так, польська стратегія безпеки та концепція оборони були представлені лише у 2000 році, а формалізацію основних принципів оборонної політики було завершено 24 січня 2001 року, коли уряд схвалив, а Президент підписав секретну “політико-стратегічну оборонну директиву”, що втілювала у життя воєнну стратегію.

Тож можемо зробити висновок, що реформи і трансформації у політичній сфері та досягнення суспільного консенсусу були для західних партнерів посткомуністичних країн важливішими, ніж реорганізація армії та модернізація військової техніки. До того ж, після “холодної війни” роль НАТО також була переглянута. “Альянс мав не лише забезпечити зонт безпеки для країн-членів, але й просувати демократичні цінності у Східній Європі” [10, с. 226].

Втім, співробітництву у військовій сфері члени НАТО також приділяли багато уваги. У січні 1994 року на Брюссельському самміті члени Альянсу запропонували країнам ЦСЄ та пострадянським державам взяти участь у програмі “Партнерство заради миру” (далі — ПЗМ). Але в цей час Польща сприйняла запрошення взяти участі у програмі досить неоднозначно, вважаючи створення ПЗМ “хитрістю для відтягування процесу по-

ширення Західного зонту безпеки на регіон” [10, с. 226]. Розчарування ступеневим (step-by-step) підходом Заходу до процесу переходу від партнерства країн ЦСЄ з НАТО до їх членства в Альянсі, висловив і президент Польщі Лех Валенса. Адже відповідно до цього підходу, “Польща мала спочатку приєднатися до ЄС, потім розпочати економічну інтеграцію з Заходом, потім прийняти ПЗМ, і лише потім отримати від Заходу впевнені гарантії безпеки. Польські лідери відчували, що економічна і воєнна інтеграція з Заходом має бути одночасною” [10, с. 227].

Зазначимо, що побоювання польських політиків виявилися марними. По-перше, Польща стала першою державою, яка в липні 1994 р. узгодила індивідуальну програму “Партнерство заради миру”. а вже у вересні на польському полігоні в місцевості Бедруйськ проходили перші військові навчання за участю 13 країн НАТО та їхніх партнерів. У 1995 р. Міністр оборони США Уільям Перрі назвав Польщу “ключем до Європейської безпеки”, а у 1997 р. Польщу було офіційно запрошено стати членом НАТО.

В середині 90-х років при владі в країні перебували ліві сили — “Соціал-демократія Республіки Польща”. яка на цей час вже сформулювала свою зовнішньополітичну концепцію і головним пріоритетом зовнішньої політики називала євроатлантичну інтеграцію. У 1995 р. Президентом став О. Квасневський, який дотримувався і просував загальнонаціональну стратегію, що панувала в Польщі, коли він став главою держави. В 1997 р. на III Конгресі Соціал-демократії Республіки Польща, у новій програмі партії значилося, що “приналежність Польщі до НАТО є найбільш надійною гарантією нашої безпеки” [9, с. 34].

У 1999 році Польща, Чехія і Угорщина стали повноправними членами Альянсу. Відбулося “інституційне закріплення завоювань революції 1989 р.” [2, с. 62]. 26 лютого 1999 р. Президент Польщі О. Квасневський підписав документи, які ратифікують польське членство в НАТО.

Польщі довелося швидко орієнтуватися у своєму новому статусі повноправного члена Північноатлантичного альянсу. Через 12 днів після того, як країна формально приєдналася до НАТО, розпочався конфлікт у Косові. Останній раунд переговорів щодо незалежності краю від Югославії відбувся у лютому 1999 р. Відповідальність за зрив переговорів було покладено на Прези-

дента Югославії Слободана Мілошевича. В ніч на 25 березня сили НАТО розпочали бомбардування країни.

З трьох нових членів Альянсу Польща надала найбільшу підтримку повітряним атакам. Міністр закордонних справ Б. Геремек (представник правої коаліції “Акція Виборча Солідарність”), заявив, що “НАТО має робити все необхідне для зупинення геноциду. Югославія під правлінням Слободана Мілошевича представляє серйозну загрозу фундаментальним цінностям, на яких базується міжнародний порядок” [10, с. 228]. За даними соціологічних досліджень 60 % польського населення підтримувало бомбардування. В свою чергу Президент країни, лідер Союзу лівих демократичних сил О. Квасневський, виступаючи перед нацією 24 березня, напередодні воєнних дій сказав, що “це дуже сумний вечір” [10, с. 228].

В липні 1999 р. була прийнята резолюція ООН про припинення вогню з боку НАТО, виведення з Косова сербської армії та введення в край миротворчих сил. Перші миротворчі підрозділи під проводом НАТО (КФОР) увійшли в Косово в червні 1999 р. На кордоні Косова і Македонії був розташований українсько-польський батальйон.

Дві країни, Україна і Польща, підтримали США і у війні в Іраку в 2003 р. Причому ця підтримка надавалася всупереч політиці провідних європейських країн — Франції і Німеччини. “2003 рік поставив польську зовнішню політику перед непростим вибором. Війна в Іраку поділила союзників по НАТО чи не навпіл, причому США, з якими Польщу пов’язують особливі надії у сфері безпеки, і Німеччина з Францією, країни-лідери Євросоюзу, опинилися по різні сторони барикад” [5, с. 30]. Вибір був зроблений однозначний — Польща заявила, що готова підтримати Америку у тих засобах врегулювання іракської кризи, які адміністрація Дж. Буша вважає за потрібні.

Вже у 2003 р. у західній публіцистиці та на шпальтах деяких ЗМІ країн Центрально-Східної Європи Польщу стали називати “троянським конем” (та навіть ослом) США в Європі. Поділ континенту на “стару” і “нову” Європу отримав, можна сказати, офіційне підґрунтя — у заяві американського міністра оборони Д. Рамсфельда. В оточенні Дж. Буша вважали, що “стара” Європа не бачить нових реалій, нової ролі США і не підтримує їх методів боротьби з тероризмом, надалі відстоюючи прин-

ципи багатополярності та прагнучи зміцнити свою роль у міжнародних інститутах. “Нова” Європа під проводом Великобританії, керуючись своїми прагматичними інтересами, визнала лідерство Сполучених Штатів...” [6, с. 30].

Рішення, прийняте Президентом країни О. Квасневським і підтримане Прем'єр-міністром країни Л. Міллером, Міністром закордонних справ В. Цімошевичем, Міністром оборони Єжи Шмайдзиньським все ж викликало напружені дебати в парламенті. Частина опозиції, зокрема партії “Самооборона” та “Ліга польських родин” піддали рішення уряду про участь в інтервенції жорсткій критиці. Деякі дослідники вважають, що участь Польщі в Іракській війні мала, поміж іншим, і внутрішній аспект. Як стверджує О. Міхалев, таким чином кабінет Міллера — лідера Союзу лівих демократів, намагався виправити погіршену економічну ситуацію, яка склалася в Польщі на рубежі 2002-2003 років, коли рівень безробіття склав 19 %. “Закордонними успіхами, у дусі концепції “маленької переможної війни” розраховуючи отримати від іракської кризи максимальні політичні дивіденди” [5, с. 34].

І перших подібних дивідендів довго чекати не довелося. 17 травня 2003 р. Олександр Квасневський дав згоду на участь польського контингенту у війсьній операції, і в цьому ж році США прийняли рішення надати Польщі контроль над однією з трьох “стабілізаційних зон” в Іраку, таким чином зробивши центральноевропейську країну чи не ключовим своїм союзником на континенті. А у квітні було підписано контракт на закупівлю Польщею 48 багатофункціональних літаків Ф-16, що виробляються американською компанією “Локхід Мартін”. Цей контракт, вартістю у 3,5 млрд. доларів є найбільшим з усіх, укладених державами ЦСЄ після розпаду Варшавського договору. Водночас, на польський контракт претендували і європейські фірми — британсько-шведська та французька. В Європі поведінку Польщі оцінили “як таку, що не відповідає європейському духу. Голова Єврокомісії Р. Проді також розкритикував дії польського уряду, назвав їх помилковими” [6, с. 31].

Водночас, протиріччя між потенційними членами ЄС та його корифеями загострилися і під час процесу прийняття Європейської Конституції, представленої 20 червня на самміті ЄС у Салоніках. В цьому питанні однією з головних проблем було збере-

ження національного суверенітету країн-членів ЄС та його гармонійне поєднання із розвитком спільної загальноєвропейської політики, а також забезпечення новим країнам-членам Євросоюзу, незалежно від їх території, тих самих прав, що мають великі і впливові європейські країни. Підкреслимо, що питання збереження національної ідентичності в Польщі постало особливо гостро, адже вже на виборах 2001 р. населення привело до парламенту консервативні партії — сили, що мають націоналістичну, традиційну та релігійну спрямованість.

Відповідати суспільним вимогам мали і керівники уряду, тому на самміті в Брюсселі Прем'єр-міністр Польщі Л. Міллер “зайняв позицію, що призвела до зриву запланованого підписання Конституції” [5, с. 35], а 30 вересня 2003 р. в Мадриді Міністр закордонних справ В. Цімошевич заявив, що “в разі, коли більшість комісарів Єврокомісії представлятимуть великі європейські країни (як запропоновано проектом Конституції), це порушить фундаментальну рівновагу між країнами ЄС” [6, с. 33].

Однак на ескалацію конфлікту, тим більше напередодні офіційної церемонії приєднання Польщі до Євросоюзу сторони не пішли. З початку 2004 року Польща, Франція і Німеччина почали шукати вихід з Брюссельського глухого кута. 16 травня у Берліні відбувся самміт “Веймарського трикутника” — його головним результатом стали наміри всіх сторін вести діалог. А Польща спромоглася навіть внести корективи у деякі положення Європейської Конституції.

Прагнення Польщі відновити партнерські і доброзичливі стосунки з ЄС були пов'язані і з певним розчаруванням стосовно США. По-перше, в січні 2004 р. польська фірма не отримала контракт на забезпечення іракської армії, програв американській компанії. По-друге, не вирішувалося питання про спрощений візовий режим для громадян Польщі. Крім того, незважаючи на розбіжності, що склалися, “в силу географічного розташування, економічних, політичних та культурних зв'язків країни ЦСЄ пов'язують своє майбутнє насамперед з Євросоюзом.... Розв'язання економічних проблем, насамперед їх фінансове забезпечення, залежить від найбільш потужних країн Євросоюзу, передусім Німеччини” [6, с. 32]. Протягом 2004 року Польща намагалася відновити свої позиції в європейському середовищі, дещо ослаблені внаслідок підтримки американської кампанії в Іраку.

Чергову зміну пріоритетів у зовнішній політиці Польщі спостерігачі очікували після парламентських і президентських виборів 2005 р., фаворитами яких вважалися консервативна “Право і справедливість” Леха і Ярослава Качинських і “Громадянська платформа” Дональда Туска. Обидві партії мали проамериканські симпатії, але різниця між ними полягає в тому, що лідер “Права і справедливість”. у 2005 р. кандидат, а нині — Президент Польської Республіки Лех Качинський був більшим євроскептиком, ніж його опонент Дональд Туск. В одному з інтерв’ю Л. Качинський заявив: “Суттєва різниця між нами полягає в тому, що я хочу з першим візитом поїхати до Вашингтону, а Туск — до Берліну” [5, с. 41].

Обидва лідери у передвиборчих програмах і інтерв’ю стверджували про необхідність посилення позицій НАТО та присутності США в Європі. Однак Дональд Туск вважав, що відносини з США принесли Польщі менше вигоди, ніж можна було розраховувати. Лех Качинський, в свою чергу, має чимало суттєвих претензій до Німеччини (будівництво газопроводу, компенсація за збитки, нанесені окупацією за часів Другої світової війни), а також негативно ставиться до проекту Європейської Конституції. У 2007-2008 рр., коли президентом країни є Л. Качинський, а уряд очолює Д. Туск, можна вважати, що ідеї європейської та атлантичної інтеграції, або співпраці з ЄС та США знову врівноважені та представляють собою два напрямки головного — західного вектору — зовнішньої політики Польщі. Практична імплементація передвиборчих програм та поглядів політиків проявилася у виведенні польського контингенту з Іраку (передвиборча ініціатива Д. Туска) та проекті розміщенні на території Польщі об’єктів ПРО США.

Підписання договору про будівництво бази для 10 ракет-перехоплювачів системи ПРО відбулося 20 липня 2008. На церемонії був присутній і Президент Польщі Лех Качинський. Він заявив, що з підписанням даної угоди досягнуто однієї з головних цілей його президентства: “наше головне стратегічне завдання в тому, щоб наші американські партнери були зацікавлені в правильній системі влади в нашій країні, в захисті її від певних зовнішніх впливів” [8].

Однак ще на початку серпня прем’єр-міністр країни Д. Туск зазначав, що Польща не згодна на розміщення на своїй тери-

торії елементів американської системи ПРО на умовах, запропонованих Вашингтоном. Мова, перш за все, йшла про реальні гарантії безпеки з боку США, а також про оплату витрат і збитків, пов'язаних з можливим використанням елементів американської системи протиракетної оборони. Переговори все ж завершилися успішно. Підписи під договором поставили державний секретар США Кондоліза Райс і міністр закордонних справ Польщі Радослав Сікорський.

Надалі, самоідентифікація Польщі в системі євроатлантичних зв'язків, без сумнівів, буде змінюватися і розвиватися. Адже ні навколишній світ, ні міжнародні відносини, ні позиції провідних держав не є сталими. Зовнішня політика коригується в залежності від подій у світі та внутрішнього розвитку тієї чи іншої країни. Зазначимо, що польські дослідники не виключають, що за певних обставин лідери країни і в майбутньому готові повторити іракський сценарій, тобто підтримуючи одну країну або групу держав діяти врозріз спільній політиці країн НАТО та ЄС. "... Над усе в цьому процесі ми покладаємо союзницькі дії (що здійснюються разом з Альянсом), а не операції в рамках вільних коаліцій, виникаючих на ґрунті союзницьких процедур, які зводять роль НАТО до "скриньки з інструментами". Але допускаємо можливість вільних коаліцій, якщо за цим іде політична воля усіх союзників" [4, с. 10].

Наразі, головним завданням Польщі є збільшення власних фінансових, економічних та військових ресурсів, пошук консенсусу з ключових питань між рушійними силами внутрішньої політики та забезпечення гідного рівня життя для польського населення. Майбутнє місце Польщі у міжнародному житті залежатиме від міцності європейських та євроатлантичних структур, тому до стратегічних інтересів держави належить перш за все спрямування накопиченого в останні роки зовнішньополітичного потенціалу на їх подальший розвиток та зміцнення.

Література

1. Бжезинский З. Великие преобразования // Політична думка. — № 3. — 1994. — С. 5-16.
2. Геремек Б. Основні напрямки зовнішньої політики Польщі // Політична думка. — 1998. — № 1. — С. 62-65.
3. Ковальчук Р. Досвід Польщі на шляху до НАТО // Партнерство заради безпеки: досвід країн НАТО та українська

- перспектива? / За загальною ред. О. І. Соскіна. — К.: Видво “Інститут трансформації суспільства”, 2007. — 336 с.
4. Купецкі Р. Відносини Польща — НАТО // Євроатлантична інтеграція: досвід Польщі і України: Освітній пакет. — К., 2007. — С. 240.
 5. Михалев О. Дилеммы польской политики // Международная жизнь. — № 11. — С. 30-42.
 6. Орлик В. По лінії “стара” — “нова” Європа // Політика і час. — № 2. — С. 30-35.
 7. Полторацький О. Особливий випадок співпраці. Євроатлантичний вимір стратегічного партнерства Україна — Польща: досвід, проблеми, перспективи // Політика і час. — № 1. — 2005. — С. 7-16.
 8. Чи вдасться Качинському створити Четверту Річ Посполиту? // <http://www.polska.com.ua/ua/ambasada/news/polit/3939/>
 9. III Конгресс Социал-демократии Республики Польша: Программные документы. — Варшава, 1998. — 60 с.
 10. Castle M., Taras R. Democracy in Poland. — Colorado, 2002. — P. 291.

Резюме

В статье рассмотрены основные этапы интеграции Польши в НАТО, проанализированы концепции и прогнозы, разработанные польскими и американскими политологами относительно перспектив присоединения страны к Альянсу и ее дальнейшего сотрудничества со странами-членами организации. Также, исследованы изменения во внешнеполитической стратегии Польской Республики после 2004г., обусловленные как новым партийно-политическим раскладом внутри страны, так и противоречиями на международной арене.

Рецензент канд. полит. наук, доцент А. В. Музыченко

**ВЕРДИКТ МЕЖДУНАРОДНОГО СУДА ООН
ПО РАЗГРАНИЧЕНИЮ УКРАИНО-РУМЫНСКОГО
КОНТИНЕНТАЛЬНОГО ШЕЛЬФА.
ЧАСТЬ 2: ИТОГИ И ПЕРСПЕКТИВЫ**

Одержав ряд тактических побед во внешней политике, и получив зеленый свет на вступление в Европейский союз, Румыния смогла вернуться к реализации давно намеченных планов в отношении своего восточного соседа. Вынужденное признание острова Змеиный за Украиной по договору 1997 года совсем не значило, что Бухарест отказался от борьбы за столь лакомый в экономическом отношении континентальный шельф, вопрос о размежевании которого умышленно выводился румынской стороной за рамки переговорного процесса на протяжении многих лет. Румынское внешнеполитическое ведомство при помощи высококлассных британских юристов планомерно собирало аргументы, в результате чего 16 сентября 2004 года Румыния передала на рассмотрение Международного Суда ООН вопрос о делимитации континентального шельфа и исключительных экономических зон между двумя странами [1].

В качестве основания для своих претензий изменить линию морской границы с Украиной Бухарест предложил обсудить статус острова Змеиный: является он настоящим островом или просто скалой, не заслуживающей внимания при расчете линии морской границы между Румынией и Украиной? Главной уловкой румынской дипломатии при этом было то, что посредством надуманного диспута им удалось протащить свою претензию на ревизию морской границы.

С точки зрения юридической обоснованности судебного иска оспаривать то, что Змеиный является островом, нет оснований. Достаточно знать, что там живут и работают люди (до 100 человек — по данным румынских же исследователей [2]), и вспомнить, что островом его считали все, начиная с древних греков. Еще убедительней — взглянуть на навигационные и физические карты разных стран, включая Румынию: там эту территорию называют по-разному: Zmeinyi, Snake, Serpilor, Змеиный, а раньше — Белый и Ахилла. Но везде признается, что это —

остров. Даже при освещении спора румынской прессой авторы публикации называли Serpilor островом, а также слово “остров” фигурировало в различных международных докладах по судебному разбирательству между Румынией и Украиной [3].

Судебный иск Румынии продемонстрировал неподготовленность украинской стороны к подобного рода вызовам. Это четко проявлялось, как минимум, в двух плоскостях: в политической — высшее руководство страны долгое время не могло выработать консенсусную позицию по поводу предъявляемых Украине претензий; и финансово-технической — для начала участия Украины в дорогостоящем судебном процессе в государственном бюджете не было предусмотрено соответствующей статьи расходов, а также возникли проблемы с поиском высококлассных международных юристов и технического персонала, способных представлять интересы Киева в Гааге. Независимая Украина впервые столкнулась с подобного рода вызовами, что, естественно, не могло не сказаться на адекватности оценки положения своей страны со стороны политического руководства. Можно по-разному оценивать решение, принятое Киевом, однако, по нашему мнению, Украина априори обрекла себя на проигрышный исход, подав в Международный Суд свой контрмеморандум. Согласно Уставу Международного Суда ООН судебный процесс может быть открыт только в случае признания ответчиком юрисдикции Суда по конкретному вопросу [3]. Согласившись на рассмотрение вопроса о делимитации континентального шельфа и исключительных экономических зон между двумя странами, Украина де-факто признала за Румынией право на пересмотр морских границ, а также то, что Киев будет уважать и соблюдать любое решение Гаагского суда, вердикт которого, согласно международному праву, является окончательным и не подлежит обжалованию за неимением суда более высшей инстанции. Киев, скорее всего, не понимал, или не хотел понимать, что решение Суда, как это было подтверждено его многолетней практикой, будет носить компромиссный характер, а значит, в итоге Украине все же придется уступить Румынии по некоторым позициям в территориальном споре. Не стоило Киеву также забывать и о том, что на то время Румыния уже была членом НАТО и вскоре должна была стать одной из стран ЕС, а это уже значило, что спор идет не просто между Украиной и Румынией за увеличе-

ние территории последней, а за увеличение территории расширенного Европейского союза.

По этому поводу Владимир Василенко, специальный представитель Украины в Международном Суде ООН при рассмотрении дела Румыния против Украины, уже после оглашения приговора Суда в интервью украинскому изданию “Зеркало Недели” на вопрос журналиста какими же были бы последствия, если бы Украина отказалась от участия в этом процессе, ответил в довольно экспрессивной, не свойственной международному юристу манере. “Такой наглости и такого неуважения к собственным международным обязательствам, к Международному Суду, ко всему мировому сообществу никто и никогда не осмеливался демонстрировать, — подчеркнул г-н Василенко. — Это вызвало бы грандиозный международный скандал. Украина оказалась бы в международно-политическом вакууме” [4]. Высказывая подобное суждение, Владимир Василенко явно лукавит. Ему, как никакому другому более опытному международному юристу в Украине, должны быть хорошо известны случаи, когда иски или решения Международного Суда были проигнорированы одной из сторон без особых международно-правовых и политических последствий для последних. Пожалуй, самый громкий из известных примеров имел место в 1984 году, когда Никарагуа предъявила доказательства, что США поддерживали “контрас” и минировали гавани в Никарагуа. Вашингтон не признал юрисдикцию Суда и игнорировал принятое в 1986 году судебное решение с требованием отказаться от подобных действий и выплатить компенсацию. Конечно же, читатель может возразить автору в том, что США и Украина находятся в различных весовых категориях на международной арене и что то, что позволено Вашингтону, не разрешается другим, и с этим трудно не согласиться. Однако в данном случае речь идет о Международном Суде, являющемся главным судебным органом Организации Объединенных Наций, члены которой являются равными между собой в не зависимости от их мощи и влияния в международных отношениях. Вопрос в данной плоскости следует поставить по-иному: хватает ли у государства решительности и уверенности в своих силах для того, чтобы поставить защиту своих национальных интересов превыше всего и в ответ заслужить уважение в глазах своих союзников и противников, или же смириться со сво-

ей участью и, прикрываясь нормами международного права, идти на заведомо проигрышный для себя вариант.

Не вдаваясь в детали судебного процесса между Украиной и Румынией, длившегося без малого пять лет, нельзя не обратить внимания на грамотно спланированную Бухарестом информационную кампанию по формированию определенного настроения среди украинского общества. Речь идет о том, что посредством различных каналов поступления информации в Украине многие были уверены, будто Румыния в Гааге претендует не только на часть шельфа, но и на остров Змеиный. Отчасти это так: румыны для усиления своей аргументации сетовали в Гаагском суде и на нелегитимность передачи острова в 1948 году Советскому Союзу [2]. Но реальный спор шел только за шельф: именно разграничение нефтегазоносного дна моря являлся предметом иска Румынии к Украине. Расчет был сделан на то, чтобы по исходу судебного разбирательства украинское руководство могло объявить небывалой победой даже самый худший для Украины вердикт Гаагского суда, т. к. Змеиный все равно останется за Украиной.

Первая фаза процесса в Гааге проходила в форме обмена документами, а в сентябре 2008 года состоялось устное заслушивание сторон [5]. Момент истины наступил 3 февраля 2009 года, когда во Дворце мира в Гааге судья Розалин Хиггинс огласила решение Международного Суда ООН по иску Румынии против Украины. В итоге Украина не смогла доказать, что водное пространство вокруг украинского острова Змеиный в Черном море является ее прибрежной зоной. “Благодаря географической конфигурации остров Змеиный не имеет никакого влияния на возможное расширение исключительной экономической зоны Украины”. — заявила Хиггинс [6].

Как и ожидалось, решение суда стало компромиссным, но в данном случае можно с большой долей уверенности говорить о том, что такая “компромиссность” более благосклонна к румынской стороне. Суд признал Змеиный островом, но отказался учитывать его при разделе шельфа и исключительных экономических зон, выделив в распоряжение Украины лишь 12-мильное территориальное пространство вокруг него.

Фактически остров Змеиный оказался наделен правами скалы, как и требовала румынская сторона. Однако его размеры и тер-

риториальное значение не столь велики, чтобы считать его конечной точкой суши Украины. Исходя из этого, Международный Суд ООН встал на сторону Румынии и провел морскую границу между двумя государствами, руководствуясь Конвенцией о морском праве, по которой морская граница проходит в 200 милях от крайних точек двух стран. Точкой отсчета с украинской стороны является береговая линия от мыса Тарханкут до мыса Сарыч, с румынской — устье Дуная.

Таким образом, морская граница была проведена посередине между данными точками. Однако с учетом того, что длина украинской части побережья напротив спорных территорий составляет 1058 километров, а румынской — 258, спорные территории континентального шельфа были поделены в пропорции 2,1:1 в пользу Украины. При этом в Гааге отдельно отмечают, что если взять во внимание географическую конфигурацию расположения острова, то морская граница при делимитации от острова Змеиного не простиралась бы дальше, чем она установлена судом [6]. Лишь в одном секторе (к юго-западу от Змеиного) Суд ООН отошел от линии раздела, предложенной румынской стороной, выделив Украине участок спорного шельфа площадью в 2,3 тысяч кв. км напротив Каркинитского залива. Между тем этот пункт решения основывался не на украинской аргументации, а на том, что в ООН приравнивали данный залив к внутреннему водоему — это дало возможность применить иную методику расчета береговой линии. В итоге, под контроль Румынии перешло 79,34 % спорных территорий нефтегазоносного шельфа.

Разумеется, что власти Румынии приветствовали решение Международного Суда в Гааге, назвав его большим успехом румынской дипломатии. Что касается официальной позиции украинского руководства, то следует учитывать, что исторически важное решение Суда наложило на крайне глубокий политический кризис в Украине, что, практически, сделало невозможным формирование Киевом единой государственной позиции по данному вопросу. Различные политические фигуры и партии в зависимости от своей идеологической окраски по-разному оценивают исход судебного процесса: от полного поражения до исключительной победы Украины. Многие официальные лица, например Премьер-министр Украины, до сих пор отказываются комментировать произошедшее. Президент Украины приветствовал

решение Суда, и его официальную позицию фактически озвучил пресс-секретарь МИД Украины Василий Кирилич, который выразил надежду, что теперь украинско-румынское сотрудничество будет углубляться [7].

Нет единства среди оценок решения Суда и со стороны других украинских политиков. Так, например, Первый заместитель главы Комитета Верховной Рады Украины по иностранным делам Тарас Черновил заявил, что позицию украинской стороны по этому поводу понять достаточно сложно, т. к. он не верит, что Гаагский суд мог принять настолько политически ангажированное решение, которое противоречит международному праву, если бы оно тайно не было бы согласовано с украинской стороной. По его словам, линия, по которой провели разграничение, отделяет от Украины разведанные запасы нефти и газа. “Я не знаю, как это объяснить, кроме как предательством национальных интересов со стороны Украины в пользу Румынии”. — подытожил народный депутат [8].

В то же время бывший министр иностранных дел Украины, а ныне Глава парламентского Комитета по вопросам европейской интеграции Борис Тарасюк считает решение Суда позитивным, а реакцию МИД Украины — адекватной и правильной. “Мы закрыли проблему, которая влияла на атмосферу наших отношений с соседней страной-членом НАТО и ЕС. Мы фактически привели к правовому результату делимитацию нашего континентального шельфа и газом регионе”. — заявил Тарасюк [8].

Автор хотел бы обратить внимание на то, что последняя приведенная в качестве примера цитата ярко свидетельствует о том, что среди представителей украинских национал-демократов, одним из лидеров которых и является Борис Иванович Тарасюк, равно как и в 1990-е годы, все еще силен дух “евроатлантического романтизма”. ставшего причиной столь многих болезненных просчетов во внешней политике Украины.

В свою очередь, украинский политолог, директор института имени Горшенина Константин Бондаренко убежден, что Украина проиграла судебный спор вокруг острова Змеиный. Он отметил, что на евразийском пространстве за последние годы это уже третий факт пересмотра границ — после потери Косово Сербией, а также Абхазии и Южной Осетии Грузией. По мнению

политолога, в такой ситуации президент должен был бить тревогу, а Министерство иностранных дел высказывать решительный протест, тем более, что Гаагский суд признал Змеиный островом [8].

“Из-за бездарно проводимой администрацией Виктора Ющенко внешней политики, Украина проиграла остров Змеиный и утратила возможность разрабатывать крупнейшее в Черном море нефтегазовое месторождение”. — в этом убежден доктор географических наук, профессор, геополитик Владимир Дергачев [9]. По мнению авторитетного ученого, судьи в Гааге, очевидно, почувствовали особенность украинской позиции и не стали спорить с тем, что Змеиный — это остров, а не скала, на чем настаивали румыны, но при проведении границы остров посчитали слишком маленьким, чтобы принимать его во внимание при нанесении на карту морской границы. Таким образом, румынам отошла большая часть шельфа, богатая залежами нефти и газа. “Однако в международном морском праве такого понятия, как маленький или большой остров нет, — подчеркивает Владимир Дергачев. — Там есть понятия — “остров” и “скала”. Единственный выигрыш Украины, убежден профессор, это то, что Змеиный на международном уровне признан островом — и тут Ющенко может торжествовать. Но проиграли мы куда больше: миллионы тонн так необходимых стране нефти и газа”.

Говоря о реакции иностранных экспертов, отслеживающих развитие событий вокруг украино-румынских территориальных споров, нельзя не выделить отдельным пунктом мнение Петра Шорникова, известного молдавского историка, доцента кафедры отечественной истории Приднестровского государственного университета им. Т. Г. Шевченко. Согласно его оценке, решение Гаагского суда по вопросу о Змеиный представляет собой звено общего наступления Запада на Украину. Самым главным в этой проблеме есть то, что Змеиный находится на континентальном шельфе, под которым находятся значительные запасы углеводородов. Задача НАТО заключается в том, чтобы лишить народ, который никогда не станет враждебен России, возможности распоряжаться этими ресурсами [10].

В продолжение темы Петр Шорников вспоминает, как несколько лет назад на научной конференции в Черновцах Чрезвычайный и Полномочный Посол Румынии в Украине Аурел

Преда открыто заявил: “То обстоятельство, что Румыния готовится к вступлению в ЕС и НАТО, не позволяет ей открыто предъявлять территориальные претензии соседним государствам. Но это обстоятельство не помешает румынским историкам разрабатывать вопросы истории зарубежных румын и территорий, когда-либо находившихся под румынским контролем”. Судя по направленности румынской историографии, при условии дальнейшей радикализации румынской политической элиты и прихода к власти “ястребов” внешней политики, вполне можно ожидать официальное предъявление претензий на район Герца, остальную территорию Черновицкой области (Северной Буковины), Придубайские районы (Южную Бессарабию), территорию “Транснистрии” (Буго-Днестровское междуречье, включая Одессу, находившееся под властью режима Антонеску в 1941-1944 годах), и, возможно, другие области Украины [10]. Подтверждением тому служат появляющиеся время от времени заявления официальных лиц о непризнании границ, установленные пактом Молотова-Риббентропа, согласно которому Румыния лишилась части своей территории — Бесарабии и Северной Буковины. Используя метод “маленьких шагов”. Бухарест воплощает в жизнь свои планы, незаконно раздавая населению Буковины и Одесской области румынские паспорта, тем самым, пытаясь интегрировать эти территории не только в экономическом и культурном плане, но и в политическом.

Подводя заключительный итог, П. Шорников уверен, что решение Гаагского суда активизирует наиболее агрессивные шовинистические силы Румынии, ныне члена НАТО и ЕС, и скоро это не удастся прикрывать демократической риторикой. Это решение повлияет на внешнюю политику этой страны опасным для Украины и Молдавии образом и, следовательно, окажет на ситуацию в нашем регионе дестабилизирующее воздействие.

На этом фоне заметно выделяется мнение директора Института политических и военных исследований, бывшего посла Молдавии в России, депутата молдавского парламента Анатолия Цэрану. Он удивлен тем, что решение Гаагского суда рассматривается некоторыми экспертами как начало дезинтеграционных процессов в регионе. Цэрану убежден, что в этом контексте речь идет скорее о консолидации территориальной целостности Украины, нежели о начале ее распада. “Решение Международного

Суда по острову Змеиный — это шаг в сторону укрепления территориальной целостности Украины, а не наоборот. В этом контексте совершенно нереально ожидать эскалации территориальных претензий к Украине со стороны своих соседей. Для Республики Молдова решение суда в Гааге имеет значение не как возможность будировать проблему Южной Бессарабии и Буковины, а как прецедент для консолидации своих экономических интересов в зоне приднестровского конфликта”.

Переходя от констатации фактов к прогнозам, по мнению автора, уже сейчас можно говорить о двух блоках вопросов, с которыми придется столкнуться в будущем.

Первый блок — экономический. На протяжении долгого времени богатый углеводородными запасами континентальный шельф вокруг Змеиного привлекал внимание многих стран и транснациональных компаний, но неопределенность с его хозяином не позволяла им заходить в регион со своими инвестициями. Теперь, когда вопрос был решен юридически, видимо, проблема сдвинется с мертвой точки. Первыми отголосками активизации данного вопроса стали сообщения в румынских СМИ о том, что государственная компания “Ромгаз” собирается заниматься разработками газового месторождения в Черном море вместе с российской компанией “ЛУКОЙЛ”. Причем, эта информация появилась уже всего через пару дней после оглашения вердикта Международного Суда по украино-румынскому спору. Учитывая, что Румыния является членом НАТО и ЕС, а также, что она обладает 80 % некогда спорного шельфа, Бухаресту будет куда проще заниматься разведкой и добычей энергоносителей со дна Черного моря через привлечение иностранных компаний и инвестиций.

Не так уж много времени понадобилось, чтоб разговоры о разработке перспективных месторождений перетекли в плоскость конкретных инвестиционных проектов. В конце июня 2009 года появилась информация о том, что подразделение Rompetrol Group N. V. — Marine Resources Exploration International — в этом году приступит к разработке 9 тыс. кв. км шельфа Черного моря на границе Украины с Румынией. Об этом сообщило агентство Bloomberg со ссылкой на информацию газеты Ziarul Financiar. По данным издания, компания намерена уже до конца года потратить \$20 млн. на разработку месторождений. Позже появилось официальное сообщение Marine Resources Exploration, в

котором говорится, что в ближайшие 10 лет румынская компания намерена инвестировать в разработку румынского шельфа Черного моря около \$500 млн., получив первую промышленную нефть уже в 2011 году [12].

Что же касается Украины, то перспектива ведения хозяйственной деятельности на оставшемся участке шельфа, скорее, вызывает больше вопросов, нежели внушает оптимизм. Скорее всего, следует ожидать возникновения проблемы с поиском компании, которая будет добывать нефть и газ. Единственная на сегодняшний день украинская государственная компания НАК «Нафтогаз України» не обладает мощностями для ведения разработки нефтегазовых залежей. Для этого у Украины нет ни соответствующего оборудования, ни специалистов, ни финансовых средств для самостоятельной реализации такого амбициозного проекта. По оценкам экспертов, разработка функционирующей скважины обычно ведется в течение 3-4 сезонов приблизительно по 6 месяцев каждый и требует многомиллиардных средств. Очевидно, что для этого Украине придется объявлять тендер на привлечение солидных международных добывающих компаний и договариваться о дальнейшем распределении добытых углеводородов. Однако, учитывая горький опыт сотрудничества компании «Банко Прикерченская» с украинским руководством, следует прогнозировать не высокий спрос на желание работать с таким ненадежным партнером, как Украина.

Немаловажным фактором, влияющим на вопрос разработки украинской части шельфа являются мировые цены на нефть и газ. Если бы в скором времени нефть снова вернулась в ценовой диапазон \$100 за баррель и выше, то можно было бы ожидать повышение внимания к данному региону со стороны крупных компаний. Но, основываясь на долгосрочных прогнозах экспертов о низком спросе на нефть на фоне мирового финансово-экономического кризиса и средней цене ниже \$50 в течение ближайших лет, можно предположить, что эта территория все еще будет оставаться нетронутой.

Второй блок вопросов — политический. Безусловно, фактический проигрыш Украины в судебном процессе существенно подрывает и без того шаткое положение страны в регионе и в системе международных отношений в целом. Нынешняя политическая элита страны, которая никогда не заботилась о фор-

мировании позитивного имиджа Украины в мире, в очередной раз продемонстрировала полную неспособность объединиться во имя защиты национальных интересов своего государства. Почти что за 20 лет независимого существования в Украине так и не смогли разработать стратегию развития государства, подкрепленную последовательной и эффективной внешней политикой. Результатом отсутствия в украинском политикуме малейшего представления о национальных интересах стало преподнесение потери контроля над континентальным водным пространством в качестве победы отечественной дипломатии.

Вердикт Гаагского суда по украино-румынскому спору вполне реально рассматривают как международный прецедент для решения еще одной проблемы, связанной с делимитацией государственной границы между Россией и Украиной в Керченском заливе. Учитывая горький опыт Украины со Змеиным, у Тузлы еще меньше шансов быть признанной полноценным островом, а не островом-косой, или размытым полуостровом, отходящим от принадлежащего РФ берега. Это значит, что Украина в обозримом будущем может еще потерять тысячи квадратных километров богатого на углеводороды прикерченского шельфа, а также лишиться контроля над проливом в Азовское море.

Нельзя сбрасывать со счетов очень важный нюанс, заключающийся в достаточно сложном, и, порой, противоречивом историческом процессе формирования нынешней территории Украины. Украина фактически окружена странами, так или иначе имеющими территориальные претензии к Киеву. Прибавляя к этому хронический кризис украинской власти и государственного управления, что само по себе несет угрозу национальной безопасности Украины, следует ожидать повышенный интерес среди шовинистически настроенных кругов в соседних странах, выступающих за восстановление исторической справедливости. По крайней мере, уже сегодня на самом высоком международном научном уровне можно смело поднимать вопрос о наметившейся тенденции к пересмотру послевоенных границ в Европе, угрожающей всей архитектуре безопасности. Примеры Косово, Абхазии, Южной Осетии, и черноморского шельфа являются тому подтверждением. На фоне этих событий разговоры в отдельных странах о начале процесса пересмотра последствий пакта Моло-

това-Риббентропа для Восточной Европы не представляется такими уж призрачными.

Литература

1. Денков Д., Селик В. Острів Зміїний: вибороли статус, втралили нафту? // Економічна правда. — 1995// <http://www.epravda.com.ua/publications/498967adb27fe/>
2. Владимиров И. Змеиный — не Тузла: споры о границе Киев решает по-разному // 2000. — 2008. — № 39 (431) // <http://2000.net.ua/a/59637?p=0>
3. Доклад Международного Суда 2007-2008 на 63 сессии Генеральной Ассамблеи ООН // http://www.icj-cij.org/homepage/ru/reports/report_2007-2008.pdf
4. Силина Т., Василенко В. В дипломатии и международном праве нельзя рассуждать категориями “побед” и “проигрышей” // Зеркало недели. — 2009. — № 4(732).
5. Материалы дела Румыния против Украины в МС ООН // <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=1&code=&case=132&k=95>.
6. Решение Международного суда ООН по делу Румыния против Украины // <http://www.icj-cij.org/docket/files/132/14985.pdf>.
7. Змеиный вердикт // Время новостей. — 2009. — <http://www.vremya.ru/2009/18/5/222316.html>.
8. Эксперти порівнюють рішення по Зміїному зі втратою Сербією Косово // Українська правда. — 2009 // <http://www.pravda.com.ua/news/2009/2/4/89111.htm>.
9. Харламов К. Украина проиграла шельф Черного моря из-за бездарного руководства страны // Вести плюс. — 2009. — <http://glasweb.com/index.php/default/62506/ukraine>.
10. Переписка автора с П. Шорниковым. — личный архив автора.
11. Молдавский эксперт: Решение по острову Змеиный для Молдавии — прецедент для консолидации своих экономических интересов в Приднестровье // Интервью Анатолия Цэрану ИА REGNUM. — 2009// <http://www.regnum.ru/news/fd-abroad/transdnestria/1121101.html>.
12. Гавриш О. Румынам подкинули разработку // Коммерсант-Украина. — 2009. — № 106. — <http://kommersant.ua/doc.html?docId=1187903>.

Резюме

В статті висвітлюється проблема диверсифікації континентального шельфу між Україною та Румунією.

Рецензент доктор полит. наук, професор И. Н. Коваль.

УДК 327:008(477+460)

Т. В. Вісленкова

КУЛЬТУРНО-ГУМАНІТАРНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ ТА ІСПАНІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Сьогодні неможливо уявити функціонування цивілізованої держави без розвитку культури. Досягнення у цій сфері, культурні зв'язки держав є дуже важливим компонентом їх авторитету на міжнародній арені. В системі культурної взаємодії України з іншими державами важливе місце займає українсько-іспанське культурно-гуманітарне співробітництво. Необхідно сказати, що культурна складова за останнє десятиліття стала одним з найважливіших елементів зовнішньої політики Іспанії. Вже деякий час уряд Іспанії проводить політику по розширенню мовної і культурної присутності країни у світі, саме тому сьогодні дозвілля та культура в Іспанії є третьою після будівництва і туризму статтею за вкладом у ВВП країни [8, с. 32]. І можливо, Україні буде корисним іспанський досвід подібної культурної “експансії” у світ. Крім того, присутність в Іспанії досить чисельної української громади робить культурну взаємодію двох держав просто необхідною. Все це обумовлює актуальність даної проблематики.

Нажаль, в Україні тема українсько-іспанських відносин розроблена не достатньо. Дослідник О. Пронкевич вказує, що протягом минулого століття українські інтелектуали робили лише кілька спроб дослідити українсько-іспанські культурні контакти [6, с. 71]. Перша з цих спроб припала на міжвоєнний час і була пов'язана із зародженням українського націоналізму. “Вісниківці” на чолі з Д. Донцовим зацікавилися ідеями іспанського націоналізму з огляду на можливість застосування цього досвіду при розробленні націоналізму українського. В той час у Львові, а також паралельно в радянському Харкові, було започатковано професійний переклад іспанської літератури українською мовою. Друга спроба “іспанізації” української культури була

реалізована в діаспорі представниками Нью-Йоркської групи (Ю. Тарнавський, Е. Андієвська, Б. Бойчук, В. Вовк та ін.). Вони захопились іспанською та іспаномовною поезією, переклали твори деяких іспанських поетів. Дослідженням “іспанської складової” у творчості Нью-Йоркської групи займалася М. Ревакович, яка присвятила цій темі досить ґрунтовну статтю [10]. І, нарешті, третій підхід до іспанської тематики в українській культурі пов’язаний з ім’ям канадського дослідника О. Романішина, який наприкінці минулого століття надрукував дві великі роботи. У першій з них подається бібліографічний і тематичний огляд образу Дон Кіхота в українській літературі [11], а друга присвячена вивченню історичного контексту іспансько-українських культурних і літературних відносин [12].

І хоча в останні роки спостерігається зростання інтересу до іспанської теми з боку українських дослідників (див. роман Н. Зборовської “Українська реконкіста” [2]), тема українсько-іспанських відносин на сучасному етапі залишається розробленою недостатньо.

Саме тому при дослідженні іспанських зв’язків з іншими країнами буде корисним врахувати певні здобутки російських іспаністів. Так, проблему культурної складової іспанської зовнішньої політики розглядали К. Гранцева [1], Н. Константинова [5], О. Роговицький [7], О. Сизоненко [8] та ін.

У статті автор ставить за мету проаналізувати за напрямками взаємодію України та Іспанії у культурно-гуманітарній сфері, дати оцінку сучасному рівню цієї взаємодії, виявити основні проблеми, що заважають їй подальшому розвитку, та окреслити перспективи співробітництва.

Двостороннє співробітництво між Україною та Іспанією в культурно-гуманітарній сфері здійснюється на основі положень Угоди між Урядом України і Урядом Королівства Іспанія про співробітництво в галузі освіти та культури, яка була підписана 7 жовтня 1996 року в м. Мадрид. Дана Угода стала базисом правового закріплення культурного співробітництва між країнами.

Розглянемо основні напрямки культурної взаємодії України та Іспанії.

Активно розвиваються зв’язки у сфері музичного та театрального мистецтва. Так, традиційним успіхом у іспанських глядачів користуються гастролі Національного заслуженого ансамблю танцю

України ім. Павла Вірського, Національного симфонічного оркестру, Харківського та інших регіональних симфонічних оркестрів України. З кожним роком зростає участь українських фольклорних колективів у міжнародних етнічних фестивалях, що проводяться в Іспанії. Частими гостями на фестивалях дитячої творчості в Іспанії є українські дитячі хори та танцювальні групи. Крім того, в Іспанії регулярно відбуваються гастролі музичних колективів, українські артисти беруть участь у фестивалях, які проводяться в Іспанії з метою популяризації української культури.

Так, наприклад, у серпні 2006 року Іспанію з концертом відвідав Національний симфонічний оркестр України, який вважається одним з найкращих оркестрів світу, у січні 2007 року пройшли гастролі Академічного театру опери та балету ім. А. Солов'яненко (м. Донецьк), а у березні 2008 року в одному з провідних концертних залів Мадриду відбувся концерт Симфонічного оркестру та хору Національної радіокомпанії України. Інтерес іспанців до української культури підтверджує той факт, що на останньому концерті буда присутня Королева Іспанії донья Софія. У жовтні 2007 року у Мадриді відбувся концерт Народної артистки України, Героя України Ніни Матвієнко.

Що стосується України, в нашій державі також відбувається популяризація іспанського музичного мистецтва. Так, у листопаді 2007 року в рамках свого світового турне іспанський співак Енріке Іглесіас дав концерт в Києві. А 5 червня 2008 року до Києва також з концертом приїхав його батько, відомий співак Хуліо Іглесіас. Крім того, українці мали змогу долучитися до іспанської школи оперного співу — у лютому 2008 року Україну відвідала оперна діва Монсерат Кабальє, яка відкрила культурний центр “Опера” у Дніпропетровську.

Проте, незважаючи на своє іспанське походження, вказані виконавці представляють скоріше світову музичну культуру. Якщо ж говорити про суто іспанське в міжкультурному діалозі, не можна не відмітити зростаючу популярність в Україні фламенко. Так, у листопаді 2004 року в Києві з гастрольями виступали виконавці фламенко мадридського театру “Іспанська сюїта”. Іспанський танець настільки припав до душі українцям, що з 2006 року в Києві щорічно проводиться фестиваль фламенко за участі іспанських артистів.

Необхідно звернути увагу і на такий вид мистецтва як кінематограф. З 2008 року в Києві проходить фестиваль “Лінія іспанського кіно”. Під час фестивалю українці мають змогу ознайомитися з творчістю не тільки всесвітньо відомих іспанських режисерів, таких як Бунюель, Бардем, Саура, Суарес, Альмодовар, Вега та інші, але й з картинами маловідомих іспанських митців. Як відмічають експерти, особливість картин іспанських режисерів полягає у певній магічності, яка досягається завдяки поєднанню традиційного і нового, їх органічному “вростанню” один в одного — тобто у тому, що має назву “*lo espanol*” (“іспанськість”) [3, с. 431].

Ажіотаж навколо сучасного іспанського кіно пов’язаний з тим, що протягом двох десятиліть іспанський кінематограф переживає дуже бурхливий період. Велику роль у цьому зіграла державна підтримка. Окрім фінансової допомоги, до неї слід віднести і низку законів, що заохочують розвиток національного кіно. Цей досвід може стати в нагоді Україні, оскільки сьогодні український кінематограф переживає не найкращі часи.

Що стосується живопису, тут також спостерігається досить жвава взаємодія. Окрім різноманітних виставок в українських галереях, в яких беруть участь іспанські митці (на кшталт “Європейської сюїти” та ін.), в цій сфері відбулося декілька знакових подій. Так, у жовтні 2007 року в Києві пройшла виставка офортів Пабло Пікассо “Сюїта Воллара”. А у червні 2008 року в Музеї мистецтв Богдана і Варвари Ханенків відбулася виставка Франциско Гойї, до експозиції якої ввійшли дві серії гравюр — “Капрічос” і “Лихоліття війни”. В Іспанії також відбуваються виставки українських митців. Так, серед художників, які виставлялися у галереях Мадриду, можна назвати В. Шматько, П. Лебединця та ін. Крім того, необхідно згадати досить пам’ятну подію — відкриття у вересні 2008 року виставки робіт сучасних українських митців, які брали участь у конкурсі де Рибаса. Ім’я Й. Де Рибаса — відомого російського генерала, іспанця за походженням — назавжди пов’язане з одним із найбільших українських міст — Одесою. Ще 2001 року в Європі був зареєстрований інтерклуб під назвою “Будинок Дерібаса”. організований одеськими емігрантами. Члени цього клубу розробили і запропонували низку програм, у тому числі й проведення різних творчих конкурсів. Оскільки “Будинок Дерібаса” сьогодні має свої представництва в різних країнах Європи, до списку яких

входить й Іспанія, за ініціативи Посольства Іспанії в Україні був організований конкурс молодих українських митців імені де Рибаса. Таким чином був підкреслений зв'язок між двома нашими державами.

Відбувається культурна взаємодія й у сфері літератури. Неабияке значення для ознайомлення українців з іспанською літературою відіграла Нью-йоркська група, представники якої здійснили переклад на українську творів таких поетів, як Ф. Гарсія Лорка, С. Вальехо, Х. Р. Хіменес, В. Алейсандрес, Р. Альберті, М. Ернандес та ін. Саме через літературу й почалося усвідомлення схожості двох культур та пошук спільних рис. Іспанія як остання європейська культура на Заході, з її прикордонною сутністю, є моделлю для осмислення України як останньої європейської культури на Сході, чия внутрішня природа так само перебуває на межі цивілізацій — християнської та ісламської. І на думку дослідника О. Романішина, найбільше це помітно саме в літературі: “Прикордонна природа обох націй створила у багатьох випадках схожий тип світобачення. Кожен може помітити, що і в Іспанії, і в Україні духовний пейзаж визначають постаті Дон Кіхота і Санчо Панси: високо духовний ідеалізм, з одного боку, і зосереджений на собі прагматизм, з іншого” [12, с. 13].

А свідченням зростання інтересу в Іспанії до української літератури стала публікація перекладів іспанською мовою творів одного з найяскравіших сучасних українських письменників Ю. Андруховича. Іспанське видавництво “Акантіладо” видало збірку есе Ю. Андруховича “Остання територія”. а також “Моя Європа”. написану разом з польським письменником А. Стаєюком. У 2007 році були опубліковані іспанські переклади ще двох книг Ю. Андруховича — повісті “Рекреації” та роману “Дванадцять обручів”. Таким чином, на сьогодні в Іспанії побачили світ уже чотири книжки українського письменника.

Гарні перспективи для подальшого розвитку має спортивне співробітництво між Україною та Іспанією. У листопаді 2006 року було підписано Програму спортивного співробітництва між Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту і Верховною Радою у справах спорту Іспанії. Програма передбачає обмін досвідом з широкого спектру питань (спортивні науки і технології, спонсорство та меценатство у сфері спорту, організація спортивних змагань, підготовка спортивних спеці-

алістів та менеджерів тощо), участь у міжнародних заходах, що організуються кожною із сторін, обмін спеціалістами та експертами з метою взаємного навчання, співробітництво в підготовці технічного, тренерського та адміністративного персоналу в спортивній галузі та ін. В рамках цієї Програми українські спортсмени вже декілька років активно беруть участь у змаганнях міжнародного значення, що проходять в Іспанії.

Окремий аспект спортивного співробітництва, який носить, скоріше економічний характер, має підготовка України до Євро-2012. Так, українці розраховують, що іспанські підприємці зацікавляться сферою розбудови інфраструктури в нашій державі. З цього приводу вже відбулося декілька робочих зустрічей українських делегатів з керівництвом низки провідних іспанських будівельних компаній (“Hispanica”. “Dragados”. “ACS”. “Grupo OHL”. “Villar Mir”) та відомих готельних мереж (“Sol Melia”. “NH”. “Barcelo”). За результатами проведених зустрічей іспанські підприємці висловили зацікавленість у розбудові інфраструктури в Україні в рамках підготовки до Євро-2012, зокрема у сфері інвестування у реконструкцію та зведення готелів, стадіонів, автомагістралей, аеропортів тощо [13].

Важливим фактором українсько-іспанського культурно-гуманітарного співробітництва є наявність в Іспанії чисельної української громади. Українські асоціації регулярно проводять різноманітні заходи, що сприяють глибшому ознайомленню іспанської громадськості з історією та культурою України. На сьогодні в Іспанії функціонують 16 громадських організацій українців. Вони зосереджені у таких великих містах як Валенсія, Уельва, Мадрид, Вільяробледо, Севілья, Алкала, Сантандер, Гранада, Барселона та ін.

Федерація українських асоціацій Іспанії, що об’єднує 9 українських асоціацій Іспанії, в 2005 році стала членом Світового Конгресу Українців, Європейського Конгресу Українців та УВКР. Значна кількість асоціацій функціонують у співпраці із церквою. Слід зазначити, що українські громади в Іспанії, в основному складаються з трудових мігрантів, які не змінили громадянство України та перебувають в країні тимчасово.

У 2006 у Мадриді році було створено Центр інтеграції Україна-Іспанія (CIESPU). Головним завданням Центру є сприяння розвитку відносин між Іспанією й Україною. С цією метою співробітники Центру ініціювали організацію Дома Іспанії в Ук-

раїні та Дома України в Іспанії. Важливим напрямком роботи центру є також підтримка української діаспори в Іспанії [4].

За ініціативи цих організацій у 2007 році в Іспанії був виданий довідник “Українець в Іспанії”. а також знятий документальний фільм про життя українців в Іспанії “Ucrania-Espana: Corazon partido”.

Співпрацюють з Україною і неурядові іспанські організації, зокрема у сфері оздоровлення і навчання українських дітей. Серед них можна назвати “AFAN” (Сімейна асоціація допомоги дитині, м. Мадрид), “Asociacion Ucraina 2000” (м. Валенсія), “Asociacion Chornobil” (м. Більбао), “CREAN” (м. Сьюдад Реаль), “Miguel Vacas” (м. Кордоба).

В Україні також створюються громадські організації, покликані популяризувати іспанську культуру. Так, наприклад, з 2006 року в Україні діє Асоціація українських іспаністів. Основними завданнями і цілями Асоціації є популяризація іспанської мови, літератури і культури в нашій державі. Асоціація активно бере участь у відкритті в Україні бібліотек іспанської літератури, публікації матеріалів з іспаністики в українській та іспанській академічній пресі, організації конференцій, семінарів, проведенні культурних заходів (тижні іспанського кіно, літератури і культури). Також Асоціація забезпечує підтримку українських шкіл з поглибленим вивченням іспанської мови [9].

Велику підтримку культурному зближенню здійснюють посольства обох країн. Так, за підтримки Посольства Іспанії в Україні регулярно проходять Дні Іспанії та Дні іспанської культури. В свою чергу, в Іспанії за підтримки Посольства України та Федерації українських асоціацій Іспанії відбуваються Дні України та української культури.

В Україні інтерес до іспанської мови та Іспанії невпинно зростає. Свідченням цього є співпраця українських університетів та інститутів (таких як Київський національний лінгвістичний університет, Херсонський державний університет, Львівський інститут банківської справи та ін.) з іспанськими вищими навчальними закладами. Активізуються і українські іспаністи. Так, у жовтні 2002 року в Києві відбувся перший всеукраїнський конгрес іспаністів. Крім того, за ініціативи українських вищих навчальних закладів регулярно відбуваються наукові та практичні конференції, присвячені проблемам іспанської мови та культури.

Таким чином, сьогодні між Україною та Іспанією існують міцні зв'язки в гуманітарній та культурній сферах. Цьому сприяє той факт, що сьогодні в Іспанії є значна українська діаспора. Проте потенціал співробітництва у цій сфері ще не повністю вичерпаний. Так, не зважаючи на певні напрацювання, досить мало контактів у академічному, науковому та інтелектуальному житті обох країн. До України приїжджають багато західних експертів для участі в конференціях, семінарах і фестивалях, однак частка іспанців серед них доволі мала. Навіть у питаннях, які становлять безпосередній обопільний інтерес, таких як міграція та співпраця між науковцями, рівень контактів, нажаль, низький. До того ж обізнаність обох країн одна про одну, особливо іспанців про Україну, надто мала для таких великих країн, які не тільки відіграють важливу роль у Європі, але й мають такі подібності. Саме тому сьогодні необхідно розширювати зв'язки в гуманітарній та культурній сферах.

Література

1. Гранцева Е. Культурные трансформации и гражданское общество в изменяющемся социуме (Россия и Испания в XX в. Сравнительный анализ) // Официальный сайт института. — http://www.rfh.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=302&Itemid=195.
2. Зборовська Н. Українська Реконкіста. — Тернопіль: Джура, 2003. — 303 с.
3. Испания. Анфас и профиль / Под ред. В. Л. Верникова. — М.: Весь мир, 2007. — 480 с.
4. Испанский адвокат с Украиной в душе [интервью с А. П. Бонмати] // Комсомольская правда в Испании. — 2006, 22 мая. — <http://spain.kp.ru/2006/05/22/doc116754/>
5. Культура современной Испании: превратности обновления / Отв. ред. Н. Константинова. — М.: ИЛА РАН, 2005. — 170 с.
6. Пронкевич О. Українська національна ідентичність у дзеркалі іспанської культури // Магістеріум — Вип. 29: Літерознавчі студії. — К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. — С. 71-75.
7. Роговицкий Д. Культурные связи России и Испании. 1994-2002 гг. // ЛОМОНОСОВ-2002: Мат. IX Междунар. конф. — <http://www.hist.msu.ru/Science/LMNS2002/26.htm>.

8. Сизоненко А. Культурная составляющая — важный компонент внешней политики Испании // Латинская Америка. — 2007. — № 11. — С. 32-35.
9. Создание Ассоциации украинских испанистов в Украине // Комсомольская правда в Испании. — 2006, 30 октября. — <http://spain.kp.ru/2006/10/30/doc144961/>
10. Rewakowicz M. From Spain with Love, or Is There a “Spanish School” in Ukrainian Literature // Toronto Slavic Quarterly. Academic Electronic Journal in Slavic Studies — 2002. — № 2 (Fall). — <http://www.utoronto.ca/tsq/02/rewakowicz.shtml>.
11. Romanyshyn O. Don Quixote in Ukrainian Literature: A Bibliographical and Thematic Review // Studia Ucrainica. — 1986. — V. 3. — P. 59-76.
12. Romanyshyn O. Historical Background to Spanish-Ukrainian Cultural and Literary Relations // The Ukrainian Quarterly. — 1989. — V. XLV, № 1. — P. 13-29; № 2. — P. 176-194.
13. Ucraina: Un pais plenamente europeo // Ejecutivos. — 2008, 16 de noviembre. — <http://www.ejecutivos.es/node/70>.

Резюме

В статье рассматриваются культурно-гуманитарные связи между Украиной и Испанией.

Рецензент канд. полит. наук, доцент О. В. Добродум

УДК 327.2

І. М. Ветринський

ІМПЕРІЯ ТА ЇЇ СТРАТЕГІЇ В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

На сучасному етапі, жодна держава не використовує термін “імперія” по-відношенню до власної політичної системи. Лише в Японії імператор досі залишається символом держави та єдності народу, але збережена в країні традиційна форма правління не підкріплена реальною здатністю здійснювати імперський вплив, тож її не можна вважати імперською.

Разом з тим, вже протягом тривалого часу в науковій літературі точаться дискусії, щодо появи нових сучасних імперій (неоімперій). В першу чергу подібні закиди лунають на адресу

держави, що має найбільший вплив на світовій арені — США. Особливо дані настрої посилилися після здійснення ними ряду військових кампаній під час вирішення міжнародних суперечок, зокрема на Балканах, в Афганістані та Іраку. Однак Сполучені Штати не єдині, кого називають потенційною неоімперією. Значне посилення позицій КНР в азієсько-тихоокеанському регіоні на тлі її вражаючого економічного піднесення, зробили Китай об'єктом пильної уваги дослідників, бо історія його імперських традицій та амбіцій, налічує декілька тисяч років. До того ж Китай володіє однією з найбільших та найпотужніших армій світу, ядерною зброєю та засобами їх доставки. За деякими прогнозами він може в найближчому майбутньому наздогнати Сполучені Штати, ставши другою за могутністю наддержавою у світі [13, с. 93]. Все це породжує багато дискусій, щодо народження нової світової наддержави чи китайської неоімперії. Російську політику В. Путіна та Д. Медведєва з підставами характеризують — у вітчизняних, так і в зарубіжних публікаціях — як спробу розбудови нової російської держави, але в шатах Російської та Радянської імперій. Сьогодні, імперська стратегія РФ базується на оновлених принципах антиамериканізму та ідеї протиставлення російської “суверенної демократії” і ліберальної демократії євроамериканського зразка [3, с. 30].

В теорії та історії міжнародних відносин поняття імперії та побудови її стратегій не є новим предметом. Разом з тим, застосування терміну “імперія” по відношенню до розподілу влади в міжнародній системі, останнім часом (з кінця 90-х років двадцятого століття) стає все більш популярним. З розпадом великих імперій в ХХ столітті це поняття з практичної площини перейшло переважно в теоретичну, ставши предметом досліджень та дискусій. В науковій літературі все частіше можна зустріти застосування поняття “імперія” в дещо новому сенсі — як великої держави (чи державного утворення), що поширює свій вплив не шляхом прямого диктату, а завдяки так званій “м'якій силі” — міжнародній привабливості країни, пануючих в ній ціннісних уявлень, суспільних інститутів, моделі розвитку чи за допомогою фінансово-економічних важелів. Тривалий час в науковому середовищі тема імперій не була популярною — більшість дослідників намагалися її уникати, а праці присвячені цій темі носили поодинокий характер. Лише після розпаду

Радянського Союзу, який визнано імперією де-факто, можна відмітити своєрідний сплеск дебатів, щодо імперій та імперських стратегій. Водночас, в контексті поширених нині дискусій, щодо структури сучасної міжнародної системи та виникнення нових полюсів (центрів сили), тема імперій отримала друге дихання.

Що ж таке власне імперія, які її визначальні риси? Що таке імперські та неоімперські стратегії? Які держави розробляють та застосовують імперські стратегії на сучасному етапі?

Щоб наблизитися до відповіді, спробуємо за допомогою культурно-історичного аналізу окреслити визначальні риси імперій та імперських стратегій, в подальшому застосувавши отримані критерії для розгляду та оцінки політичних процесів у сучасних міжнародних відносинах.

Торкаючись безпосередньо терміну “імперія” треба зауважити, що він є одним з найбільш складних для чіткого визначення. Протягом своєї багатотисячолітньої історії дане поняття увійшло та вкоренилося не тільки в науковому, а й в публіцистичному та навіть повсякденному лексиконі. Його почали використовувати по відношенню до багатьох сфер життя та діяльності людини, однак об’єктом наукової рефлексії та академічного дискурсу воно стало порівняно недавно. Разом з тим, за часи свого існування це поняття набувало дуже різного семантично-емоційного забарвлення, що, звичайно, негативно впливало на об’єктивність потенційних досліджень. Традиційно, імперія сприймається, як символ сили та величі. М. Хардт и А. Негрі так пишуть про неї: “Імперія — це мир та гарантії справедливості для всіх народів. Ідея імперії постає в образі глобального оркестру, що ним управляє один диригент, як єдина влада, що зберігає соціальний мир та виробляє етичні істини. Для досягнення даних цілей ця єдина влада наділена відповідною силою, щоб вести, за умов необхідності, “справедливі війни”: на кордонах — проти варварів та всередині — проти заколотників” [8, с. 25]. Однак з подібною позитивною характеристикою важко погодитись. Імперію можна вважати стабілізатором міжнародної системи лише протягом дуже короткого часу. Хоча будь-яка імперія прагне, щоб її бачили саме такою. Але функцію “загального блага” навіть Римська імперія виконувала недовго, швидко перетворившись на найбільшого світового загарбника, бо

тільки-но імперія втрачає військовий аспект (прагнення до постійного розширення) вона занепадає.

З плином часу відбулася негативізація поняття імперія. Все частіше її стали сприймати, як могутнього та вкрай небезпечного загарбника, який історично є причиною кривавих війн та руйнацій. З розвитком в світі на початку XX століття марксистських теорій імперії та імперіалізму, за нею остаточно закріпився чітко виражений негативний статус.

Більшість дослідників під час розгляду імперій відзначають складний та багатосторонній характер цих соціально-політичних систем, які досить важко типізувати за певними чіткими критеріями. Як наслідок, різні вчені фокусують свою увагу на окремих ознаках імперії. В науковій літературі можна зустріти спроби класифікації імперій за географічним положенням, часом існування, рівнем влади та впливу (всередині та на зовні імперії), та іншими факторами більшість з яких орієнтовані на структуру чи специфічні функції імперії.

Так, наприклад за географічним положенням імперії розділяють на сухопутні (*empire by land*), центр та периферії яких знаходяться в межах певного континенту, та морські (*empire by sea*), коли центр та периферії (колонії) чи певна їх частина розділені морем чи океаном [10]. Історія знає чимало прикладів імперій, як першого, так і другого типу — зокрема Російська (після продажу Аляски), Китайська, Австро-Угорська були сухопутними, тоді як Римська, Британська, Іспанська, Французька, Португальська імперії були морськими.

Використовуючи географічний чинник під час аналізу імперської структури, зокрема системи управління, О. Мотиль розділяє їх на “неперервні” — ті, що завдяки порівняно невеликій відстані до периферій та відсутності морських перешкод, мають з ними більше стосунків (так, дуже великі за територією сухопутні імперії не будуть такими); “перервні” — котрі мають переважно заморські колонії, контакти з якими ускладнюються з об’єктивних причин; а також “змішані” — які мають елементи обох структур згаданих вище [6, с. 36-37]. Також, О. Мотиль, наводить приклад типологізації імперій за рівнем влади правлячих еліт центру, по-відношенню до еліт периферійних. Посилаючись на Д. Лейка він зазначає, що “периферійні еліти із найменшою владою кажуть, що вони належать до формальної імперії; еліти з

більш суттєвими обсягами влади — наприклад, сателіти ССРСР у Східній та Центральній Європі, — належать до неформальної імперії” [6, с. 37]. У формальних імперіях центральна еліта приймає рішення, щодо призначення й звільнення периферійних еліт, а також встановлює внутрішньополітичний лад і визначає всю внутрішню політику. Натомість в імперіях неформальних центральна еліта лише впливає на призначення периферійних еліт та встановлення внутрішнього ладу і визначає зовнішню політику, в той час, як на внутрішню тільки впливає [6, с. 37]. М. Дойл в свою чергу, визначаючи імперію, відділяє її від поняття гегемонії. Він зазначає, що імперія контролює як внутрішню, так і зовнішню політику держави, в той час як гегемонія лише зовнішню [9, с. 40]. Німецький стратег Г. Мюнклер вважає, що імперія не є державою (дане твердження потребує глибшого аналізу поняття держави). Він розглядає поняття імперії та просліджує її відмінності від держави, яка за його словами підпорядковується зовсім іншим імперативам та логіці поведінки ніж імперія. Ця відмінність, на його думку, проявляється у багатьох сферах — від форм інтеграції населення всередині держави, до прикордонних питань [12, с. 4-5]. Також, він наполягає на розділені (цілком логічному) понять імперії та імперіалізму, які з ХІХ ст. досить часто розглядаються сукупно. Подібної думки дотримуються М. Хардт та А. Негрі, які вважають одним з основних питань кордонів імперії — визначаючи імперію вони зауважують, що на відміну від держави, імперія не має кордонів: її велич не обмежується а ні простором, а ні часом [8, с. 14].

Одним з основних напрямів сучасних досліджень, що являється наріжним для багатьох науковців, є стадійний підхід до історії імперій. Він заснований на аналізі (на конкретних історичних прикладах) головних періодів існування імперій, як то — виникнення, занепад, розпад та відродження (чи трансформація) імперій та спрямований на виявлення закономірностей цих процесів з метою їх проєкції на сучасний світ та можливо передбачення появи нових імперій чи подібних до них політичних одиниць (державних утворень).

В сучасній західній науковій літературі спостерігається тенденція до отождолення понять “наддержава” (“*superpower*”, “*hyperpower*”) та імперія (“*empire*”). В рамках даного підходу, основним об’єктом дослідників є США — як єдина існуюча

наддержава — та їх роль в сучасному світі, особливо безпекові аспекти їхньої внутрішньої та зовнішньої політики. Також, особлива увага приділяється потенційним глобальним та регіональним лідерам таким, як Китай, Росія чи Європейський Союз.

Ми можемо побачити чималу кількість підходів до питання класифікації й ідентифікації імперій, однак жоден з них не може претендувати на універсальність. Подібна ситуація спостерігається і з безпосереднім визначенням поняття імперія. Так, короткий оксфордський політичний словник пише, що “імперією стали називати територіальну одиницю, виняткову владу над якою має монарх” [5, с. 264] і додає, що “згодом словом “імперія” звичайно називали велику групу країн, сформовану внаслідок колонізації або завоювання, що підпорядковується метрополії, або ж імперській країні, навіть якщо ця панівна країна стала, як-от Франція або СРСР, республікою, на чолі якої немає імператора чи імператриці” [5, с. 264]. Як бачимо, дане визначення є дуже нечітким та конторверсійним і носить здебільшого описовий, а не аналітичний характер. У БСЄ імперією називають “монархічну державу, головою якої є імператор; крупну державу, що має великі колоніальні володіння, зауважуючи, що імперією утворюють метрополія та її колонії” [1]. Схоже бачення присутнє в словнику під редакцією С. Ожегова та Н. Шведовой, імперія тут визначається, як “державу, що складається з територій, які позбавлені економічної та політичної самостійності, що ними керують з єдиного центру” [2, с. 41]. Звичайно дані визначення дуже далекі від об’єктивності й багато в чому суперечать результатам більш сучасних досліджень, автори яких чітко розділяють поняття імперії та держави.

Одне з найбільш точних визначень імперії належить С. Айзенштадту, воно вже стало класичним, поза як більшість сучасних дослідників даної теми традиційно приймають його за основу під час створення власних теорій та концепцій. “Термін імперія, — пише він, — зазвичай використовується для означення політичної системи, що охоплює великі, відносно сильно централізовані території де центр втілений, як в особі імператора, так і центральних політичних інститутах, утворював автономну одиницю. Хоча імперії зазвичай засновувалися на традиційній легітимації, вони часто використовували певні більш широкі, потенційно універсальні політичні та культурні орієнтації, які ви-

ходили за межі того, що було властиво будь-якій складовій частині імперії” [4]. С. Айзенштадт був першим, хто визначив імперію саме як специфічну політичну систему. Дане твердження пізніше було розвинене та доповнене іншими науковцями. Зокрема М. Дойл визначає імперію, як систему взаємодії між двома політичними суб’єктами, один з яких, домінуюча метрополія, здійснює політичний контроль над зовнішньою та внутрішньою політикою залежної периферії [9, с. 12]. Продовжуючи та розвиваючи дану тезу О. Мотиль визначає імперію як ієрархічно організовану політичну систему, що має втулкоподібну будову — як колесо без ободу, — в якій центральні еліта та влада домінують над периферійними елітами і спільнотами, діючи як посередники в їхніх важливих взаємодіях і спрямовуючи потоки ресурсів від периферії до центру і знову до периферії [6, с. 19]. І. Бусигіна та А. Захаров, в свою чергу, наголошують на неоднорідній та гібридній природі імперій. З одного боку, будь-яка імперія являється політичною системою, що активно діє в сфері міжнародних відносин, тобто є всебічно залученою до загальносвітових процесів. Однак, з іншого боку, імперії через свою автономну структурованість завжди претендують на самодостатність та тяжіють до замкнутості та ізоляваності, що, однак, зовсім не виключає прагнення до експансії — поширення своєї влади на все нові землі та народи [2, с. 40].

Р. Лопата та Н. Статкус не пропонують власних визначень, але вони виділяють три основні критерії для ідентифікації імперій — це наявність імперської ідеології, концентрація сили в “імперському центрі” (ієрархічна структура “центру”), наявність імперської периферії — існування країн-сателітів (специфічна структура відносин між “центром” та “периферією”) [11, с. 28].

Аналіз вищезгаданих трактувань поняття імперії дає нам певне уявлення про даний тип політичної системи, але разом з тим жодне з обґрунтувань окремо, на нашу думку, не може вважатися повним. Зважаючи на те, що основним об’єктом нашого дослідження є імперські стратегії, найбільш важливою для нас є не будова (структура), а насамперед функції та цілі імперії. В цьому контексті необхідно виділити ряд специфічних рис та умов їх виникнення й існування:

- 1) першою та найважливішою ознакою імперії є ірраціональний потяг до абсолютної безпеки. Саме цим, зокрема, обумовлене

- прагнення імперії до постійного розширення своїх володінь — тобто залежних, підконтрольних (а значить, відносно безпечних) територій [7, с. 59]. Це веде до розв’язання превентивних війн, що є характерним для імперських стратегій;
- 2) незважаючи на популярну нині тезу про посилення ваги в сучасних міжнародних відносинах т. з. “м’якої сили” (*soft power*), що означає вплив у світі та міжнародну привабливість країни, її ціннісних уявлень, суспільних інститутів та моделі розвитку — визначальною рисою імперії є її військова могутність. Лише за умови значної військової переваги “центр” може домінувати, тобто здійснювати контроль та вплив над “периферією”. Та запобігати зазіханням інших країн на дану територію;
 - 3) ще однією визначальною рисою імперії є ірраціональне прагнення до глобального домінування, заснованого на поширенні сакральної істини; імперія — місіонер за своєю природою. Тому в неї за визначенням не може бути сталих кордонів — вона глобальна й вічна, тому що її ідейні основи — абсолютні істини й цінності віри [7, с. 59]. Імперські кордони є тимчасовими та напівпрозорими: вони існують для оточуючих, але не для самої імперії. Будь-яка імперія є незакінченою системою, що потенційно прагне до нескінченності [2, с. 42];
 - 4) для імперій є характерним наявність імперської ідеології; будь-яка імперія — це тип ідеократії, проектування однієї або декілька ідей (системи цінностей) у геополітичному просторі, а також у структурах, призначених для їхнього поширення й функціонування [7, с. 58]. Саме імперська ідеологія виступає своєрідним теоретичним фундаментом імперій та імперських стратегій. Вона виступає ключовим чинником легітимації імперії;
 - 5) концентрація влади та сили в “імперському центрі”; імперії притаманна специфічна форма структури відносин — “центру” та “периферії”. яка проявляється в контролі та домінуванні з боку центру [11, с. 28]. Тому закономірно, що подібне домінування можливе лише за наявності у “центру” необхідної кількості владних та силових ресурсів;
 - 6) наявність “імперської периферії” (залежних суб’єктів); зрозуміло, що імперія неможлива без “імперського центру”. а також периферії, якою він керує [11, с. 30]. Треба зауважити, що відносини центру й залежних територій можуть носити

досить різний характер — часом периферійні еліти та влада володіють досить високою свободою дії, але всі важливі рішення приймаються “центром”;

- 7) необхідною умовою для створення імперій є специфічна структура відносин, що виражається в домінуванні “центру” над “периферією”; ця ієрархічна природа відносин являється невід’ємною рисою будь-якої імперії. Формуючи та відтворюючи дану модель, імперія створює особливу транспортну систему — комунікаційні мережі імперій (шосе, залізниці, морські шляхи), що слугують своєрідними каналами, по яким пересуваються потоки фізичних ресурсів, і з’єднують центр з різними ділянками периферії. В свою чергу зв’язки периферійних зон між собою мають випадковий та фрагментарний характер, центральна влада їх не заохочує та усіяко контролює [2, с. 43];
- 8) також, імперії властиве місіонерське сприйняття оточуючого світу; виходячи з упевненості в неповторності та унікальності власної культури та ідеології імперія прагне поширити їх на весь оточуючий світ. Імперія завжди характеризувала себе як передову цивілізацію, етнічне та/або етичне (релігійне) співтовариство. Місія всіх класичних імперій полягала в тому, щоб виховати (навернути у свою віру) або, принаймні, стримувати “варварів”. що ними є всі поза імперією [7, с. 59]. Однією з характерних рис неоімперських формувань є зворотна спрямованість даного процесу, коли оточуючі держави навпаки самі тягнуться до імперії, її можливостей та цінностей;
- 9) в імперії немає громадян, лише піддані; керуючись власною ідеологією, імперії просувають обумовлену правителем політичну культуру й деспотичні (монархія, султанат) або авторитарні (хунта, диктатура) політичні режими. Це закономірно, оскільки сенс існування імперії — втілення за допомогою стратегії — ідеї, земною проекцією якої вона, власне, є. Тому людина й у цілому населення імперії не можуть бути ким-небудь іншим, ніж виключно засобом здійснення імперської стратегії [7, с. 60].

Застосовуючи наведені характеристики під час аналізу зовнішньої політики певних держав чи державних утворень, їх дій на міжнародній арені та характеру відносин з іншими країнами, ми можемо трактувати ті чи інші кроки, як імперську пове-

дінку. У випадку, якщо ці дії мають системний характер, то йдеться вже про імперську політику. Якщо ж ця політика ґрунтується на специфічному загальнонаціональному світосприйнятті, яке склалося історично та не допускає іншого сценарію поведінки ми можемо говорити про імперську стратегію. На сьогодні в світі немає жодної імперії, але існують імперські стратегії.

Власне поняття “стратегія” прийшло до нас з військової справи, де означало засіб досягнення перемоги у війні. Ця категорія не нова, однією з перших праць на тему стратегії є трактат “Про військове мистецтво” легендарного військового мислителя Стародавнього Китаю — Сунь-цзи, що був написаний в IV ст. до нашої ери. Він ліг в основу стратагемності — специфічної риси традиційної китайської політичної культури, що являє собою поєднання мистецтва побудови стратегій з розставлянням пасток для суперників. Пізніше поняття стратегія увійшло до загального використання, воно означає загальний не деталізований план досягнення далекої та складної цілі.

Саме імперські стратегії стали ідеологічним підґрунтям для виникнення геополітики. Власне класична геополітика являє собою спробу створення та обґрунтування універсального систематизованого плану, метою якого є набуття світового панування (або, на практиці — побудова імперії). Деталі даного “плану” (чи стратегії) міняються в залежності від географічних умов та політичних особливостей конкретної держави.

Підсумовуючи вищезгадане можна зробити висновок, що на сучасному етапі держава (чи державне утворення), яка під час розробки та втілення власної зовнішньополітичної стратегії спирається на імперську ідеологію, переслідує імперські цілі та має достатньо можливостей для подібних амбіцій є носієм неоімперської стратегії. Основною умовою для прийняття певною державою імперської стратегії за основу державної політики, є її впевненість у власній могутності — тобто наявність переважаючого військового потенціалу. В сучасному світі лише один засіб здатний забезпечити подібну суттєву перевагу в силі — це ядерна зброя. Але в той же час, об’єктивно, даний вид озброєння через глобальну небезпеку його застосування є скоріше своєрідною страховкою, гарантом переваги чи засобом стримування, але аж ніяк не інструментом для досягнення конкретних цілей, оскільки жодній імперії непотрібні знищенні радіацією території.

Тож, хоча неоімперські стратегії й спираються на “тверду силу”. Їх намагаються максимально адаптувати до актуальних умов та тенденцій у світовій політиці з метою уникнення прямих конфліктів під час досягнення цілей.

Зміни на геополітичній карті світу, що суттєво вплинули на взаємини держав в рамках постбіполярної системи міжнародних відносин, поява та підсилення ролі нових чинників (в першу чергу економічних) на світовій арені відкрили перспективи розвитку для багатьох країн. Епоха глобалізації відкриває низку нових можливостей для розробки та втілення імперських стратегій. Це зумовило відповідну реакцію держав, чия історія та самоідентифікація в світі заохочує подібні амбіції.

Епоха глобалізації ознаменувала своїм приходом низку важливих змін та появу нових чинників у світовій політиці. Завдяки надсучасним засобам комунікації та транспорту значно зменшуються фактичні відстані між державами та регіонами, що великою мірою полегшує взаємоконтроль в міжнародних відносинах, зокрема в життєво важливих галузях (таких, як ядерна енергія та зброя, контроль за кількістю шкідливих викидів в атмосферу тощо). Разом з тим, величезна проблема сучасності полягає в відсутності механізмів відповідальності на міжнародному рівні — міжнародне право в цілому ґрунтується на добровільних засадах, в той же час глобальні виклики (наприклад, проблема потепління) потребують жорсткого та категоричного підходу до їх вирішення, що неможливий без глобальної впливової сили. Навряд чи подібною силою зможе стати одна держава чи навіть наддержава. Тож, мабуть, не варто очікувати від потенціальних майбутніх імперій вагомого позитивного внеску в міжнародні відносини, а ось негатив від прагнення набуття цього статусу відчутний вже зараз.

Головною ознакою сучасної епохи є взаємозалежність міжнародних акторів (держав та ін.), яка вимагає принципово нового підходу до побудови взаємовідносин та діяльності на світовій арені — принципат національних інтересів має доповнитись загальнолюдськими інтересами, замість “політичного егоїзму” — глобальне мислення. Противагою цьому виступають імперські стратегії, мета яких — набуття та розширення власних залежних територій та політичних одиниць. Також, будь яка імперія прагне до абсолютної національної безпеки, що неодмінно йде

врозріз з інтересами міжнародної безпеки. В умовах глобалізації а ні в імперії, а ні в імперських стратегій немає жодних перспектив. Вони несуть небезпеку як для міжнародної безпеки так і для самої держави, що її розробляє. Тож шансів створення глобальної імперії сьогодні об'єктивно не має жодна держава.

Процеси глобалізації зумовили трансформацію імперських стратегій. Так, з суто військової площини це поняття поширилося на економічну та дипломатичну сфери. З розвитком ядерної “абсолютної” зброї військова сила перестала бути найбільш дієвим засобом розширення та розвитку — “м'яка сила”. економічний розвиток та високий рівень життя створили феномен імперії, “що приваблює”. а не захоплює. На сьогоднішній день можна виділити декілька держав чи державних утворень, що мають потенціал для розробки та спроб втілення імперських стратегій — це Сполучені Штати Америки, Китайська Народна Республіка, Росія та Європейський Союз. Важко прогнозувати хто з “претендентів” досягне більшого успіху в реалізації своїх амбіцій, але можна сміливо стверджувати, що подальший розвиток імперських стратегій буде тільки поглиблювати дестабілізацію сучасної міжнародної системи.

Література

1. Большая советская энциклопедия: Империя (тип государства) // [http://bse.chemport.ru/imperiya_\(tip_gosudarstva\).shtml](http://bse.chemport.ru/imperiya_(tip_gosudarstva).shtml).
2. Бусыгина И., Захаров А. Sum ergo cogito. Политический мини-лексикон. — М.: Московская школа политических исследований, 2006. — 240 с.
3. Камінський Є. Американський гегемонізм у контексті трансформації світоустрою // Глобалізація і глобальне управління: історичний, соціальний та політологічний виміри: Мат. міжвід. наук.-практ. конф. / відп. ред. С. О. Шергін. — К.: Центр вільної преси, 2009. — С. 30-34.
4. Каспэ С. Империи: генезис, структура, функции // Полис. Политические исследования // http://www.politstudies.ru/№2004fulltext/1997/5/3.htm#_ftnref1.
5. Короткий оксфордський політичний словник. — К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2006. — 789 с.
6. Мотиль О. Підсумки імперії. — К.: Критика, 2009. — 200 с.
7. Потехін О. Глобалізація проти імперії: безпековий аспект (до постановки проблеми) // Глобальна модернізація і сталій

- розвиток: соціальні імперативи і економічні стратегії: Мат. Міжвід. наук.-теорет. конф. — К.: Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2008. — С. 56-68.
8. Хардт М., Негри А. Империя. — М.: Праксис, 2004. — 440 с.
 9. Doyle M. Empires. — New York: Cornell University Press, 1996. — 407 p.
 10. Howe S. Empire: A Very Short Introduction. — New York: Oxford University Press, 2002. — 140 p.
 11. Lopata R., Statkus N. Empires, the World Order and Small States // Lithuanian Foreign Policy Review. — 2005. — № 1-2 (15-16). — P. 16-50.
 12. Munkler H. Empires. — Cambridge: Polity Press, 2007. — 248 p.
 13. Zakaria F. The Post-American World. — New York, London: W. W. Norton & Company, 2008. — 293 p.

Резюме

Анализируется политологический дискурс понятия “империя”. выделяются специфические черты и условия возникновения и существования империй.

Рецензент доктор полит. наук, профессор И. М. Коваль

УДК 321:001

Н. І. Піскарьова

ОСНОВНІ МОДЕЛІ ВИЗНАЧЕННЯ ОПОЗИЦІЇ ЯК СУБ'ЄКТА ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

В сучасній політичній науці практично не викликає дискусій та заперечень положення про те, що опозиція є атрибутом демократичної політичної системи. При всіх розходженнях, що існують між тими або іншими науковими школами, вчені досить одноставні в своєму визнанні цього положення. Не викликає сумну той факт, що тільки знаходження опозицією статусу політичної сили, здатної впливати на владу, і дозволяє кваліфікувати дану політичну систему як дійсно демократичну.

Вступ України на рубежі 80-90-х років ХХ ст. (тоді ще в складі СРСР) у період соціальної (у тому числі політичної) трансформації актуалізувало проблематику політичної опозиції як у

періодичній пресі, так й у професійному науковому співтоваристві. Це стало закономірним слідством “перебудови”, яка сприяла значної лібералізації суспільства, реабілітації будь-яких проявів, які перебували під забороною, виникненню опозиційності до держави й проведеної нею політиці. Результатом цього стало те, що донедавна досить монолітне радянське суспільство зштовхнулося з новою для себе проблемою плюралізму групових інтересів і з необхідністю пошуку механізмів і принципів її цивілізованого вирішення.

Наступні події політичного життя України стали переконливим підтвердженням важливості рішення проблеми інституціоналізації політичної опозиції, перетворення останньої в один із впливових суб’єктів політичного процесу. Політична практика показує, що найчастіше представники української “партії влади” мають не досить ясне представлення про те, як варто будувати цивілізовані відносини з опозицією, як сприяти її перетворенню в “просистемну” силу, яка б вносила вагомий внесок в інституціоналізацію нового політичного порядку. З іншого боку, існують не менші підстави вважати, що і представники української політичної опозиції найчастіше не мають практичних навиків ефективної взаємодії із владою.

От чому так важливо — стосовно саме до сучасного українського політичного процесу — проаналізувати поняття “партія влади” і “політична опозиція”, виявити їх специфічні особливості, а також спробувати визначити шляхи оптимізації їх взаємовідносин. При цьому необхідно мати на увазі, що українська політична система перебуває в процесі трансформації, що змушує робити відповідні “виправлення” як при оцінці актуального стану політичної опозиції, так і відносно перспектив її подальшої еволюції.

Таким чином, актуальність обраної у рамках даної статті проблеми з академічної точки зору обумовлена необхідністю більш глибокого вивчення в рамках вітчизняної політичної науки проблем політичної участі, політичних процесів та інститутів, створення і взаємодії громадського суспільства і держави.

Приблизно з кінця 90-х років XX століття в науковому середовищі склалося визначення, за яким опозиція — це протистояння різних суб’єктів політичного життя (соціальних груп, класів, суспільних рухів) державної влади, яка у внутрішній і зовнішній політиці не враховує й не реалізує їх інтереси.

В іншій інтерпретації, політична опозиція припускає протиставлення, протидію, “опір” одних поглядів, однієї політики іншим поглядам, іншій політиці; або це група осіб або партій, що виступає врозріз думці більшості або пануючої думки. Крім класичної методології визначення опозиції, характерної для наведених вище дефініцій, можливі й інші варіанти, що базуються на інших парадигмальних підставах.

Підходи, що застосовуються до визначення терміна “політична опозиція” “будуються” у двох основних напрямках: етимологічному й інституціональному. Етимологічна модель (з латині — протилежність) дає широкий зміст терміна, акцентуючи діяльнісний аспект опозиції й розглядаючи її як загальну протилежність однієї політики іншій політиці, або як виступ проти думки більшості, або пануючої думки. Таким чином, мова йде про опозицію взагалі, її політичний аспект практично повністю зникає. У рамках цього підходу опозиція виступає як якийсь процес, діяльність без ув’язування з конкретними політичними суб’єктами. Ця частина концепції (підходу) представляється схоластичною, інтровертною, практично незастосовною до політичних відносин і процесів.

Етимологічний підхід до поняття “опозиція” визначає ряд обмежень, ключовою ознакою яких є процес протиставлення, не враховуючих причин і цілей протиставлення. Під категорію протиставлення однієї політики іншій політиці підпадає феномен лобізму, груп тиску, зіткнення інтересів локальних груп із приводу локальних проблем, що не має відношення до політики. Відповідно до етимологічного підходу опозицією може вважатися різноспрямований вплив декількох суб’єктів на владу, що не має власної думки щодо вирішення тої або іншої проблеми.

Критика цієї схеми можлива й з позицій практики. Схема знищує практичний зміст у випадку, коли домінуюча думка або думка більшості не одержує представництва в структурах, що приймають політичні рішення. Тоді й влада, що проводить непопулярні реформи, може трактуватися як опозиція стосовно більшості населення, незважаючи на те, що вона повністю контролює процес прийняття рішень. У результаті такого підходу категорія “опозиція” стає невизначеною, невиправдано розмивається, знищується чіткість й унікальність змісту, але цілком застосовна до оцінки поведінки влади, що виступає проти значної кількості населення країни.

При розгляді модельного ряду найбільша увага приділяється інституціональним формам організації опозиції, коли опозиція трактується переважно як діяльність міноритарних партій у легіслатурах (парламентах). Методологія дослідження, що припускає цей підхід, може бути ефективно використана для аналізу політичного процесу в демократичних державах із стабільною партійною структурою й устояною політичною культурою, у тому числі й культурою політичної боротьби. Цим обумовлюється обмеженість ефективності цієї методології: інституціональний підхід до розуміння сутності опозиції “звужує” поле дослідження, не враховує розмаїтості форм організації влади. В опозицію можуть входити не тільки партії, а опозиційна діяльність не обмежується, як правило, тільки парламентсько-фракційною боротьбою, протистоянням.

Новим підходом до методології аналізу сутності й поняття (визначення) опозиції представляється підхід, зазначений Д. Зеркіним, що поєднує в собі й суб’єкт опозиції (організована група активних індивідів), і його протиставлення діючій владі, і виділення ряду характерних рис опозиції: організованість, згуртованість на основі спільних інтересів, боротьба з пануючим політичним суб’єктом за домінуючий статус у системі державної влади. Дискусію викликає така теза автора концепції, відповідно до якої формальний статус у системі державної влади не завжди визначає, хто є владою, хто контролює процес прийняття політичних рішень. На практиці “центр” прийняття рішень може перебувати поза структурою державної влади (наприклад, фінансові структури, армія, спецслужби, система партійних органів у СРСР), формально не мати відношення до структури органів державної влади, що контролює процес управління державою. Крім того, ця концепція орієнтована на єдиний об’єкт аналізу — державу, що може знижувати можливості прогностично-вірогідного аналізу опозиційних структур й їх відносин із владою [1].

Уявляє інтерес “описове” визначення опозиції, запропоноване Х. Лінцем у рамках інституціонального підходу, що описує окремий випадок “прояву опозиції”. Він припускає, що опозиція завжди діє в рамках демократичного режиму, а домінуючим суб’єктом системи є державна влада. Х. Лінц у роботі “Катастрофа демократичних режимів: криза, руйнування й відновлення рівноваги” визначає параметри, що характеризують “лояльну”

опозицію (тобто опозицію, лояльну до демократичного режиму як такому). При цьому виділяють характерні риси лояльної опозиції: опозиція повинна діяти тільки в рамках конституційного поля; опозиційний суб'єкт “дає” беззастережне, привселюдно підтвержене зобов'язання домагатися влади тільки за допомогою виборів і має бути готовим “віддати” її іншим політичним силам, які також дали таке ж зобов'язання. Зобов'язання включає обіцянку брати участь у політичному процесі (виборах) і в парламентській діяльності, не висуваючи умов, що виходять за межі, яких вимагає гарантія громадських свобод у демократичному процесі, відмова від таємних контактів і підтримки опозиції, якщо ця підтримка пропонується в обмін на терпимість по відношенню до її антидемократичної діяльності, чітке та ясне розмежування між партіями, що підтримують систему (у широкому змісті) і “антисистемними” партіями [2, с. 62-63].

Передбачається відмова від насильницьких методів боротьби за владу, за винятком тих випадків, коли це допускається законом (наприклад, перешкода спробам незаконного захоплення влади), від неконституційних закликів до збройних сил захопити або втримувати владу, не уступати її демократичній опозиції, а також від апологетики насильства для мобілізації прихильників з метою захоплення влади, утримання її поза рамками конституційного мандату, від знищення опонентів, у тому числі недемократичних й антидемократичних сил, готовність оголосити нелегітимною будь-яку діяльність опозиції (або збройних сил), спрямовану на скинення законно обраного уряду.

Концепція припускала також готовність суб'єктів правовідносин пожертвувати своїми інтересами на користь збереження ефективності системи в цілому, принципову готовність прийняти відповідальність за управління або бути частиною більшості, якщо не має альтернативи партіям, що підтримують систему, готовність брати участь в уряді, що може бути послаблено кризою, готовність з'єднатися з опонентами, готовими сприяти виживанню демократичного устрою. Така “готовність” може бути використана проти партій, здатних підірвати демократію за допомогою фразеології насильства й спроб придушити громадські права й свободи легальної опозиції.

Підкреслимо, однак, що дане визначення характеризує лояльну опозицію демократичного режиму “взагалі”. без урахування ха-

рактистику самого режиму, його умов і специфіки. Тим часом ця обставина є однією із ключових для розуміння природи й суті опозиції. Ідеалізованість схеми відзначав і сам автор, який вважав, що задані їм рамки надто строгі навіть для організацій, традиційно прихильних до дотримання демократичних процедур, особливо в період внутріпартійних або загальносистемних криз або модернізацій.

Представлені концепції припускають можливість двоякого розуміння природи опозиції: опозиція являє собою сукупність відносин між суб'єктом, що володіє політичною владою, і його опонентом, і опозиція — інститут, суб'єкт політичного життя.

Відомий німецький філософ ХХ століття К. Ясперс вказує також на гносеологічну природу виникнення опозиції. Він стверджує, що остаточною абсолютною істиною не володіє ніхто. Шукати істину означає постійно бути готовим до комунікації й чекати цієї готовності від інших, визнавати право інших на істину [3].

Велику увагу до аналізу політичної опозиції приділяв відомий представник французького лібералізму першої половини ХІХ в. Франсуа Гізо. Він торкається такого важливого питання, як наявність у суспільстві продуктивної опозиції. Незважаючи на те, що він розглядає проблему національної опозиції на історичному тлі своєї епохи, у його роботі простежуються й загальні теоретичні аспекти. Отже, стосуючись сутності опозиції, Ф. Гізо вказує, що “опозиція є правління тією частиною публіки, що засуджує урядову систему й прагне змінити її; правда, це правління суто моральне, що не володіє ніякими примусовими засобами відносно своїх супротивників або своїх прихильників, здатне діяти лише шляхом впливу, але якому гідність та повага й усвідомлення всіх своїх прав від цього не менш необхідні” [4, с. 37-39]. Метою опозиції, на думку Ф. Гізо, є боротьба, але не тільки для того, щоб скинути, якщо це їй вдасться, систему управління, яку вона вважає “дурною”. але також і для того, щоб цю систему змінити, змусити її стримувати себе. Саме цим обґрунтована необхідність опозиції перебувати під владою. “Опозиція повинна переслідувати владу по п'ятах, досить часто зустрічатися на її шляху, виглядати перед нею добре збройною, щоб змусити її відчувати потребу не помилятися, щоб здійснювати на неї вплив, хоча влада її відкидає й навіть здобуває над нею перемогу” Опозиція повинна мати право й змогу змінити уряд,

не скидаючи його. Саме цим вона задовольняє потребу тієї частини суспільства, яку вона представляє, саме цим вона виконує свою справжню місію. На думку Ф. Гізо, виправляючи помилки влади, опозиція підтримує саму владу, проти якої бореться й тим самим вона виражає інтереси не тільки частини суспільства, але й суспільства в цілому [5, с. 42-44].

Слабкою опозицією Ф. Гізо називає ту, у якій немає інших засобів, крім слова. Опозиція повинна проявлятися інакше, не тільки на трибуні, не тільки через слово. Місце опозиції не поза владою, вона повинна мати реальні, фактичні засоби в сфері самої влади. Доти, поки опозиція, що розміщується на парламентській трибуні, не має ніякого відношення до справ, ніяк не впливає ні на відправлення влади, ні на долю суспільства — мета представницького правління не буде досягнута. Тому опозиція повинна брати участь у муніципальному управлінні, у засіданні судів, виконувати частину суспільних функцій. Для того, щоб порядок і свобода знайшли свою міцну підставу, влада повинна мати обмеження в особі дієздатної опозиції — такий висновок зробив французький вчений [6, с. 46-48]. І з цим важко не погодитись.

Цікавим також є культурологічний та соціофілософський підхід до визначення поняття “опозиція”. Оскільки мова йде про політичний феномен, то слід почати із двох взаємовиключних, на перший погляд, констатацій із приводу природи людини: “людина — соціальна істота” й “людина — істота асоціальна”. Ці затвердження цілком сумісні, якщо зрозуміти їх таким чином: людина не здатна стати людиною поза суспільством, але при цьому суспільство — результат примусового об’єднання людей, змушених жертвувати своїми бажаннями, інтересами в ім’я спільного життя. Будь-яке довгострокове об’єднання людей має примусовий характер, адже тактичні “витрати” соціалізації для індивіда, як осередку інстинктів, афектів, бажань, свідомо перевищують добровільну готовність людей до спільного життя.

Унікальність людського суспільства полягає в тому, що воно використовує штучні, тобто відсутні в природному середовищі засоби інтеграції — “соціотворчі механізми”. Серед цих “механізмів” основними є насильство, ідеологія й економіка (при деталізації аналізу можна було б поповнити цей ряд).

Будь-яке суспільство засноване на комбінації цих соціотворчих факторів: у деяких суспільствах переважає насильство (та-

кий стан звичайно називають тиранією або деспотизмом), у деяких — ідеологія, у деяких — економіка. Якщо перейти від спекулятивних міркувань до соціальної історії людства, то можна помітити, що насильство — це основний фактор інтеграції на ранніх стадіях антропо- і соціогенеза. Наявність армії й поліції в сучасному суспільстві саме вказує на те місце, яке насильство займає й сьогодні. Але людське суспільство народжується тоді, коли насильство у якості основного соціотворчого механізму було витиснуто ідеологією, а точніше — релігією. Головним фактором єдності стає спільність вірувань, переконань, цінностей. Саме тому релігія підпадає під захист владних інститутів, саме тому античні й середньовічні суспільства були нетерпимі до інакомислення й іновірства. Саме цим пояснюються гоніння на еретиків у Середні століття. Суспільство, єдність якого засновано переважно на спільності цінностей, переконань і вірувань, прийнято називати ідеократичним. З розвитком суспільства з часом сталася заміна ідеократичного суспільства “економікократичним”. Соціальна “механіка” економікократичного суспільства заснована на колосальному розвитку поділу праці. У рамках цієї системи жоден суб’єкт економіки не може бути повністю економічно самодостатнім. І це змушує його вступати в соціальні відносини з іншими людьми, поза залежністю від їхніх релігійних переконань і політичних ідеалів.

Найбільше послідовно і ясно ці ідеї виразив британський філософ й економіст А. Сміт у концепції “невидимої руки ринку”. Ринкова економіка в цій концепції виступає як фактор самоорганізації суспільства. Але неодмінною умовою такої самоорганізації є конкуренція. Інакше сам ефект самоорганізації пропадає, поступаючись місцем монополії економічно виділеного центра, що реалізує не спільне, а своє. Отже, підтримка конкуренції — умова виживання економікократичного суспільства [7].

Ринок стає моделлю суспільства, і його закони переносяться й на політику. Аналогом економічної конкуренції стає конкуренція політична, неодмінним умовою якої є безліч задіяних у політичних “іграх” сил, які конфліктують одна з одною. У цій ситуації опозиція розглядається вже не як фактор дезінтеграції суспільства, а як один з елементів системи. Тобто, можна сказати, що політична опозиція як інститут є складовою цілої соціокультурної системи зі специфічною організацією економіки й специфічною ідеологією.

Аналіз існуючих теоретичних моделей опозиції виявляє, що існуючі підходи до дослідження опозиції будуються загалом за єдиною методологією — опозиція визначається через поняття влади — опозиція не існує без влади [8], протипоставлена владі (як це визначено етимологічним підходом). При цьому мається на увазі, що опозиція є там і тільки там, де є влада: опозиція в системі рівноправних суб'єктів неможлива.

Разом із тим простої констатації факту протистояння влади й опозиції недостатньо: якщо брати до уваги всі прояви незгоди із владою з будь-якого приводу, кількість і спектр опонентів влади невинновато розширяться. Таким чином, необхідний додатковий критерій, за яким та або інша сила (організація, суб'єкт) можуть бути віднесені до розряду опозиційних. На думку автора статті, найважливішою характерною ознакою (рисою) опозиції є прагнення “знайти” владу (у державі, регіоні, суб'єкті).

Теоретична модель опозиції як суб'єкта політичного життя, що претендує на посідання влади в системі, вказує на проблему суб'єкта опозиції як на одне з обмежень інституціонального підходу. Основою політичної опозиції є політичні партії. Саме вони в демократичних системах виконують основне навантаження по розробці політичних альтернатив й інституціоналізації соціального невдоволення, якому надається певна організаційна форма. Найбільш впливовою й помітною частиною (свого роду “ядром”) партійної опозиції є партійно-парламентська опозиція (вона й буде предметом даного дослідження), яка володіє значними можливостями впливу на курс правлячої партії, нав'язування їй певних поступок. Фактично, партійно-парламентська опозиція відіграє основну роль у системі “стримувань та противаг”, є як би “вбудованим” у політичну систему країни інструментом політичного й суспільного контролю.

Крім політичних партій інтереси опозиційно настроєних верств населення можуть виражати й інші структури — профспілки, підприємницькі асоціації, ЗМІ, феміністські, молодіжні, жіночі, правозахисні, екологічні організації, різного роду “групи інтересів” і т. д. Причому ці структури зовсім не обов'язково повинні бути пов'язані з політичними партіями й можуть діяти досить успішно й автономно. Виражаючи й захищаючи інтереси різних сегментів громадського суспільства, використовуючи широкі можливості легального “тиску на владу”. ці організації

домагаються від неї визнання особистого статусу реального учасника політичного процесу, і на всіх його стадіях — від артикуляції й агрегування групових інтересів й їхнього представлення відповідним структурам влади до прийняття політичних рішень і внесення в них необхідних виправлень вже на етапі їх практичної реалізації — відіграють досить помітну роль.

Деякі політологи навіть схильні вважати, що історичний час “партійної демократії” закінчився й почалася ера панування “груп інтересів”. Дане твердження деякою мірою є перебільшенням, але практично в усіх розвинених країнах Заходу політичний (у тому числі опозиційний) вплив груп інтересів зріс до такого рівня, що це змушує розглядати їх як досить значимого політичного актора, який, на відміну від виборців, повсякденно бере участь у політичному процесі. Групи інтересів приймають участь в розробці практичного кожного законодавчого акту, вони впливають перманентно на всі галузі й рівні державної влади. За своєю реальною політичною вагою вони займають місце поруч із двопартійною системою й державою.

В процесі моделювання визначення опозиції як претендента на місце влади особлива увага приділяється реально значимим силам, здатним змінити ядро системи. При цьому розширювальне тлумачення суб’єкта опозиції (не тільки партії) і домінуючого політичного ресурсу (не тільки державного апарата) дозволяє більш точно й повно аналізувати процеси, що відбуваються в даній політичній системі.

Література

1. Зеркин Д. Основы конфликтологии. — Ростов-на-Дону, 1998. — 467 с.; Зеркин Д. П. Политический конфликт и оппозиция // Социально-политический журнал. — 1998. — № 5. — С. 89-107.
2. Линц Х. Крушение демократических режимов: кризис, разрушение и восстановление равновесия // Проблемы Восточной Европы. — 1993. — № 39-40. — С. 60-68.
3. Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М.: Изд-во политической литературы, 1991. — 527 с.; Ясперс К. Общая психопатология. — М.: Практика, 1997. — 1056 с.
4. Гизо Ф. История цивилизации в Европе (Серия “Энциклопедическая библиотека самообразования”). — М.: БелЭн, 2005. — 416 с.

5. Там само.
6. Там само.
7. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. — М.: Соцэкгиз, 1962; Смит А. Теория нравственных чувств. — М., Республика, 1997.
8. Луман Н. Власть / Пер. с нем. А. Ю. Антоновского (Серия “Образ общества”). — М.: Праксис, 2001. — 256 с.; Маслоу А. Мотивация и личность. — СПб: Питер, 2003. — 352 с.; Матц У. Понятие власти // Технология власти (философско-политический анализ) / Отв. ред. Р. И. Соколова. — М.: ИФРАН, 1995. — 163 с.

Резюме

В статье анализируются основные модели определения оппозиции как субъекта политической деятельности, которые строятся в двух основных направлениях: этимологическом и институциональном.

Рецензент канд. полит. наук, доцент А. В. Музыченко

УДК 32:629.33/.36(477)

В. І. Дубей

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТРАНСПОРТНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В ГАЛУЗІ МІЖНАРОДНИХ АВТОМОБІЛЬНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ

На сучасному етапі важливе місце займає проблема вдосконалення системи державного регулювання міжнародних автомобільних перевезень. Регулювання діяльності в даній сфері, на думку російського вченого А. Горєва, необхідне з таких причин: жорстка конкуренція на ринку автомобільних перевезень; високий рівень природного монополізму на транспорті; необхідність підтримувати суспільну безпеку з точки зору безпеки дорожнього руху; необхідність перерозподілу прибутку в інфраструктуру, яка забезпечує автоперевезення; виконання міжнародних конвенцій та угод [11, 15].

Концепція розвитку транспортно-дорожнього комплексу України на середньостроковий період та до 2020 року визначає сфери відповідальності держави в управлінні, зокрема автомобільним транспортом, які включають створення та забезпечення правових

основ транспортної діяльності і контроль за дотриманням законодавства; застосування механізмів ліцензування і сертифікації суб'єктів, продукції і послуг; вдосконалення тарифно-цінового регулювання та фіскальної політики; розробка і контроль дотримання правил конкуренції і умов доступу до інфраструктури; забезпечення безпеки транспортних процесів; здійснення недискримінаційних для інших держав заходів захисту інтересів держави, національних перевізників; удосконалення стандартів екологічних вимог щодо впливу транспорту на навколишнє середовище та контроль за їх дотриманням [15]. Для виконання зазначених завдань необхідна чітка структура та функціонування всіх державних органів, громадських організацій та підприємств, які займається міжнародними автомобільними перевезеннями.

Розробка методів наукової оцінки процесів формування та вдосконалення системи державного регулювання міжнародних автомобільних перевезень, методичних підходів та практичних рекомендацій сформульовані в роботах учених А. Новікової, Т. Блудової, А. Ткаченко [18], Ю. Пашенко, Д. Прейгера, В. Мироненко, А. Горєва [11], Ф. Кацмана [13], В. Пуня [16] та інших.

Отже, мета даної статті — узагальнити підходи вітчизняних дослідників до проблеми державного управління автомобільним транспортом, зокрема висвітлити політику України у сфері міжнародних автомобільних перевезень і дати авторське тлумачення цієї проблеми.

Об'єктом аналізу стали нормативні акти та окремі праці, присвячені розглядові еволюції державного регулювання діяльності в галузі міжнародних автомобільних перевезень.

Державне регулювання, з точки зору Ф. Кацмана, комплекс факторів, які впливають на ефективність транспорту та на підтримку національних учасників транспортного процесу. Воно втілюється в нормативно-правовій діяльності держави [13, с. 2].

Російський вчений А. Горєв вважає, що основними методами регулювання автотранспортної діяльності є нормативно-правові, економічні та змішані [11, с. 15]. Органи державного управління здійснюють свій вплив правовими методами. У найбільш загальному вигляді поняття правового методу пов'язують із владною природою державного управління. Юридичне регулювання здійснюється на основі методів правової регламентації (у вигляді видання законів, постанов, розпоряджень та

інших нормативних актів) і конкретних розпорядчо-правових актів (призначення на посаду, затвердження структури, виділення коштів тощо). Регулювання організаційних відносин, пов'язаних із використанням державних повноважень органами управління чи окремими посадовими особами, здійснюється у відповідності з нормами адміністративного права. Адміністративні методи управління повинні бути економічно обґрунтованими.

Основними формами державного регулювання є закони України та інші нормативно-правові акти, цільові програми розвитку транспорту, механізми ліцензування, сертифікації та контролю. Для їх ефективної дії повинні, як правило, використовуватися податкові, кредитно-фінансові, митні та інші економічні важелі.

Концептуальні засади вирішення проблеми підвищення ефективності державного регулювання міжнародних автомобільних перевезень в повному обсязі реалізовані в Законі України “Про автомобільний транспорт”, який визначає основи організації та експлуатації автомобільного транспорту. Основними функціями державного регулювання діяльності автомобільного транспорту є: формування ринку послуг; контроль за виконанням законодавства про автомобільний транспорт; нормативно-правове регулювання з питань автомобільного транспорту; ліцензування діяльності перевізників; стандартизація і сертифікація; організація та контроль автомобільних перевезень; тарифна, інноваційна та інвестиційна політика; державне замовлення на соціально значущі послуги автомобільного транспорту загального користування; захист прав споживачів послуг автомобільного транспорту.

Метою державного управління автомобільним транспортом, який здійснює міжнародні перевезення є:

- забезпечення своєчасного, повного та якісного задоволення потреб в перевезеннях вантажів та пасажирів;
- безпечне функціонування транспорту під час міжнародних перевезень;
- захист економічних інтересів України та законних інтересів підприємств і організацій транспорту та споживачів транспортних послуг;
- створення рівних умов для розвитку господарської діяльності підприємств транспорту;
- обмеження монополізму та розвиток конкуренції [1].

Як зазначає А. Ткаченко, транспортна система України в перспективі повинна органічно інтегруватись до європейської транспортної інфраструктури. Тому необхідно реалізувати транзитний потенціал України, стимулювати вітчизняних перевізників, транспортно-логістичних операторів до стабільного, гармонійного розвитку в тісному партнерстві з державними структурами [18, с. 270].

Систему державних органів управління автомобільним транспортом становлять Верховна Рада України, Кабінет міністрів України, Міністерство транспорту та зв'язку України, Державна адміністрація автомобільного транспорту, Державна служба автомобільних доріг України, органи державної влади на місцях та органи місцевого самоврядування в частині реалізації компетенції в сфері управління транспортом.

Верховна Рада України визначає основні напрями державної політики у сфері автомобільного транспорту, зокрема міжнародних автомобільних перевезень.

Міністерство транспорту України є центральним органом виконавчої влади в галузі транспорту. В листопаді 1992 року Указом Президента України "Про Міністерство транспорту України". який на даний час втратив чинність, були визначені основні завдання цього органу відносно всіх видів транспорту та створено в його структурі департаменти, в тому числі й автомобільного транспорту [2]. Постановою Кабінету Міністрів України від 6 червня 2006 р. було затверджено Положення про Міністерство транспорту та зв'язку України, згідно якого Міністерство забезпечує проведення державної політики на автомобільному транспорті, зокрема реалізацію глобального підходу до міжнародного співробітництва у сфері міжнародних перевезень пасажирів і вантажів, зокрема, організує контроль за виконанням міжнародних договорів України з питань міжнародних перевезень пасажирів і вантажів; розробляє пропозиції щодо розвитку міжнародного співробітництва у сфері міжнародних перевезень пасажирів і вантажів; бере участь у проведенні заходів щодо укладання міжнародних договорів з питань міжнародних перевезень пасажирів і вантажів; бере участь у роботі міжнародних організацій автомобільного транспорту; забезпечує видачу дозвільних документів на міжнародні перевезення пасажирів і вантажів [8].

В 1999 році Департамент автомобільного транспорту було перейменовано в Державну адміністрацію автомобільного транс-

порту. А вже в березні 2000 року Постановою від 30 березня 2000 р. № 586 відповідно до Указів Президента України від 15 грудня 1999 р. № 1572 “Про систему центральних органів виконавчої влади” та від 15 грудня 1999 р. № 1573 “Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади” було створено у складі Міністерства транспорту Державний департамент автомобільного транспорту на базі Державної адміністрації автомобільного транспорту, що ліквідується. Цією ж Постановою було затверджено оновлене Положення про Державний департамент автомобільного транспорту (Укравтотранс) (Постанова втратила чинність на підставі Постанови КМ № 771 від 03.09.2008 р.). Держдепартамент займався стратегічними питаннями забезпечення функціонування та розвитку автотранспорту. Пріоритетним напрямком діяльності стало подальше удосконалення системи управління на основі існуючого розділення функцій управління між Держдепартаментом (питання регулювання) і Головавтоінспекцією (питання контролю) [14, с. 7].

Але в 2008 році згідно Постанови Кабінету Міністрів України від 23 липня 2008 р. № 681 “Питання державного управління в галузі автомобільного транспорту” (із змінами, внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 771 від 03.09.2008р.) з метою удосконалення системи державного управління в галузі автомобільного транспорту на базі Державного департаменту автомобільного транспорту було створено Державну адміністрацію автомобільного транспорту. Постановою Кабінету Міністрів України № 771 від 03.09.2008 р. було затверджено Положення про Державну адміністрацію автомобільного транспорту. Згідно з положенням, Державтотрансадміністрація — урядовий орган у сфері автомобільного транспорту, який діє у системі Мінтрансв’язку, відповідальний перед Кабінетом Міністрів України, підзвітний і підконтрольний Міністрові транспорту та зв’язку. Основними завданнями Державтотрансадміністрації є участь у межах компетенції в реалізації державної політики у сфері перевезень пасажирів і вантажів автомобільним транспортом, здійснення в установленому порядку управління у галузі автомобільного транспорту, організація додержання вимог законодавства щодо забезпечення безпеки дорожнього руху, здійснення відповідно до законодавства регулятивних та дозвільно-реєстраційних функцій в межах повноважень. Крім того, Державтотрансадміні-

страція відповідно до покладених на неї завдань: бере в установленому порядку участь у діяльності міжнародних організацій та забезпечує виконання зобов'язань, що випливають з членства в таких організаціях; реалізацію державної політики у сфері міжнародних автомобільних перевезень пасажирів і вантажів, готує в установленому порядку проекти відповідних міжнародних договорів, бере за дорученням Мінтрансв'язку участь в роботі міжурядових комісій і міжнародних організацій з питань автомобільних перевезень та забезпечує виконання положень міжнародних договорів; формування і ведення реєстру, визначення мережі та затвердження паспортів міжнародних автобусних маршрутів [10].

До грудня 1998 року територіальним органом управління у сфері автотранспорту загального користування, який займався і міжнародними перевезеннями, були обласні Територіально-виробничі об'єднання автомобільного транспорту. Постановою Кабінету Міністрів України від 04.12.1998 р. № 1913 “Про створення автотранспортних управлінь Міністерства транспорту” (Постанова втратила чинність на підставі Постанови Кабінету Міністрів України № 728 від 09.08.2005 р.) Територіально-виробничі об'єднання були реорганізовані в автотранспортні управління в АР Крим та областях. Цією ж Постановою було затверджене Положення про автотранспортні управління Міністерства транспорту. Згідно п. 3 Положення основним завданням територіальних органів було забезпечення державного регулювання діяльності автотранспорту та здійснення контролю за дотриманням суб'єктами підприємницької діяльності усіх форм власності, що виконують перевезення пасажирів і вантажів автотранспортом, вимог нормативних актів, стандартів і норм, які регулюють ці перевезення. Однією з функцій автотранспортних управлінь було проведення конкурсів на перевезення пасажирів автотранспортом на міжнародних маршрутах та здійснення сертифікації послуг [3]. Після створення Головавтоінспекції та її територіальних органів автотранспортні управління були ліквідовані, передбачалась вільна трансформація ліквідованих структур у державні підприємства. На сьогодні існують державні підприємства під назвою “Автотранссервіс” [12, с. 16].

В системі державного управління автотранспортом також задіяні громадські організації, які займаються міжнародними автомобільними перевезеннями.

В 1991 році 45 підприємств-засновників створили Асоціацію міжнародних автомобільних перевізників (АсМАП). Відповідно до постанови Уряду України АсМАП з 1992 року є членом Міжнародного союзу автомобільного транспорту. В 1994 році Україна приєдналася до Митної конвенції про міжнародне перевезення вантажів із застосуванням Книжки МДП 1975 року. Асоціація діє на основі статуту та створена із метою включення національних перевізників до системи міжнародних автомобільних перевезень вантажів та об'єднує на даний час приблизно 3000 підприємств цієї сфери [16, с. 2]. Участь України в Конвенції МДП дозволяє міжнародним автомобільним перевізникам нашої держави не лише користуватися зручною системою гарантій, але й перетинати всі кордони без проміжного контролю до прибуття у пункт призначення.

В Україні створено регіональні центри АсМАП і об'єднання міжнародних перевізників за територіальним принципом. Загальний міжнародний автопарк підприємств-членів АсМАП збільшився майже вдвічі й на початок 2008 року становив понад 24 тис. одиниць [12, с. 17].

Наказом Міністерства транспорту та зв'язку України від 17.10.2005 р. № 652 (із змінами, внесеними наказом від 19.01.2006 № 51) на майновій базі УДП “Укрінтеравтосервіс” створено Державне підприємство “Служба міжнародних автомобільних перевезень” (ДП “СМАП”), яке є державним унітарним підприємством і діє як державне комерційне підприємство, що засноване на державній власності та входить до сфери управління Міністерства транспорту та зв'язку України.

Основними напрямками діяльності ДП “СМАП” є організація контролю у пунктах пропуску на Державному кордоні України, нагляд за додержанням українськими та іноземними перевізниками транспортного законодавства України та виконанням міжурядових угод з питань міжнародних автомобільних перевезень, контроль наявності ліцензій та ліцензійних карток на право надання послуг з міжнародних перевезень пасажирів і вантажів автомобільним транспортом, наявності дозвільних документів на здійснення міжнародних автоперевезень, а також надання вітчизняним та іноземним юридичним особам і громадянам всіх видів послуг з оформлення дозвільних документів на міжнародні автомобільні перевезення пасажирів та вантажів. ДП “СМАП” бере

участь у підготовці проектів міжурядових угод та міжнародних договорів з питань міжнародних автомобільних перевезень, роботі змішаних комісій, передбачених положеннями міжурядових угод та міжнародних організацій з питань автомобільних перевезень, забезпеченні організації перевезень пасажирів і вантажів автомобільним транспортом у міжнародному сполученні [19].

Отже, аналіз досліджень і публікацій, в яких розглядаються проблеми державного регулювання міжнародних автомобільних перевезень свідчить про необхідність вдосконалення системи та методи державного регулювання міжнародних автомобільних перевезень та завершити поетапну реалізацію інституціональних перетворень в автотранспортному секторі економіки.

Подальші дослідження проблеми можуть бути спрямовані на вдосконалення формування та діяльності політичних механізмів системи державного регулювання міжнародних автомобільних перевезень, аналіз функціонування автотранспортних інституцій в Україні, розробку пропозицій та рекомендацій щодо підвищення рівня вдосконалення системи державного регулювання міжнародних автомобільних перевезень.

Література

1. Про автомобільний транспорт: Закон України від 05.04.2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 22. — Ст. 105 (з наст. змінами і доп.).
2. Про Міністерство транспорту України: Указ Президента України від 26.11.1992 р.
3. Про створення автотранспортних управлінь Міністерства транспорту: Постанова Кабінету Міністрів України від 04 грудня 1998 р. № 1913 // Офіційний вісник України. — 1998. — № 49. — Ст. 26.
4. Про систему центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 15 грудня 1999 р. // Офіційний вісник України. — 1999. — № 50. — Ст. 8.
5. Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 15 грудня 1999 р. // Офіційний вісник України. — 1999. — № 50. — Ст. 11.
6. Про Положення про Міністерство транспорту України: Указ Президента України від 11.05.2000 р. // Офіційний вісник України. — 2000. — № 20. — Ст. 28.

7. Про Положення про Міністерство транспорту та зв'язку України: Указ Президента України від 27.08.2004 р. // Офіційний вісник України. — 2004. — № 35. — Ст. 43.
8. Про затвердження Положення про Міністерство транспорту та зв'язку України: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 червня 2006 р. № 789 // Офіційний вісник України. — 2006. — № 23. — Ст. 25.
9. Питання державного управління в галузі автомобільного транспорту: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 липня 2008 р. № 681 // Офіційний вісник України. — 2008. — № 56. — Ст. 58.
10. Деякі питання Державної адміністрації автомобільного транспорту: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2008 р. № 771 // Офіційний вісник України. — 2008. — № 68. — Ст. 12.
11. Горев А. Проблемы регулирования грузовых автомобильных перевозок // Транспорт Российской Федерации. — 2006. — № 5. — С.15-16.
12. Еволюція державного управління автотранспортом загального користування (аналітичний огляд) // Перевізник. — 2008. — № 5. — С.15-17.
13. Кацман Ф. Отдельные вопросы государственного регулирования в проблеме становления и развития транспорта // Транспорт Российской Федерации. — 2006. — № 3. — С. 2-6.
14. Колегія Укравтотрансу: звіт, висновки, перспективи // Перевізник. — 2007. — № 15. — С. 7.
15. Концепція розвитку транспортно-дорожнього комплексу України на середньостроковий період та до 2020 року // <http://www.1520mm.com/ua/mtu/council2001/c.htm>.
16. Пунь В. П. Система організації міжнародних вантажних автомобільних перевезень в Україні — сучасний стан, проблеми і перспективи розвитку // Автошляховик України. — 2007. — № 2. — С. 2-4.
17. Терехов А. АСМАП vs міжнародні автомобільні перевізники: історія конфлікту // Юридична газета. — 2005. — № 24 (60).
18. Ткаченко А. М. Державне регулювання діяльності в галузі транспорту // Вісник НАДУ. — 2004. — № 2. — С. 270-275.

19. Державне Підприємство “Служба Міжнародних Автомобільних Перевезень” // <http://smap.gov.ua/offices/>

Резюме

Рассматривается проблема усовершенствования системы государственного регулирования международных автомобильных перевозок.

Рецензент доктор полит. наук, профессор Е. Б. Тихомирова

УДК 32.33 (477)

Т. О. Каменчук

ОСНОВНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Проблема компетентності державної влади в питаннях політичного управління — одна з найбільш гострих практичних проблем політики. Влада лише тоді може ефективно та успішно здійснювати свою діяльність, коли вона має необхідну і достатню сукупність знань і вмінь, що дозволяють їй не порушувати вольовим шляхом соціальне життя суспільства, а діяти згідно з законами та закономірностями соціальних процесів.

Питання про компетентність вищої влади є досить актуальним для будь-якої держави світу, оскільки успіх країни, її економічне і політичне благополуччя залежать від якості політичної еліти — від її здібностей та вмінь, компетентності і професіоналізму, втім так само, як від її чесності та доброї волі. Однак, якщо чесність та добра воля — це такі явища, які важко піддаються теоретичному аналізу і соціально-політичній рефлексії, то компетентність може і повинна бути осмислена теоретиками як у ракурсі її ідеалізованих, зразкових форм, так і в контексті тих реальних проблем, з якими зіштовхується політик, який прагне діяти компетентно.

Для України проблема політичної компетентності на сучасному етапі є особливо гострою. Звичайно, політики будь-якої країни, навіть самої розвинутої, не можуть вважати свою компетентність абсолютною, повною, беззаперечною, але в деяких цивілізованих державах вже добре налагоджені механізми підготовки політичної еліти, що дозволяє дати їй глибокі пізнання і практичні вміння. Україна ж протягом останніх десятиліть заз-

навала соціальні катаклізми, які змінювали одну політичну еліту на іншу, і виводили на політичну арену нових представників, повних сил і ентузіазму, але найчастіше не досить компетентних. Саме тому, зараз як ніколи, Україні потрібні управлінці нового покоління, здатні на виконання масштабних задач, які стоять перед сучасним суспільством.

Ці проблеми є найбільш популярними серед науковців різних рівнів та сфер пізнання. Проблеми влади хвилювали ще древніх мислителів. Відносини влади були предметом уваги таких філософів і політичних теоретиків Середньовіччя і Нового часу, як Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк та ін. Суттєвий внесок у розробку теорії влади внесли М. Вебер, В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс, Т. Парсонс та інші.

На сучасному етапі це роботи таких вітчизняних та зарубіжних авторів як М. Афанас'єв, Б. Гаєвський, В. Кноррінг, Н. Луман, М. Марков, С. Наумкіна, Е. Осипова, В. Полікарпов, О. Попов, В. Халіпов й інших.

Проблеми ознак та способів рекрутування еліти містяться в працях відомих сучасних дослідників — Г. Апіна, О. Гаман-Голутвіної, В. Ігнатової, Б. Кухти, В. Макєєвої, А. Понеділкава, А. Пахарєва, Е. Охотського та ін.

Обговорення проблеми прийняття політичних рішень, зв'язаних з їх компетентною підготовкою, у тому числі колективних, аналізуються в працях Ф. Бенетона, Ф. Будона, А. Дегтярьова, Дж. Ілстер, Ю. Козелецького, М. Ослона та ін.

Питанню ж теоретичних та практичних проблем компетентності у науковій літературі не приділено необхідної уваги. В більшості досліджень, присвячених проблемам компетентності, остання розглядається, як правило, або з психологічної, або соціологічної точок зору. Праці, які були б присвячені безпосередньо розгляду політичної компетентності загалом, практично відсутні. Тому, слід розглянути сутність та поняття компетентності у її загальному смислі та компетентностей так званого вищого рівня. Через визначення компетентностей вищого рівня прийдемо до розуміння політичної компетентності.

Почнемо з аналізу таких важливих досліджень, як робота Дональда Шона "Рефлексуючий практик" (1983 р.). Вказаний автор спробував розглянути різні види компетентності в системі вищої освіти. В процесі дослідження діяльності архітекторів,

психотерапевтів, вчителів, музикантів і людей інших професій він показав, що професійна компетентність людини залежить не тільки від формальних знань і прийомів роботи, але й від здатності “здійнятися над трясовиною”, тобто здатності побудувати власну систему подання того, що відбувається, використовуючи для цього такі методи, як “діалог із проблемою”, “експериментальна взаємодія із середовищем” для перевірки власних гіпотез або планів дії, поглиблене ознайомлення із проблемою й пошук шляхів її вирішення [1].

Заслуговує на увагу дослідження Розабет Мосс Кантера (1985 р.), який сформулював поняття так званої “паралельно організованої діяльності, що стосується інновації”. Використання даного поняття дає можливість визначити проблеми, які пов’язані з питаннями інновації, як одного з елементів політичної компетентності. Р. Кантер підкреслював, що компетентність є не характеристикою індивіда, а характеристикою, яка повинна вивчатися на рівні групи, організації, суспільства. Досягнення окремого індивіда істотно залежать від того, що роблять інші члени групи. Групи мають особливі якості або компетентності, якими не володіють вхідні в них індивіди і які відрізняються від загальної суми індивідуальних якостей. Науковий прогноз у цих областях неможливий без додаткової дослідницької роботи [2].

Цікавими також представляються дослідження Лайла й Сігні Спенсерів, які представлені в книзі “Компетентність у професійній діяльності” (1993 р.) [3]. Тут були підсумовані результати досліджень цілої групи вчених. В ній присутні документальні підтвердження висновку про те, що компетентності високого рівня є необхідною умовою для досягнення високих результатів у будь-якій професії — від двірника до політика. Проте головною метою, яку поставили перед собою Спенсери, була розробка “словника професійних компетентностей”.

Спенсери розробили класифікацію компетентностей, необхідних для ефективного виконання певних ролей, а не класифікацію компетентностей, якими володіють окремі індивіди. “Компетентність менеджера” — це не той термін, який необхідно використати, якщо потрібно описати мотиви й здатності певної людини. Цей термін більшою мірою підходить для специфікації якостей, необхідних для виконання відповідної ролі [4].

Однак, Спенсери так і не визначили понятійний апарат, який би описував систему компетентностей і процес їх формування. Тільки на основі цілісного розуміння можна створити специфікацію (можливо, за рівнями) видів компетентностей, необхідних для включення в суспільні системи, щоб поліпшити їх функціонування.

Варто також звернутися до досліджень, що проводили такі вчені як Берротт і Депіне (1991 р.), які в цілому негативно ставилися до теорії компетентності, що виражалось в постійній критиці робіт МакКлелланда, наприклад, його книги “Тестування компетентності, а не інтелекту” та “Метод оцінки компетенції” (1973 р.) [5].

Однак, незважаючи на велику кількість досліджень специфікації компетентностей (в основному зарубіжних авторів), дотепер відсутнє адекватне уявлення про природу тих внутрішньо мотивованих якостей, які й формують компетентність.

Безумовно, найбільш важливою роботою на сьогодні є наукові розробки почесного професора Единбурзького університету (Шотландія) Дж. Равена, який досліджував як у теоретичному, так і практичному значенні поняття компетентності. Цей автор широко відомий своїми роботами в галузі діагностики і дослідження компетентностей високого рівня, їх природи, розвитку, оцінки та реалізації. В ході своїх досліджень, проведених у різних наукових інститутах, а також за замовленням Соціальної служби Британського уряду, він розробив нову концептуальну схему для аналізу і діагностики людських ресурсів, у якій вирішальне значення надається цінностям людини. В роботі “Компетентність в сучасному суспільстві” дається характеристика компетентності для її реалізації у повсякденному житті, у процесі навчання та в професійній діяльності. Проводиться думка про те, що люди повинні виробити нове розуміння ролі керівника і виконавця, ролі урядової бюрократії і ролі громадянина. Дж. Равен відзначає, що люди потребують розвитку таких особистісних якостей, як здатність до керівництва, ініціативності, прагнення до нового, свободи вибору, але при цьому прагнуть менше працювати разом з іншими людьми у цьому напрямку [6]. Дана книга в цілому присвячена питанням оцінки, виховання і застосування цих “компетентностей” у соціальному житті. Тобто, в своїх працях Дж. Равен розглядає поняття компетентності у широкому розумінні, для її застосовування у повсякденному житті. В його роботі не дається аналіз політичної компетентності, та й зага-

лом не співвідносяться такі суміжні поняття як професіоналізм і компетентність з їх проявами у різних сферах життєдіяльності.

Певний внесок в розробку теорії громадської компетентності зробив професор політології Йельського університету Роберт Алан Даль. Його основні ідеї викладені в таких ґрунтовних працях як “Вступ до теорії демократії” (1956 р.), “Поліархія: участь та опозиція” (1971 р.) та “Демократія та її критика” (1989 р.). В цих працях громадянську компетентність він розглядав через поняття політичної компетентності. Але поняття політичної компетентності Р. Даль розглядав стосовно звичайних громадян, а не представників державної або політичної сфери діяльності [7].

Таким чином, можна зробити висновок, що є ґрунтовні наукові розробки з окремих напрямків проблеми, що досліджується, але не має цілісних сучасних праць, які б висвітлювали ці питання системно та комплексно. Тому, у дослідженні та визначенні поняття компетентності, політичної компетентності автор даної роботи спирається, насамперед, на ті окремі дослідження, в яких висвітлюється деякі аспекти обраної проблеми.

Почнемо з аналізу різних підходів до визначення компетентності загалом, тобто у широкому розумінні.

Так, з психологічної точки зору, компетентність розглядається крізь призму аналізу її компонентів. Один з компонентів це — ініціатива. Не можна вважати “ініціативою” дії, які людина виконує за проханням або наказом. Ініціатива, за визначенням, є внутрішньо мотивованою. А мотивацію не можна вивчати й оцінювати у відриві від “здібностей”.

Важливим для визначення компетентності є ціннісний компонент. Ніхто не стане витрачати сили на проявлення ініціативи, якщо мета, заради якої людина працює, не представляє для неї цінності. Ціннісний компонент містить в собі: схильність аналізувати і цілком прояснити відчуття, які ще загалом не усвідомлені, і свідчать про наявність проблеми або про зародження творчої ідеї; бажання виконувати роботу з власної ініціативи і стежити за її результатами, щоб підвищити якість праці; здатність справлятися з тривогою, що виникає, коли людина починає щось нове для неї, і можливість одержання підтримки задля досягнення мети.

А. В. Понделков розглядає компетентність через тісний зв'язок понять компетентності та компетенції. Він вважає, що

в поняття компетенції включаються уявлення про коло повноважень будь-якої посадової особи або органа, а також коло питань, в яких дана особа обізнана та має досвід. Компетентність у цьому випадку виявляється практичною реалізацією компетенції, її втіленням, реалізацією в конкретних діях і вчинках. Тобто, компетентність є здатність до ефективної реалізації в практичній діяльності соціальних, професійних знань, обумовлених особистісними якостями і компетенцією. Це успішне вирішення актуальних задач у рамках своєї компетенції [8, с. 13].

Близьке за змістом визначення компетентності є й в інших роботах. Так, у Великому тлумачному соціологічному словнику говориться, що компетентність (особливо в етнометодології і за аналогією з лінгвістичною компетентністю) — це фундаментальні здібності (під якими мається на увазі знання і т. д.), що виявляються у соціальних акторів, які є “кваліфікованими учасниками” (“членами”) соціальних контекстів [9, с. 317].

У тому ж словнику є стаття “Компетентність і ефективність”. І, хоча мова в ній йде про лінгвістику, в ній підкреслюється практичний характер компетентності як “ефективності, яка виробляється” (буквальне значення слова).

Поняття компетентності також тісно пов’язано з ефективністю — безпосереднім соціально-політичним результатом. Лише той політик чи керівник є компетентний, чия діяльність дає позитивні результати для розвитку суспільства в цілому і конкретних соціальних групах зокрема. І цей діяч тим більше компетентний, чим менше виявляються різноманітні витрати — праці, грошей, засобів та зусиль — для досягнення поставленої соціально-політичної мети.

Важливо підтримувати відповідальність людей, зайнятих суспільно значимою діяльністю, і для цього потрібні інші, ніж колись, засоби. Більш того, нові механізми повинні прийти на зміну представницької демократії, за допомогою якої в даний час забезпечується відповідальність (політиків та чиновників за те, які соціальні цілі вони ставлять і яким чином їх досягають). Розуміння того, як працює суспільство, розуміння нашої власної ролі і ролі інших в ньому має вирішальне значення для компетентної поведінки.

Виявляється, що соціальне, громадянське і політичне знання — це центральна частина в теорії компетентності. Вихован-

ня є вирішальною умовою для ефективної поведінки, для формування компетентності. Навчання є ключовим чинником для розвитку і реалізації компетентної поведінки. Так, адекватні уявлення про будь-що — невід’ємна частина компетентності.

Таким чином, до основних компонентів компетентності входять:

1. Внутрішньо мотивовані характеристики, зв’язані із системою особистих цінностей, або “види компетентності”. Сюди відносяться такі якості людини, як ініціатива, лідерство, безпосередній інтерес до механізмів роботи організації і суспільства в цілому, а також до міркувань про їх можливий вплив на нього самого.
2. Уявлення і очікування, зв’язані з механізмами функціонування суспільства і роллю людини в суспільстві. Під цим розуміються уявлення людей про самих себе і про ту роль, яку вони самі і їх колеги відіграють у діяльності організації, уявлення про те, як працює організація і який соціальний клімат сприяє інноваціям, формуванню відповідальності і розвитку, а також сприйняття ними тих настанов, в рамках яких даються вказівки про напрямки і форми їх діяльності.
3. Розуміння термінів, що описують відносини усередині організацій. У число таких термінів входять “управління”. “прийняття рішень”. “демократія”. рівність”. “відповідальність”. “підзвітність” і “делегування відповідальності”.

На думку італійського дослідника Ф. Цівеллі, можна виділити три способи розуміння того, що є компетентність. Для американців є звичним зв’язувати компетентність з базовими характеристиками людини, що обумовлюють її видатні успіхи у визначених видах діяльності. У континентальній Європі компетентність частіше зв’язують зі здібностями, особистісними рисами і придбаними знаннями. У Великобританії переважає думка, що компетентність повинна визначатися як відповідність результатів діяльності індивіда сформованим стандартам [10, с. 48, 116].

Компетентності представляють собою багаторівневу структуру. Так, Д. Шон в книзі “Рефлексивний практик” спробував побудувати “діючо-орієнтовану модель” компетентності на протиположному технічно-раціональному підходу. У його концепції компетентність представлена як дворівневе утворення, де перший рівень складає імпліцитне “знання-в-дії”. а другий — є рефлексивним.

Причому, останній складається з двох компонентів: “рефлексія в дії” і “рефлексія про дію” [1, с. 134].

Іншим прикладом може служити чотирьохрівнева модель компетентності, запропонована групою голландських дослідників. Поверхневий рівень представлений інструментальними знаннями і навичками, що необхідні для здійснення діяльності. Другий — “рівень проміжних вмінь” — включає комунікативні здібності людини, розуміння людиною загальних (наукових і технічних) принципів, а також вміння орієнтуватися в організаційному середовищі. Перші два рівні автори називають професійною компетентністю. До третього, більш глибокого рівня відносяться норми, що здобуваються в процесі соціалізації, цінності і стандарти поведінки. Сюди ж відносяться моральні критерії і знання етикету. Четвертий рівень представлений у моделі авторів характеризується такими суцільно особистісними характеристиками, як мотиви і самооцінка [6].

Загалом, перший блок компетентностей умовно можна було б назвати “інноваційність”. Конкретними якостями тут є, по-перше, проблемна орієнтація. Це фіксація деяких не погодженостей і протиріч, з якими ми зустрічаємося. Причому одночасне виділення істотних аспектів ситуації і втримання в полі свідомості цілого. Коли ці аспекти починають суперечити один одному, ми виявляємо проблему. По-друге, це креативність, тобто незвичайність у рішенні традиційних задач, пошук способів подолання проблем і висока варіативність пропонованих рішень. По-третє, слід виділити таку компетентність як динамічність, розуміючи під цим здатність працювати з різноплановими інтелектуальними і практичними задачами з високою швидкістю і точністю, швидке переключення з рішення одного типу задач на інші. Як другий блок компетентностей майбутнього можна виділити діалогічність, що включає корпоративність, децентрацію і полікультурність. І, нарешті, до третього блоку (лідерство) відносяться такі компетентності як впливовість, інсценування та проникливість.

Слід розрізнати поняття компетентність і компетенція. Компетенція в перекладі з латинської означає коло питань, у яких людина добре обізнана, має пізнання і володіє досвідом. Компетенція включає сукупність взаємозалежних якостей особистості (знань, умінь, навичок, способів діяльності, здібностей), що мають

відношення до визначеного кола предметів і процесів, і необхідних для продуктивної діяльності. Особливість сьогоdnішнього розуміння терміна компетенція полягає в тому, що мова йде переважно про здібності та вміння не окремих виконавців, а суб'єкта спільної діяльності, наприклад, організації. При цьому в ряді випадків прийнято розрізняти три види компетенції: стандартні, ключові і провідні.

Говорячи про стандартні компетенції, як правило, звертається увага на здатності організації вирішувати типові для даного виду діяльності задачі. До них варто віднести ті здібності, що є загальними для всіх успішних учасників того або іншого ринку. Деяко іншим способом виглядає справа, коли організація визначається в термінах “ключова компетенція”. У цьому випадку, насамперед, мається на увазі здатність організації вирішувати інноваційні для даного типу діяльності задачі. До них варто відносити тільки такі здібності, що забезпечують істотні конкурентні переваги і не можуть бути легко скопійовані конкурентами. Зазвичай, для створення ключових компетенцій потрібен значний досвід роботи у визначеній області. Нерідко під ключовою компетенцією розуміється набір таких навичок, акумульованих організацією, що приносять значну цінову вигоду не тільки клієнтові, але і виробникові. Ще складніше виглядає справа з визначенням “провідних компетенцій” організації. Як правило, під ними маються на увазі здатності організації до створення нових видів професійної діяльності. До них можна відносити такі можливості організації, що можуть бути основою для створення чогось принципово нового в майбутньому. Але саме наявність провідних компетенцій є запорукою перспективного ефективного керівництва в будь-якій сфері діяльності, зокрема, політичній.

Література

1. Мак-Дональд М. Шон Д.: Рефлексивный практик // Стратегическое планирование маркетинга / Сер. Экономическая литература. — СПб.: Изд. дом Питер, 2000. — 272 с.
2. Кантер Р. М. Лидерство в менеджменте: ключ к хорошей организации // Хрестоматия “Управление развитием и изменениями”. — М.: Центр развития “Линк”, 2004. — Кн. 4. Развитие управленческой компетентности. — 348 с.

3. Spencer L. M., Spencer S. M. Competence at Work: Model for Superior Performance — N. Y., 2003. — Wiley. — 231 p.
4. Там само.
5. МакКлелланд Д. Метод оценки компетенции / Лайл М. Спенсера, Сайн М. Спенсера. Компетенции на работе. Модели максимальной эффективности работы. — М.: Ніпро, 2005. — 372 с.
6. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. — М., 2002. — 396 с.
7. Даль Р. Демократия и ее критики / Сер.: Университетская библиотека. — М.: Росспэн, 2003. — 576 с.
8. Понеделков А. В. Политическая элита: генезис и проблемы её становления в России. — Ростов н/Д.: Изд-во СКНЦ ВШ, 1996. — 208 с.
9. Большой толковый социологический словарь: В 2-х томах. Т. 1. — М., 1999. — 544 с.
10. Антология мировой политической мысли: В 5 т. — Т. 1. — М., 1997. — 518 с.

Резюме

В статье рассматриваются основные подходы к определению понятия “политическая компетентность”.

Рецензент канд. полит. наук. доцент А. В. Музыченко

УДК [323.21:342.722] (477)

В. І. Захарія

ПРІОРИТЕТИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОЇ БАЗИ ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Активізація громадянського суспільства протягом виборчих кампаній 2004 та 2006 років засвідчила наявність у представників громадських організацій достатнього досвіду та ресурсів для мобілізації людського потенціалу. Водночас подальший розвиток України висуває на перший план проблему переорієнтації пріоритетів діяльності громадських організацій з політичних на соціальні. Тому зусилля у взаємодії держави та суб'єктів неополітичної сфери мають зосереджуватися на деполітизації структур громадянського суспільства.

Досягнення паритетних взаємовідносин держави з громадянським суспільством неможливо без формування нових принципів державного управління з урахуванням інтересів громадськості. Чільне місце у взаєминах громадянського суспільства і держави посідають громадські організації, тому важливого значення у процесі переходу взаємовідносин держави та громадянського суспільства на рівень партнерства набуває здійснення ефективного правового регулювання їхньої діяльності. Основою такого регулювання мають стати принципи “невтручання, дерегуляції та максимального залучення їхнього потенціалу як складової громадянського суспільства до державотворчих процесів” [11, с. 53].

У загальному аспекті проблеми розкриття пріоритетів вдосконалення правової бази діяльності інститутів громадянського суспільства стали предметом дослідження таких авторів, як М. Банчук, О. Винников, О. Голобуцький, Т. Голобуцька, В. Кулік, В. Литвин, В. Канівська, В. Нікітін, В. Новохацький, В. Пащенко, М. Пашков, Н. Соф’янц, О. Стегній, О. Тинкован, Г. Троцько, І. Трубавіна, Т. Хлебнікова, О. Хуснутдінов, В. Цвих та інших.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб розкрити пріоритетні напрямки вдосконалення правової бази діяльності громадських організацій.

Результатом вісімнадцяти років побудови громадянського суспільства можна назвати позитивну динаміку його розвитку: збільшується кількість нових об’єднань громадян; суттєво зростає їх вплив на внутрішню та зовнішню політику держави; діяльність громадських організацій опирається на розгалужену базу законодавства. Зокрема правові засади створення і функціонування громадських організацій визначено Конституцією, Цивільним кодексом України, Законами України “Про об’єднання громадян”, “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців”, “Про оподаткування прибутку підприємств”, Постановами Кабінету Міністрів України “Про затвердження положення про порядок легалізації об’єднань громадян”, “Про порядок справляння і розміри збору за реєстрацію об’єднань громадян” та інші [18].

Проте практика діяльності громадських організацій окреслила і коло проблем. Зокрема, за результатами опитувань, які проводились українським незалежним центром політичних досліджень та коаліцією громадських організацій у рамках Проек-

ту “Створення доктрини громадського сектору” за підтримки Міжнародного фонду “Відродження” у грудні 2006 р., громадські організації досить низько оцінюють якість законодавчого забезпечення їхньої діяльності — 2,54 бали у середньому по всіх опитаних за п’ятибальною шкалою [10, с. 65]. А серед проблем, які виникають найчастіше, респонденти називають ті, що пов’язані з недосконалим правовим регулюванням. Серед найактуальніших та найгостріших проблем для респондентів виявилися такі:

- Недостатня урегульованість питань фінансового забезпечення організацій громадянського суспільства (ОГС): оподаткування членських внесків, заробітної платні, витрат на відрядження, грантів (17,8 %); відсутня податкова стимуляція потенційних донорів та меценатів для громадських організацій з боку місцевого бізнесу, проблематичність отримання пожертв від юридичних осіб (15,6 %); загальні скарги на обмежені можливості фінансування, недосконалість законодавства у сфері фінансування діяльності організацій громадянського суспільства (13,3 %); проблеми надання платних соціальних послуг без втрати статусу неприбутковості (11,1 %); абстрактність і недовірливість норм законодавства щодо отримання доходу від основної діяльності громадських організацій, соціального підприємництва (11,1 %); відсутність фінансування з боку держави, неможливість участі в реалізації державних програм на місцевому рівні за рахунок бюджетних коштів (8,9 %); відсутність ліцензійних умов для неурядових організацій — надавачів соціальних послуг (6,7 %); відсутність спрощеної системи оподаткування та звітності для неурядових організацій, важка бухгалтерія (6,7 %); складні відносини між державними і місцевими бюджетами та громадськими організаціями (зокрема звітність про використання коштів) (4,4 %).
- Недосконала процедура реєстрації: складна процедура створення і реєстрації громадської організації; труднощі з переєстрацією на даному етапі (15,6 %); багато звітності до контролюючих органів, при цьому часто змінюються рахунки і адреси цих служб і про це ніхто не повідомляє (13,3 %); складнощі з веденням державних реєстрів (4,4 %).
- Відносини громадських організацій з державою та органами місцевого самоврядування: несприятливим є законодав-

ство щодо участі громадських організацій у роботі органів місцевого самоврядування (у виборах на місцевому рівні, у представленні інтересів територіальної громади тощо) (8,9 %); лише декларативна підтримка державного сектору громадських організацій, немає державної програми підтримки розвитку громадського сектору (6,6 %); відсутність механізмів значущого впливу організацій громадянського суспільства на процес прийняття державних рішень (6,6 %); ускладнений доступ до інформації з органів державної влади (4,4 %); недостатнє делегування функцій від держави (4,4 %).

- Суперечливість і неоднозначність нормативно-правових актів (НПА):
- неоднозначність формулювань в НПА, що дає можливість суб'єктивного трактування контролюючими органами (11,1 %); суперечливість законодавства (6,6 %) [10, с. 79-81].

Враховуючи негативну оцінку правового забезпечення діяльності інститутів громадянського суспільства, яку надали опитані представники громадських організацій, не виникає сумніву щодо необхідності вдосконалення правової бази їхньої діяльності. Сьогодні в Україні реформування правового забезпечення у цій сфері здійснюється безсистемно, а іноді хаотично та вимушено, внаслідок чого багато суттєвих питань для функціонування організацій громадського сектору залишилися за межами правового регулювання.

По-перше, сьогодні громадський сектор досі не має базового закону, який би відповідав іншим нормативно-правовим актам системи законодавства і передусім Цивільному кодексу України. У новому Цивільному кодексі України, чинному з 1 січня 2004 р., неприбуткові організації розглядаються як юридичні особи приватного права, що в своїй статутній діяльності мають керуватися нормами Цивільного кодексу України та відповідати певним вимогам щодо структури, порядку створення та функціонування юридичних осіб. Залежно від того, чи передбачають неприбуткові організації членство, Цивільний кодекс встановлює для них такі нові організаційні форми, як непідприємницькі товариства та установи [18].

Впровадження нового поділу юридичних осіб та створення нових форм організації для громадського сектору потребувало активної реакції від законодавців щодо внесення змін до Зако-

ну “Про об’єднання громадян”. який має суттєві протиріччя з Цивільним кодексом. Вирішити питання неузгодженості мав Закон “Про непідприємницькі організації”. у проекті якого пропонувалося ідентичне Цивільному кодексу України визначення непідприємницьких організацій. Проте через наявність у запропонованій редакції Закону положень, що можуть погіршити стан інститутів громадянського суспільства в Україні (жорстка регламентація діяльності непідприємницьких організацій, встановлення ускладненої форми реєстрації, розширення можливостей державного контролю), Верховна Рада України 2 червня 2005 року слушно повернула його на повторне друге читання [16]. Протягом чотирьох років проект перебуває на доопрацюванні, а суттєвих зрушень не відбулося.

Другим законопроектом, який може покращити ситуацію, є Проект Закону “Про внесення змін до Закону “Про об’єднання громадян”. підготовлений департаментом конституційного законодавства та державного будівництва Міністерства юстиції. Автори нової редакції доцільно змінюють назву Закону на Закон “Про громадські організації” та визнають громадську організацію непідприємницьким товариством.

Крім того, слід зауважити, що законопроект “Про внесення змін до Закону “Про об’єднання громадян”. підготовлений Мін’юстом, двічі обговорювався з громадськими організаціями — 6 лютого та 19 квітня 2006 р., у результаті чого були враховані деякі зауваження активної громадськості [1, с. 23].

Дуже важливо, щоб пропозиції громадян враховувалися і надалі, оскільки остання версія проекту Закону не вирішує такі важливі для громадських організацій питання, як визначення статусу осередків всеукраїнських організацій, існування подвійної плати за реєстрацію громадських організацій (за реєстрацію юридичної особи та за реєстрацію статуту), необхідність підтвердження всеукраїнського статусу, посилений державний контроль за діяльністю організацій [12, с. 96].

Другою проблемою правового регулювання діяльності інститутів громадянського суспільства в Україні є відсутність уніфікованої термінології. В українському законодавстві термінологія для визначення організацій, що представляють громадянське суспільство є досить різноманітною: об’єднання громадян, не-

підприємницькі організації, некомерційні організації, неприбуткові організації тощо. Оскільки більшість організацій громадянського суспільства мають статус юридичних осіб, дуже важливо, щоб у перспективному законодавстві використовувався понятійний апарат цивільного кодексу України.

По-третє, як проблему розвитку інститутів громадянського суспільства слід визнати недоліки правового регулювання реєстрації громадських організацій. Необхідно зазначити, що за останній рік реєстраційну процедуру громадських організацій було дещо спрощено. Законом “Про внесення змін до Закону України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців” від 16 березня 2006 р. було ліквідовано порядок подвійної реєстрації громадських організацій [4]. Відповідно до Закону з жовтня 2006 р. державна реєстрація громадських організацій відбувається тільки в управліннях Мін’юсту. Протягом трьох днів Мін’юст повинен видати зареєстрований статут і свідоцтво державної реєстрації юридичної особи та поставити на облік у податкову службу та соціальні фонди.

Законом “Про внесення змін до статті 15 Закону України “Про об’єднання громадян” від 8 вересня 2005 р. скорочено терміни розгляду заяв про реєстрацію об’єднань громадян. Тепер на розгляд заяв про реєстрацію місцевої громадської організації відведено три дні після надходження документів, а заяви про реєстрацію всеукраїнської та міжнародної громадської організації — один місяць [4]. Потребує уваги ще така позитивна пропозиція авторів редакції як надання права засновництва не тільки фізичним, а й юридичним особам. Надання права засновництва громадських організацій юридичним особам вирішить певні фінансові труднощі як на етапі створення організації, так і в подальшій її діяльності. Постановою Кабінету Міністрів від 18 серпня 2005 р. № 769 було внесено зміни до Порядку справляння і розміри збору за реєстрацію об’єднань громадян, відповідно до яких реєстрація змін, що вносяться до статутних документів об’єднань громадян, проводиться безоплатно [15]. Основною причиною обтяжливості реєстрації для бюджету громадської організації донедавна залишався неадекватний розмір реєстраційного збору, встановлений Постановою Кабінету Міністрів від 26 лютого 1993 р. № 143 “Про порядок справляння і розміри збору за реєстрацію об’єднань громадян” [14]. Тому важ-

ливим кроком уряду назустріч громадському сектору було скорочення розміру збору за реєстрацію об'єднань громадян удвічі. Зазначені зміни внесено Постановою Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. № 768 та набули чинності з 1 січня 2007 р. [13]. Безперечно, зменшення реєстраційного збору сприятиме створенню громадських організацій.

Крім завищеної вартості реєстраційних послуг, громадські організації мають й інші проблеми у процесі створення. Так, через відсутність детальних положень щодо мети створення громадських організацій у Законі “Про об'єднання громадян” від 16 червня 1992 р. (ст. 3) в управлінні юстиції досить вузько її розуміють, а саме як “захист законних прав та інтересів членів”. та змушують громадські організації вносити відповідні зміни до статутних документів [1, с. 32]. Така позиція реєструючих органів створює проблеми отримання громадською організацією неприбуткового статусу в податковій інспекції, тому що відповідно п. б) ст. 7.11.1. Закону “Про оподаткування прибутку підприємств” від 28 грудня 1994 р. головним критерієм для надання організації неприбуткового статусу є сфера її діяльності (неприбутковою визначається організація, яка є: “... благодійними фондами і благодійними організаціями, створеними у порядку, визначеному законом для проведення благодійної діяльності, у тому числі громадськими організаціями, створеними з метою провадження екологічної, оздоровчої, аматорської спортивної, культурної, освітньої та наукової діяльності, а також творчими спілками та політичними партіями, громадськими організаціями інвалідів та їх місцевими осередками, створеними згідно з Законом України “Про об'єднання громадян”...” [8].

Четвертою правовою проблемою, яка впливає на характер взаємодії органів місцевої влади та інститутів громадянського суспільства є питання статусу громадських організацій. Закон “Про об'єднання громадян” поділяє громадські організації на всеукраїнські, місцеві та міжнародні [3], Закон України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців” такого статусу не передбачає [7]. Департаментом конституційного законодавства та державного будівництва Міністерства юстиції України підготовлено Проект Закону “Про внесення змін до Закону “Про об'єднання громадян”. який пропонує ліквідувати територіальні статуси громадських організацій

[1, с. 24]. Набуття чинності такого Закону дозволило б громадським організаціям здійснювати свою діяльність на території всієї держави без створення місцевих осередків для отримання статусу всеукраїнської.

По-п'яте, податкове законодавство не створює умов належного фінансування неприбуткових організацій з українських джерел. Відповідно п. 7.11.3. Закону “Про оподаткування прибутку підприємств” від оподаткування звільняються доходи неприбуткових організацій, отримані у вигляді: “безоплатної або безповоротної фінансової допомоги чи добровільних пожертвувань; пасивних доходів; коштів або майна, які надходять таким неприбутковим організаціям, від проведення їх основної діяльності; дотацій або субсидій, отриманих з державного або місцевого бюджетів, державних цільових фондів або у межах благодійної, гуманітарної допомоги чи технічної допомоги, що надаються таким неприбутковим організаціям відповідно до умов міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, крім дотацій на регулювання цін на платні послуги, які надаються таким неприбутковим організаціям або через них їх отримувачам згідно із законодавством, з метою зниження рівня таких цін” [5].

Законодавство також створює легальні можливості для фізичних та юридичних осіб отримати податкові знижки через фінансову підтримку громадського сектору, проте даний механізм не приваблює потенційних інвесторів (представників бізнесових кіл). Причинами відсутності інтересу потенційних інвесторів є:

- оподаткування таких доходів громадських організацій як вступні та членські внески;
- розмір ставки податкового кредиту становить 2-5 % оподаткованого прибутку, що значно звужує фінансову базу організацій;
- податкові пільги нараховуються тільки на прибуток, що позбавляє можливості надавати матеріальну допомогу підприємств, які не мають грошового прибутку;
- включення у відсоток суми прибутку, що може бути списана на добровільні пожертвування, добровільних відрахувань до державного та місцевого бюджетів і до органів влади і установ, ними утворених. Саме тому більшість пожертвувань з цього відсотка надходить до державних та комунальних закладів, а не до адресату;

- відсутність у чинному податковому законодавстві податкових пільг для платників єдиного податку на пожертвування неприбутковим організаціям. Значна частина представників дрібного та середнього бізнесу позбавлена можливості отримати податкові зниження через допомогу неприбутковому сектору [12, с. 103].

По-шосте, діяльність інститутів громадянського суспільства суттєво обмежується проблемами правового забезпечення надання соціальних послуг. З 1 січня 2004 р. набрав чинності Закон України “Про соціальні послуги”, який також впливає на стан розвитку неурядових організацій в Україні [9]. На жаль, норми Закону не сприяють створенню ефективного механізму соціального захисту найбільш уразливих категорій громадян. Закон має такі недоліки:

1. Відсутні чіткі критерії визначення одержувачів соціальних послуг через відкритий перелік складних життєвих обставин.
2. Положення Закону створюють дискримінаційні умови для недержавних суб’єктів у сфері надання соціальних послуг:
 - обмежуються можливості неприбуткових організацій у реалізації права надавати соціальні послуги через вимоги вносити зміни до статутів: відповідно до ст. 7 Закону статuti непідприємницьких організацій мають вказувати перелік соціальних послуг, категорій осіб, яким вони надаються, умови та порядок їх надання;
 - ліцензування професійної діяльності з надання соціальних послуг передбачено тільки для недержавних суб’єктів.
3. Ліцензування деяких видів соціальних послуг (юридичних, інформаційних, соціально-педагогічних) порушує норми Конституції, яка гарантує громадянам реалізовувати це право без державних дозволів.
4. У разі відмови у наданні, обмеженні обсягу або припиненні надання соціальних послуг одержувачі послуг мають право оскаржити це рішення в суді та притягнути до відповідальності суб’єктів надання соціальних послуг.
5. Суб’єкт надання соціальної допомоги зобов’язаний письмово попереджати про можливість відмови від надання соціальних послуг або обмеження у їх наданні.

Отже, основним наслідком дії Закону стало обмеження права недержавних осіб підтримувати непрацевдатних громадян.

Одним з пріоритетних завдань України, визначених Планом дій Україна — ЄС, схваленого Кабінетом Міністрів України 12 лютого 2005 р., є забезпечення розвитку громадянського суспільства.

Згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів “Про затвердження заходів щодо виконання у 2006 році Плану дій Україна — ЄС” від 27 квітня 2006 р. № 243-р на 2006 р. було заплановано розробити три законопроекти: проект Концепції взаємодії держави та громадянського суспільства у червні; проект нової редакції Закону “Про об’єднання громадян” у серпні та проект Закону “Про відкритість і прозорість діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування” протягом року [17].

Активне громадське обговорення проекту Закону України “Про відкритість і прозорість діяльності органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування”. який підготовлено департаментом конституційного законодавства та державного будівництва Мін’юсту, відбулося 24 лютого 2006 р. [2, с. 114]. У результаті обговорення представники громадськості дійшли висновку, що законопроект потребує серйозного доопрацювання через відсутність чіткого предмета регулювання: більшість норм законопроекту вже є чинним законодавством, а саме: Закон “Про інформацію”, Закон “Про основи державної регуляторної політики”, Постанова Кабінету Міністрів України “Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади” № 3 від 4 січня 2002 р., Постанова Кабінету Міністрів України “Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” від 15 жовтня 2004 р. № 1378. Крім того, було зазначено, що даний законопроект має бути узгоджений з Проектом Закону “Про доступ до інформації” та Проектом Закону “Про внесення змін до Закону “Про інформацію” [1, с. 109]. Суттєвими недоліками запропонованої редакції Закону, які унеможливають досягнення його мети, є по-перше, відсутність регулювання відповідальності за відмову у наданні інформації; по-друге, запровадження пасивного доступу кожного громадянина до державної інформації та відсутність процедури активного доступу за бажанням громадянина; по-третє, відсутність визначення термінів, гарантій забезпечення права на доступ до публічної інформації; принципів

забезпечення доступу до публічної інформації; режиму доступу до інформації; суб'єктів та процедур відносин у сфері доступу до публічної інформації; по-четверте, умовний характер деяких положень законопроекту дозволяє чиновнику вирішувати питання надання інформації на свій розсуд — так, у ст. 1 проекту йдеться про відкритість і прозорість діяльності органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування як характеристику діяльності цих органів, що передбачає можливість взаємодії громадян, їхніх об'єднань, юридичних осіб з органом виконавчої влади, органом місцевого самоврядування при формуванні й реалізації державної політики, впливу на рішення та діяльність цих органів, доступу до повної, об'єктивної, достовірної інформації про їхню діяльність; відповідно до ст. 3 “Будь-яка інформація, яка знаходиться в органі виконавчої влади або органі місцевого самоврядування, повинна бути відкрита і доступна, за винятком переліку відомостей, доступ до яких обмежується законом” [1, с. 84].

Отже, за останні два роки намітилася позитивна тенденція у реформуванні правового регулювання діяльності інститутів громадянського суспільства — увага органів державної влади до позиції громадських ініціатив та врахування деяких з них. Важливо стабілізувати практику залучення до участі в удосконаленні правового забезпечення функціонування громадянського суспільства представників громадськості. Інтереси громадян мають стати головним пріоритетом вдосконалення правової бази.

Реформування законодавства, що забезпечує діяльність організацій громадянського суспільства, потребує системного підходу, передусім затвердження державної стратегії розвитку громадянського суспільства та плану дій з впровадження в життя законопроектів та підзаконних актів щодо діяльності невідприємницьких організацій.

Необхідно закріпити сприятливі умови для фінансування громадських організацій, зокрема членські та вступні внески мають бути віднесені до неоподатковуваних доходів неприбуткових організацій; для потенційних українських спонсорів громадських організацій податкове законодавство має створити вигідні умови — скасувати нижчу межу розміру податкового кредиту; надати можливість отримати податкові пільги підприємствам, які роблять пожертвування не за рахунок прибутку, а також платникам єдиного податку тощо.

Таким чином, основою реформування правової бази діяльності інститутів громадянського суспільства має бути принцип партнерства та пріоритет конституційних прав і законних інтересів громадян та суспільства.

Література

1. Громадські організації в Україні. Нормативно-правове регулювання: збірник / О. М. Роїна (упоряд.). — К.: КНТ, 2007. — 143 с.
2. Громадські організації та органи державного управління: питання взаємовідносин / Хмельницький ун-т управління та права. Центр дослідження проблем публічного права; Н. Р. Нижник (заг. ред.), В. М. Олуйко (заг. ред.). — Хмельницький: ХУУП, 2007. — 236 с.
3. Закон “Про об’єднання громадян” від 16.06.1992 № 2460-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1992, 25 серпня. — № 34. — Ст. 504.
4. Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців” від 16.03.2006 № 3575-IV // Голос України. — 2006, 12 травня. — № 85.
5. Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств” від 01.07.2004 № 1957-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 52. — Ст. 563.
6. Закон України “Про внесення змін до статті 15 Закону України “Про об’єднання громадян” від 08.09.2005 № 2852-IV // Голос України. — 2005, 28 вересня. — № 182.
7. Закон України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців” від 15.05.2003 № 755-IV // Відомості Верховної Ради. — 2003, 8 серпня. — № 31. — Ст. 263.
8. Закон України “Про оподаткування прибутку підприємств” від 28.12.1994 № 334/94- ВР // Голос України. — 1995, 14 лютого.
9. Закон України “Про соціальні послуги” від 19.06.2003 № 966-IV // Урядовий кур’єр. — 2003, 10 вересня. — № 168.
10. Лациба М. В., Вінніков О. Ю., Сідельник Л. Л., Український Д. Я. Пріоритети розвитку громадянського суспільства Ук-

раїни / Український незалежний центр політичних досліджень. — К., 2008. — 188 с.

11. Левенець Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. — К.: Освітня книга, 2006. — 272 с.
12. Нікітін В. В. Ресурсний потенціал становлення громадянського суспільства в Україні / Національна академія державного управління при Президентові України; Харківський регіональний ін-т державного управління. — Х.: Видавництво ХарРІ НАДУ “Магістр”, 2006. — 248 с.
13. Постанова Кабінету Міністрів “Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 26 лютого 1993 р. № 143 і від 30 березня 1998 р. № 383” від 31.05. 2006 № 768 // Офіційний вісник України. — 2006, 14 червня. — № 22. — С. 122. — Ст. 1647. — Код акту 36500/2006.
14. Постанова Кабінету Міністрів “Про порядок справляння і розміри збору за реєстрацію об’єднань громадян” від 26.02.1993 № 143 // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
15. Постанова Кабінету Міністрів України “Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України” від 18.08.2005 № 769 // Урядовий кур’єр. — 2005, 28 вересня. — № 183.
16. Проект закону України “Про непідприємницькі організації” № 0909 від 25.05.2006 // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=27345.
17. Розпорядження Кабінету Міністрів України “Про затвердження заходів щодо виконання у 2006 році Плану дій Україна — ЄС” від 27.04. 2006 р. № 243-р // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
18. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40-44. — Ст. 356.

Резюме

Автор изучает приоритеты правовой базы в деятельности институтов гражданского общества.

Рецензент доктор полит. наук, профессор С. Д. Василенко

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Процессы по демократизации общества, проходящие в Украине на протяжении последних лет, входят в объектное поле политической науки и социологии. Но при этом, часто политологи рассматривают политические институты и изменения, к которым приводит их взаимодействие, с точки зрения одностороннего влияния политического на все сферы жизнедеятельности общества, по принципу “субъект” (политическая система) — “объект” (все остальные формы проявлений социального или украинское общество). Хотя здесь нечему удивляться, нестабильность и аномичность политической системы Украины порождает огромное количество кризисных явлений во всех сферах общественной жизни: социальной, политической, экономической, культурной. А как же гражданское общество и построение партнерских отношений на всех уровнях взаимоотношений государственных и негосударственных структур, в основе которых лежит гражданская активность/деятельность? Ведь следует не забывать, что при демократических режимах гражданин де-юре выступает политическим субъектом социального действия, который преобразует свой жизненный мир через деятельность.

Что же касается понятия “гражданского общества”, которое не имеет однозначной научной интерпретации, то оно давно уже превратилась в политической среде в категорию обыденно-идеологического значения, а в научной среде в категорию высокой абстракции, к которой можно практически подводить любые теоретические схемы и эмпирические исследования социального и политического. Но что более страшно, гражданское общество в Украине и государство, в украинской политологии, если рассматриваются с точки зрения субъект-субъектных отношений, то зачастую с позиций аномии и девиантности по отношению друг к другу.

Здесь встает вопрос соотношения “социального” и “политического”. Использование теоретических и прикладных моделей социологического подхода в политических исследованиях социального позволяет более четко выделить объектно-предметное поле исследования социального, а также наиболее корректно

подобрать инструментарий прикладных исследований, исходя из поставленных задач.

Исходя из вышеназванных проблем, задачи данного исследования мы формулируем следующим образом:

- определить объектное поле политологических исследований гражданского общества в Украине через выявление его социально-политических параметров/системных элементов;
- интерпретировать соотношение понятий “социальное” и “политическое”;
- определить структуры взаимодействия/воздействия друг на друга элементов системы гражданского общества в Украине.

Итак, полем исследования у нас выступает украинское общество, характеризующееся через такое качество как “гражданское”. К сожалению, в учебной литературе зачастую не рассматриваются современные концепции гражданского общества, репрезентативные в современной политической науке работами таких мыслителей, как Ю. Хабермас, Дж. Коген, Дж. Кин, Э. Шилз, Э. Геллнер, Д. Патнем [2, 4, 6, 7, 8, 9].

Можно ли операционально разложить на составляющие (более простые, эмпирически проверяемые понятия) такую категорию как “общество”? Практически нет. Подтверждением служит то, что достаточно открыть любые три-четыре учебника для ВУЗов по дисциплинам “Политология” или “Социология” и сделать сравнительный анализ “универсальных” (современных) определений данной категории и их последующую операционализацию. Что касается социологии, то зачастую приводятся определения общества, данные классиками науки, такими, как Огюст Конт, Эмиль Дюркгейм, Макс Вебер и др. Современные же определения общества в учебной литературе теряют какую-либо операциональность.

Вот, что по этому поводу говорит британский социологический словарь, изданный “Penguin books” и переизданный в России: **“ОБЩЕСТВО (SOCIETY)** Это понятие является категорией повседневного знания, согласно которому “общество” эквивалентно тому, что находится внутри границ наций-государств. Хотя на практике социологи часто оперируют этой повседневной терминологией, она не вполне адекватна, так как общества не всегда соответствуют политическим границам (как в случае с “палестинским обществом”). Ограниченность традиционных теорий,

уравнивавших общество и нацию-государство, стала особенно очевидной вследствие глобализации. Некоторые марксисты во избежание данного затруднения заменяли понятие “общество” понятием “общественная формация”. однако на практике эти два термина тождественны. Более полезным является утверждение, что социология представляет собой анализ “социального”. которое может рассматриваться на любом уровне (например, на уровне взаимодействия между двумя индивидами, на уровне социальных групп, крупных организаций или целых обществ)” [1, с. 300].

Исходя из того, что одной из задач у нас является определение объектного поля политологических исследований гражданского общества в Украине мы должны дать операциональную интерпретацию украинского общества, учитывая, что “общество” является категорией повседневного знания.

Итак, мы понимаем украинское общество как: “Украинское общество — это многообразие проявлений социального в рамках территории государства Украина”.

Операциональными понятиями данного определения являются: социальное, территория, государство, Украина.

Социальное — это сфера множества форм взаимодействий человека (или людей) с другим человеком (или людьми), которые могут иметь следующие признаки: влияния, принуждения, убеждения, солидарности, права, политического и т. д. Субъектом и объектом социального является как человек в частности, так и человеческая общность в целом. Данные совокупности форм взаимодействий характеризуются (в большинстве случаев, но не всегда) самоорганизацией, которая приводит к наполнению человеческих отношений моралью, правом, структурностью, функциональностью, при устоявшихся социальных практиках в конкретном пространстве и времени приводят к институционализации отношений. Социальное производит остаток (продукт, новые формы, состояния, параметры, структурные или хаотичные образования) своих взаимодействий, который им же перераспределяется и/или потребляется. Произведенный социальный продукт в свою очередь может производить новые остатки социального, которые в определенных случаях могут приобретать статус субъекта социального. “Социальное” имеет широкой по содержанию спектр понятий, как “социальная система”. “социальная структура”, “социальный институт”, “социальная организация”, “соци-

альная группа”, “социальное действие”, “социальное поведение” и др. Каждое из них, в свою очередь предполагает выделение целого ряда других очень важных, хотя и менее общих категорий. Так, категория “социальная группа” сопряжена с такими более частными понятиями, как “класс”, “социальный слой”, “народ”, “нация”, “семья” и другие, а категория “социальное действие” — с понятиями “социальный интерес”, “социальная цель”, “социальная норма”, “социальная ценность” и т. д.

Территория — характеристика конкретного пространства, подающаяся естественно-научному измерению (например, в километрах, милях и т. д.). Территория представляет собой элемент объективной реальности. В проявлениях социального выступает как ресурс (географический, природный, биологический, экологический, этнографический и т. д.), где для каждого ресурса характерна своя научная методология измерения, исследования и изучения.

При операционализации понятия “государство”, мы используем наиболее оптимальное определение данное британским социологическим словарем: “**ГОСУДАРСТВО (STATE)** Совокупность управляющих определенной территорией институтов, которая обладает способностью создавать законы, регулирующие поведение людей в пределах данной территории, и поддерживается за счет доходов от налогообложения. Способность создавать и осуществлять законы связана с монополией государства на легитимное применение силы” [1, с. 92].

Украина — знак, символ, этноним самоидентификации; характеризует определенную географическую часть планеты и является названием страны и государства. Закреплен законодательно и используется государством в правовой, международной и иной деятельности.

Учитывая то, что нас интересует не просто украинское общество, а гражданское общество в Украине, и мы должны выявить социально-политические элементы системы подпадающие исследованию, то целесообразно дать интерпретацию категории “политическое” по отношению к такому понятию как социальное.

Политическое — форма взаимодействия человека (или людей) с другим человеком (или людьми) в рамках социального, основными признаками которой являются: а) завоевание и/или удержание власти-управления социальным субъектом исходя из своих целей/интересов или для их реализации (и/или для ре-

шения своих проблем); б) стремления объекта приобрести качества субъекта социального, т. е. стать непосредственно субъектом. Основные сферы реализации политического субъектами: общественные отношения, создание и /или разрушение институтов по политическому признаку, а также управление данными институтами (государством, местным самоуправлением, министерством, предприятием и т. п.). Иными словами сфера политического внедрение, инновация, становление, улучшение функционирования, уничтожение продолжительных в конкретном пространстве и времени социальных практик.

На основании анализа современных теоретических подходов и результатов прикладных исследований Ю. Хабермаса, Дж. Когена, Дж. Кина, Э. Геллнера, Э. Шилза, Д. Патнема [2, 4, 6, 7, 8, 9], мы определили, что основным системным элементом гражданского общества является социально-ролевая и политико-правовая характеристика личности, конкретизирующаяся в категорию “гражданин”. Гражданин является субъектом и объектом социального как в отдельности, так и во взаимодействии с другими людьми (гражданами) в социальных общностях. Гражданин является элементом абсолютно всех структур социального.

В данных исследованиях выделялись следующие параметры исполнения социальной роли гражданина личностью:

- 1) Участие личности в принятии решений властных систем (государственных и не государственных).
- 2) Деятельность личности на основе солидарности, взаимопомощи, коммунитаризма, имеющей представление про общее благо.
- 3) Личность должна испытывать чувство причастности к громаде.

Эти параметры мы определили через анализ социально-политических теорий и исследований выдающихся ученых современности, но этого не достаточно, что бы оперировать категорией “гражданин”, без политико-правовой операционализации данного понятия. Поэтому мы операционализируем данную категорию следующим образом.

Гражданин — человек, имеющий гражданство определенного государства, имеющий такое качество как гражданственность и наделенный определенными гражданскими правами.

Операциональными понятиями данного определения являются гражданство, гражданственность, гражданские права.

Гражданство — формально-юридический статус личности, который предоставляется ей после достижения соответствующего возраста или путем натурализации и свидетельствует вручением ей соответствующего документа. Гражданский статус связан с получением человеком определенных юридических, политических, экономических и иных прав и наложением ответственности за соблюдение установленных в государстве порядков.

Гражданственность — духовно-моральная качество, мировоззренческо-психологическая характеристика человека, которая обусловлена его государственной самоидентификацией, осознанием принадлежности, к конкретной стране. С этим связано более или менее лояльное отношение человека к установленным в государстве порядкам, законам, институтам власти, ощущения собственного достоинства в отношениях с представителями власти, знания и уважения прав человека, добродетелей гражданского общества, готовность и умение добиваться соблюдения собственных прав, требовать от государства выполнение его функций, ответственное отношение к своим обязанностям перед обществом. Гражданственность является следствием длительного воспитания, гражданской социализации личности. Чувство гражданственности может сохраняться у человека даже после потери им формального гражданства, подданничества той или другой страны.

Гражданские права — свободы и привилегии, которые предоставляются гражданам в результате их принадлежности к тому или иному государству и могут быть разными в разных обществах и при разных эпохах. Примером может быть право голосовать на выборах или добиваться своего избрания, право надлежащего применения закона, право защиты от политической и социальной дискриминации. Идея гражданских прав выростала от традиционного признания прав человека (таких, как равенство перед законом, свобода слова и совести) до утверждения прав политических (например, права голоса на выборах) и социальных (здравоохранение, пенсионное обеспечение и тому подобное). Любые ограничения гражданских прав по признакам половой, расовой, классовой или религиозной принадлежности расцениваются как поражение статуса гражданина, что противоречит идеалам демократии.

Итак, базовым политическим элементом системы гражданского общества выступает гражданин, как основной актер соци-

ального действия, влияющий на все остальные элементы системы гражданского общества и испытывающий обратное воздействие с их стороны.

Мы же выделяем следующие основные элементы системы, которые необходимо учитывать в политологических исследованиях гражданского общества, выбраны с учетом политического принципа:

1. Гражданин.
2. Громада (община).
3. Местное самоуправление.
4. Правовое государство.

Данные элементы системы были определены на основании следующих индикаторов:

- 1) Государство, партии, право, самоуправление, объединения граждан (и иные социальные продукты) являются институтами/общественными образованиями социального, а следовательно, вступают во взаимодействие друг с другом.
- 2) Постоянство взаимодействия, повторяемость практик, результативная функциональность социального характерны элементам взаимодействия, что определяется как системность.
- 3) Гражданское общество в Украине, не просто можно характеризовать как сферу проявлений социального, а как систему.
- 4) “Гражданское” является характеристикой/качеством общества, в свою очередь “общество” является характеристикой социального.
- 5) Социальное, конкретизирующееся как система гражданского общества, имеет определенное количество элементов взаимодействия.
- 6) Политическими элементами системы гражданского общества выступают:
 - а) человек политический, а точнее гражданин, ресурсы возможности которого заключаются в объединении с другими людьми на основе общих интересов, для осуществления самоуправления на локальном уровне, для влияния на государственную политику, в частности, правовую;
 - б) общность людей, объединенных общим интересом, а именно громада или община, ресурсно состоящая из граждан, осуществляющая самоуправление локального уровня и влияющая на государственную политику, в частности, правовую;

- в) местное самоуправление — самоуправление локального уровня, осуществляющееся гражданами и общинами, влияющее на государственную политику, в частности, правовую;
- г) правовое государство — совокупность политических институтов, наделяющая правами, через законы и иные акты, гражданина, громаду, местное самоуправление.

При этом гражданское общество, мы определяем как: *Гражданское общество* — форма организации социального, характеризующаяся состоянием особого взаимодействия людей и взаимосвязи институтов социального в рамках системы: “гражданин — громада (община) — местное самоуправление — правовое государство”. Каждому элементу, субъекту гражданского общества присуще (свойственно) определенное качество, которое формализуется в понятие “политическое”.

Базовым политическим элементом системы гражданского общества выступает гражданин, как основной агент социального действия, влияющий на все остальные элементы системы гражданского общества и испытывающий обратное воздействие с их стороны.

Взаимодействуя в системе гражданского общества, громада (община), местное самоуправление, правовое государство выступают структурами социальной и политической деятельности гражданина. При этом благодаря своей деятельности и институциональным практикам каждый элемент влияет на структурные характеристики другого элемента.

Далее дадим характеристику каждой системе структур элементов гражданского общества в Украине и гражданской деятельности.

Начнем со структурного определения громады.

Громада — самоуправляющаяся общность людей, состоявшаяся на основе устоявшихся взаимоотношений и самоорганизации, объединенная по территориальному и/или этническому, культурному, социальному и др. принципам, с целью реализации своих интересов [5, с. 116].

При этом на законодательном уровне закреплено понятие “территориальная громада”. Закон Украины “О местном самоуправлении в Украине” дает следующее значение термину “территориальная громада” [3]: территориальная громада — жители, объединенные постоянным проживанием в пределах села, поселка, города,

являющихся самостоятельными административно-территориальными единицами, или добровольное объединение жителей нескольких сел, имеющих единый административный центр (статья 1).

Более детально интерпретированы и операционализированы понятия “громада” и “территориальная громада”, выявлены параметры, по которым можно производить их (территориальных громад) исследование автором в научной статье “Политологическое осмысление понятия — “территориальная громада” [5, с. 112-121].

Как взаимодействие граждан в громадах, так и взаимодействие громад друг с другом и с элементами гражданского общества приводит к институционализации социальных практик, в большинстве случаев приобретающих форму разнообразных объединений граждан. При этом системами влияющими на организационную институционализацию громад (в том числе территориальных) выступают:

- а) местное самоуправление — как право территориальных громад и институт власти, имеющий свою структуру;
- б) правовое государство — как совокупность управляющих определенной территорией институтов, легитимирующая через право детализированное в законах, организационную институционализацию громад в социальные объединения граждан — некоммерческие и неправительственные организации и структуры местного самоуправления.

Далее мы дадим характеристику системам местного самоуправления и правового поля регулирующего деятельность гражданского общества в Украине:

Статья 5 пункт 1 Закона Украины “О местном самоуправлении в Украине” интерпретирует следующим образом систему местного самоуправления в Украине:

“1. Система местного самоуправления включает:

- территориальную громаду;
- сельский, поселковый, городской совет;
- исполнительные органы сельского, поселкового, городского совета;
- районные и областные советы, представляющие общие интересы территориальных громад сел, поселков, городов;
- органы самоорганизации населения” [3, с. 19].

Каждый элемент данной системы местного самоуправления является актором социального влияния на все структуры сис-

темы “гражданин — громада — местное самоуправление — правовое государство”, являющейся характеристикой гражданского общества в Украине.

Теперь перейдем к правовому обеспечению функционирования гражданского общества. Правовая система является главным системным фактором его существования и саморазвития.

Общую правовую основу существования гражданского общества в Украине создают:

- 1) Конституция Украины
- 2) Гражданский Кодекс Украины.

Кроме того, существует ряд законодательных актов, которые регулируют деятельность отдельных составляющих гражданского общества или отдельные аспекты взаимодействия субъектов гражданского общества с субъектами публичной власти. В частности, это следующие законодательные и нормативные акты:

- 3) Закон Украины “Об объединениях граждан”;
- 4) Закон Украины “О местном самоуправлении в Украине”;
- 5) Закон Украины “Об органах самоорганизации населения”;
- 6) Закон Украины “О молодежных и детских общественных организациях”;
- 7) Закон Украины “О политических партиях в Украине”;
- 8) Закон Украины “О профессиональных союзах”;
- 9) Закон Украины “О творческих союзах”;
- 10) Закон Украины “Об обращении граждан”;
- 11) Закон Украины “О благотворительности и благотворительные организации”;
- 12) Закон Украины “О социальных услугах”;
- 13) Закон Украины “Об информации”;
- 14) Закон Украины “О выборах народных депутатов Украины”.

Правовое поле существования украинского гражданского общества формируется также Указами Президента Украины и Постановлениями Кабинета Министров Украины. Например, это:

- 15) Указ Президента Украины “Об обеспечении участия общественности в формировании и реализации государственной политики”.
- 16) Постановление Кабинета Министров Украины “Об утверждении Положения о волонтерской деятельности в сфере предоставления социальных услуг” и тому подобное.

Отдельное важное место в правовом обеспечении деятельности общественного сектора занимает законодательство относительно его финансового обеспечения. Это законодательство является комплексной системой, которая опирается на Конституцию Украины и в частности, включает:

- Бюджетный кодекс Украины;
- Закон Украины “О системе налогообложения”.

К этой категории законодательства принадлежат также законы об общегосударственных и местных налогах, о государственных целевых фондах, государственные программы и стандарты, а также ежегодные законы о государственном бюджете Украины. Относительно некоторых видов финансирования деятельности организаций Гражданского Общества продолжают действовать отдельные декреты Кабинета Министров, указы Президента Украины, а также решение, постановления, приказы и распоряжения центральных органов исполнительной власти.

Органы местного самоуправления также делают определенный взнос в правовую регуляцию деятельности местных организаций гражданского общества. Они в пределах своих полномочий принимают местные нормативные акты, что регулируют разнообразные аспекты жизнедеятельности организаций Гражданского Общества, в частности по вопросам предоставления им льгот относительно арендной платы, их финансирования и участия в местных программах социально-экономического развития.

Основные выводы и перспективы дальнейших исследований в данном направлении:

1. При политологических исследованиях гражданского общества в Украине необходимо установить/определить параметры/индикаторы изучаемой области проявлений социального.
2. Основным системным элементом гражданского общества является социально-ролевая и политико-правовая характеристика личности, конкретизирующаяся в категорию “гражданин”.
3. При этом, гражданское общество является формой организации социального, которое может характеризоваться состоянием особого взаимодействия людей и взаимосвязи институтов социального в рамках системы: “гражданин — громада (община) — местное самоуправление — правовое государство”. Каждому элементу, субъекту гражданского общества

присуще (свойственно) определенное качество, которое формализуется в понятие “политическое”.

4. Элементы системы “гражданин — громада (община) — местное самоуправление — правовое государство” имеют свои системы и структуры, которые воспроизводятся через взаимодействие друг с другом.
5. В политологических исследованиях по организационно-институциональному развитию, в случае если объектом исследования выступает гражданское общество в Украине, его можно характеризовать как систему “гражданин — громада (община) — местное самоуправление — правовое государство”. И на основании данных четко заданных характеристик объекта, можно более корректно определять предметную область исследования, исходя из выявленных проблем и поставленных гипотез.

Литература

1. Аберкромби Н. Социологический словарь: Пер. с англ. / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. С. Тернер; под ред. С. А. Ерофеева. — М.: Экономика, 2004. — 620 с.
2. Габермас Юрген. Структурні перетворення у сфері відкритості. — Львів: Літопис, 2000.
3. Закон Украины “О местном самоуправлении в Украине” // Законодательство Украины о местном самоуправлении: Сб. нормативных актов. — Х.: Одиссей, 2002. — 448 с.
4. Кін Дж. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення. — К.: КІС, 2000.
5. Лысенко И. Н. Политологическое осмысление понятия “территориальная громада” // Вчені записки. — Сімферополь, Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2008. — Т. 21(60), № 1, сер.: Політичні науки.
6. Патнам Р. Д. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії. — К.: Основи, 2001.
7. Cohen J. L., Arato A. Civil Society and Political Theory. — Cambridge. Mass.: Mit Press, 1992.
8. Gellner E. Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals. — London: Penguin, 1994.
9. Shils E. Civility and Civil Society. Good Manners between Persons and Concern for the Common Good in Public Affairs

// The Virtue of Civility. Selected Essays on Libtralism, Tradition, And Civil Society / Ed. by Steven Crosby. — Indianapolis: Liberty Fund, 1997.

Резюме

У статті визначаються параметри області дослідження громадянського суспільства в Україні як прояву соціального. Громадянин розглядається як основний системний елемент громадянського суспільства; соціально-ролева і політико-правова характеристика особи. Громадянське суспільство визначається як форма організації соціального, яка може характеризуватися станом особливої взаємодії людей і взаємозв'язку інститутів соціального в рамках системи: “громадянин — громада — місцеве самоврядування — права держава”.

Рецензент доктор полит. наук, профессор О. А. Габриелян

УДК 321

В. Н. Соколов

ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЕ ЗАПАСЫ ТУРКМЕНИСТАНА: ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПЛЮСЫ И МИНУСЫ

Туркменистан развивается особым путем. С одной стороны, у него глубочайшие исторические цивилизационные корни, с другой — отсутствие собственного опыта государственного строительства; огромная территория (площадь 488,1 тысячи квадратных километров), но сравнительно небольшое население (около шести миллионов человек), увеличение которого наблюдается только в последнее десятилетие. При масштабных запасах различных полезных ископаемых весьма слабая перерабатывающая промышленность, отсутствие таких ведущих отраслей, как машиностроение, производство всех видов транспорта, многих необходимых для народного хозяйства машин и механизмов. При этом уровень жизни большинства граждан страны достаточно низкий, что не соответствует современным мировым стандартам, недостаточный уровень здравоохранения, социальной защиты, экологии.

Для решения многих государственных социально-экономических задач стране нужны средства, которых пока не хватает. Чтобы они были, нужно не только разведать, добыть газ и нефть

— их нужно продать. А запасы в Туркменистане мировых объемов. Так, по оценкам разных экспертов газоресурсный потенциал Туркменистана составляет 24,6 триллиона кубометров. Это дает возможность ему строить планы по выводу “голубого топлива” на газоэкспортные рынки не только на ближайшую, но и на среднесрочную и долгосрочную перспективу [1]. Поиск новых месторождений активно ведут Туркменская (“Туркменгаз”) компания, зарубежные, в том числе из России (“Газпром”), США, Турции, Китая. В 2007 году было открыто новое месторождение в районе г. Мары, исчисляемые запасы газа которого на первом этапе определяются 2,9 триллиона кубометров, но предположительно там более 7 триллионов [2, с. 83].

Наличие нефти в Туркменистане дает ему возможность разрабатывать источники “черного золота” с последующей продажей сырой нефти. Это не выгодно для туркменской экономики (лучше продавать переработанные нефтепродукты — бензин, мазут и др.). Впрочем, этим “грешат” большинство стран, экспортирующих нефть в больших размерах (в том числе Россия). В 2010 году добыча нефти в Туркменистане составит 48 млн. тонн, из которых 33 млн. тонн пойдет на экспорт. Общий же нефтяной ресурс страны содержит более 12 млрд. тонн. Нефть, как и газ, представляется составной частью энергетической безопасности для любого государства.

Западная Европа своей нефти почти не имеет (за исключением Норвегии, которая добывает ее в море в своих территориальных водах). В то время, как наибольшую потребность в этом виде топлива испытывают именно европейские страны. Даже такие небольшие государства, как Бельгия, Люксембург потребляют ежегодно свыше 15 млн. тонн нефти и нефтепродуктов. ФРГ же расходует 78,5 млн. тонн, Италия — 69,4, Франция — 40,6, Великобритания — 81,7 млн. тонн [3, с. 17]. Кроме Нидерландов ни одна европейская страна себя не обеспечивает в потребностях нефтепродуктов. А в целом ЕС — самообеспечивается нефтью только на 15,5 %, США — на 33,2 %, Китай — на 50,6 %, Индия — на 31,2 %; по газу, соответственно, страны ЕС самообеспечены на 40,7 %, в том числе ФРГ — на 18,0 %, Италия — на 12,3 %, Япония же только на 3,6 % [3, с. 18].

Таким образом, страны, имеющие энергоносители, могут их продавать. Сложность, разумеется, в доставке.

Туркменистан среди тех стран, которые экспортируют нефть и газ. На территории страны сегодня функционируют 144 нефтегазовых месторождения, В Туркменском секторе Каспия — 70 нефтегазоносных структур (хотя детальным поискоразведочным бурением охвачены только 12 из них, и то, размещающихся в основном на глубинах моря до 100 метров. Для сравнения: Соединенные Штаты Америки в Мексиканском заливе в своих территориальных водах открыли месторождение на глубине 10,5 км и собираются его эксплуатировать). Из 144 нефтегазовых месторождений 124 находятся на государственном балансе, из них 39 законсервированы [4, с. 44-45]. Все это говорит о технических, научно-технологических, кадровых, транспортных и иных возможностях туркменского государства.

Между тем, давно действуют газопроводы “Средняя Азия — Центр”, по которым идет газ в Россию и в европейские страны. Еще в 1990-е годы, после получения Туркменистаном суверенитета, были выдвинуты и обсуждались ряд проектов доставки энергоносителей, часть из которых уже получила практическую реализацию. Каждый из проектов имеет стратегическое значение. В том числе по направлениям: а) Туркменистан-Иран-Турция-Европа (до границ с Болгарией; один из вариантов газопровод “Набукко”); б) Туркменистан-Афганистан-Пакистан через территорию Афганистана до города Мулфан в Пакистане; в) Туркменистан-Китай-Япония через Узбекистан и Казахстан в КНР и далее до Южной Кореи и Японии. Уже строится газопровод вдоль Каспийского моря из Туркменистана в Россию. Три страны подписали соглашение (кроме Туркменистана — РФ и Казахстан) об экспортной “трубе”, по которой в течение 25 лет предусматривается прокачка туркменского газа в Россию — до 20-25 млрд. кубометров ежегодно. Всего же в РФ Туркменистан будет поставлять 70-80 и более млрд. кубометров газа, т. е. на ближайшую перспективу именно Россию представляется наиболее значимым и масштабным партнером Туркменистана в торговле энергоносителями.

Нынешняя многовекторная политика дает возможность новому руководству Туркменистана в лице его президента Гурбангулы Бердымухамедова искать наиболее выгодных партнеров как в тактическом, так и в стратегическом направлении. В числе таковых одно из первых мест занимает Китай. Темпы и объемы экспортно-импортной торговли стали стремительно расти после визита

нынешнего президента Туркменистана в КНР в июле 2007 года. Трубопровод длиной в 7000 км уже взял свое начало от месторождений в правобережье Амударьи, его пропускная способность составит ежегодно до 30 млрд. кубометров газа; срок, оговоренный в подписанном туркмено-китайском соглашении — 30 лет.

Контакты с Европой, Россией и Китаем не ограничивают возможности Туркменистана в выборе партнеров: развивая торговлю с Ираном, Турцией и другими странами, Ашхабад уже сделал заявку на проведение вполне самостоятельной экономической линии и политики. Последнее особенно важно, так как политика (внутренняя и международная) абсолютно связана с экономикой, возможностями экономического маневра, решение финансовых, производственных и иных задач. Отсюда — принятие политических решений в пользу одних государств в ущерб другим. Например, США стремятся интегрировать в экономику Туркменистана, через что влиять на принятие политических шагов. Между тем, Туркменистан вопреки позиции США поддержал развитие ядерной программы Ирана, одновременно заявил о том, что Ашхабад (как и Тереган) не допустят использование своих территорий для их использования во вред друг другу. В то время, как Узбекистан и Кыргызстан предоставили свои территории для размещения американских баз. Против Афганистана? Да, но возможно, в случае надобности и против Ирана.

Туркменистан имел определенные трения с Азербайджаном по каспийским водным (нефтеносным) проблемам. Разногласия были значимыми. Однако уже в ноябре 2008 года при посредничестве Турции все противоречия были сняты. На туркмено-азербайджано-турецком саммите обсуждались вопросы, касающиеся превращения Каспийского региона в зону мира, добрососедства и стабильности, конструктивного партнерства. На встрече был поддержан инициированный президентом Туркменистана проект резолюции ООН “Надежный и стабильный транзит энергоносителей и его роль в обеспечении экономического развития и международного сотрудничества” внесенного (и в последствии принятого) на повестку дня 63-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН [5, с. 10].

Действительно, 192 страны единогласно подписали указанную резолюцию, при этом о решительной поддержке заявили представители крупнейших международных организаций, делега-

ции пяти постоянных членов Совета Безопасности и другие. Как писала газета “Нейтральный Туркменистан”, “столь единодушная поддержка, выраженная мировым сообществом, свидетельствует о широком международном признании взвешенной и дальновидной политики, которую последовательно проводит в жизнь Президент Гурбангулы Бердымухамедов, стремящийся придать прочному международному авторитету своей страны конкретное и практическое измерение” [6]. Если отбросить велеречивость и подобострастие газетной цитаты, сущность самого события значительна, выгодна и полезна прежде всего Туркменистану, продающему энергоносители, а также и его партнерам — получателям этого сырья. Туркменистан как нейтральная держава сделала еще один шаг в укреплении своего политического статуса, следуя международным обязательствам, завоеывая еще большее к себе доверие. В целях укрепления позиций своей страны, в контексте обсуждения как общих, так и частных вопросов, принятой ООН резолюции в Ашхабаде в апреле 2009 года была проведена международная научно-практическая конференция.

Поставки энергоносителей из Туркменистана имеют, естественно, не только технико-технологические параметры, но и финансовую составляющую — цену. Это та проблема, которая постоянно возникает в процессе любых переговоров об экспорте газа или нефти. Так, российский “Газпром” — крупнейший потребитель туркменского газа — в 2009 году увеличивает объемы получаемого сырья — с текущих 60 млрд. кубометров в 2008 году хочет довести экспорт из Туркменистана до 66 млрд. кубометров в 2010 году и до 70 млрд. кубометров к 2013 году. Но по цене газа — идет спор. Как пишет источник, “торговля среднеазиатским газом по “европейской” цене вредит российскому холдингу, который увеличивает обороты, снижая нормы прибыли. Делается это исключительно с целью остаться монопольным поставщиком азиатского газа в Европу” [7].

Хотя Туркменистан является лишь ассоциативным членом СНГ, для него наиболее надежные связи, в том числе по экспорту газа и нефти, имеются со странами Содружества. Существующее партнерство выгодно Туркменистану по многим позициям. Кстати, по добыче газа в рамках СНГ РФ занимает первое место (79 % среди всех стран СНГ), Туркменистан — второе (8 %), Узбекистан — третье. Незначительная часть добычи падает на Азербай-

джан, Украину, Казахстан. Всего в странах СНГ в 2008 году добыто 874 млрд. кубометров газа, собственное потребление составило 680 млрд., остальное ушло на экспорт [8, с. 124].

“Газовый вопрос” становится все более актуальным как для добытчиков, так и потребителей газа. Альтернативные источники электроэнергии появляются, но их мощности незначительны. Что же касается потребления, то большинство стран Европы получают газ из России, определенная составляющая которого представлена топливом из Туркменистана. Журнал “Корреспондент” поместил диаграмму потребления газа европейскими странами из России, где в процентном содержании обозначены объемы его получения. Так, Украина получает 35 % необходимого ей газа, Молдова — 100 %, Румыния — 15 %, Венгрия — 54 %, Австрия — 78 %, Чехия — 79 %, Словакия — 98 %, Польша — 45 %, Финляндия — 94 %, Германия — 43 %, Италия — 31 %, Македония — 100 %, Франция — 18 %, Беларусь — 100 %, все страны Балтии — по 100 %, Турция — 64 % [8, с. 14].

Для Туркменистана нынешняя прокачка (продажа) газа в Европу через Россию очень выгодна. Существующие проекты, представляющие этому альтернативу, пока дивидендов не дают. И представляются больше политическими, нежели экономическими. Тем более, что в конце 2008 года были разведаны новые месторождения газа в Марыйском регионе, на юго-востоке страны. Объемы этих полезных ископаемых исчисляются от 4,5 до 14 трлн. кубометров, что является пока самым крупным месторождением газа в мире и самым дешевым по добыче (на территории бывшего Советского Союза). Именно оттуда начинает свой путь газопровод в Китай. Но это перспектива, а деньги нужны сейчас — решению этой задачи способствует многовековая политика Туркменистана.

Важно обратить внимание еще на одно обстоятельство. Новое туркменское месторождение, примерно в 2-2,5 раза более мощное, чем разведенное новое месторождение в российской Арктике (Штокмановское). Туркменистан в этой связи становится более весомым “газовым” игроком не только в СНГ, Центральной Азии, но и в мире. Поскольку его собственные потребности незначительны, то в основном газ должен идти на экспорт. И вот здесь Туркменистан может стать серьезным конкурентом РФ в продаже газа: и в восточном направлении (Китай,

Япония, Южная Корея), и в западном (Европа, в том числе через “Набукко”), и в южном (Иран, Пакистан, Индия). Кроме того, наличие столь масштабных объемов газа могут значительно понизить мировые цены на него, что будет, естественно, невыгодно таким крупным экспортерам, как Россия. Можно добавить, что в Туркменистане в регионе Мары запланировано строительство крупнейшего в Средней Азии завода по сжижению газа. А это даст возможность его поставки не только по газопроводам.

Таковы перспективы развития туркменской экономики на ближайшую перспективу. Если учесть, что с приходом нового президента страны Гурбангулы Бердымухамедова начались реформы во всех сферах государственной и общественной деятельности, модернизация отраслей народного хозяйства, активный переход к рыночным условиям, то можно ожидать, как пишет газета “Нейтральный Туркменистан”, реализацию задуманного — “XIX век — золотой век туркменского народа”.

Литература

1. Нейтральный Туркменистан. — 2008, 24 сентября.
2. Далимов Р. ЕС и Центральная Азия: перспективы сотрудничества // МЭМО. — 2007. — № 11. — С. 81-84.
3. Сергеев П. Проблемы мировой энергетической безопасности // МЭМО. — 2007. — № 12. — С. 15-24.
4. Салимов А. Нефтегазовые ресурсы Каспия // МЭМО. — 2007. — № 10. — С. 41-46.
5. Символ братства и единства // Diyar. — 2008. — № 12. — С. 8-11.
6. Нейтральный Туркменистан. — 2008, 24 декабря.
7. РКБ daily. — 2008, 3 сентября. — № 165(481).
8. Корреспондент. — 2009, 17 января. — № 1(340). — С. 14-16.

Резюме

В статті розглядається проблема, пов'язана з енергетичними запасами Туркменістану, його економічним та політичним аспектами.

Рецензент доктор політ. наук, професор С. Д. Василенко

УДК 061(436.1:94(4-11)“1981-1989”

П. І. Барвінська

**СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА ІСТОРІЯ В УНІВЕРСИТЕТАХ
ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНИ
В 80-і РОКИ ХХ ст.**

На німецькомовному просторі східноєвропейська історія як фахова дисципліна викладається в переважній більшості університетів. Науково-освітні студії історії Східної Європи в чималій мірі впливають на формування образу Східної Європи в німецькому суспільстві та політичних колах. В рамках цієї дисципліни викладають і досліджують й історію України, але вітчизняна історіографія майже не приділяє уваги цьому напрямку німецькомовних досліджень. Радянська історіографія 50-60-х років була досить чутливою до східноєвропейських досліджень у Федеративній Республіці Німеччині, а починаючи з 70-х років вони розглядалися доволі побіжно. Дана стаття має на увазі проаналізувати основні напрямки викладання східноєвропейської історії в університетах Західної Німеччини впродовж 80-х років ХХ ст., а також визначити основні пріоритети та підходи західнонімецьких істориків у дослідженнях історії Східної Європи.

На початок 80-х років минулого століття східноєвропейська історія як фахова дисципліна була репрезентована в 23 університетах Західної Німеччини [13, с. 60], окрім цього існувала низка позауніверситетських наукових інституцій. На цей час ця дисципліна в основному вже була репрезентована істориками нової/молодшої/повоєнної генерації.

Одним з найбільших центрів східноєвропейських студій був Інститут Східної Європи Берлінського Вільного університету (Західний Берлін). До його складу входило 8 відділів, серед них був і відділ історії, який в своїй структурі мав наступні секції: східноєвропейської історії, східноєвропейської сучасної історії, історії Південно-Східної Європи та східноєвропейського мистецтва. З 1976 р. відділ очолював Ганс-Йоахім Торке. [15, с. 40]. Професор Торке читав лекції з історії Росії древнього та раннього нового часу [15, с. 41]. Свої дослідницькі інтереси він та-

кож зосереджував на історії Росії, що було продовженням столітньої берлінської традиції: основна ідея якої була: Росію — знати, Росію — розуміти, і яка була сформована його попередниками: Теодором Шіманном, Отто Гьотчем, Карлом Стеліном, Вернером Філіппом [28, с. 475]. Лекції з історії Росій нового часу й історії Радянського Союзу читав Клаус Меєр, з сучасної (новітньої) історії Східної Європи — Олександр Осадчук-Кораб (українець за походженням — П. Б.), Міхаель Райман особливу увагу приділяв історії Чехословаччини, Вільгельм Шульц читав лекції з історії Польщі. Спочатку історія Південно-Східної Європи була репрезентована Матіасом Бернатом, а з 1988 Гольмом Зундхаусеном, Ганс-Юрген Дренгенберг читав цикл лекцій з історії мистецтва Східної Європи [15, с. 41; 25, с. 196]. Відділ підтримував гарні наукові контакти з істориками з США та СРСР, особливо з Ленінградським університетом. Окрім того східноєвропейська історія була репрезентована і в Інституті Отто Зура Берлінського Вільного університету. Тут лекції з зовнішньої політики Радянського Союзу читала Хеналора Хорн, курс лекцій з історії сталінізму і сучасної новітньої історії читав Міхаель Райманн, а Гельмут Вагнер викладав сучасну історію Польщі [15, с. 42]. Як і в навчальних програмах так і в дослідницькій роботі основне місце посідала історія Росії та Радянського Союзу. Ганс-Йохім Торке зосередився на соціальній та правовій історії, що знайшло відображення в його дослідженнях історії російської бюрократії 17-19 ст. і проблем російського абсолютизму, включаючи його інтерпретації у радянській історіографії. Вільгельм Шульц особливу увагу приділяв дослідженням історії Польщі 14 ст., особливо Статутам Казимира Великого. Історія освіти та науки в Росії, а також радянська політика в сфері освіти й вищої школи були предметом наукових досліджень Клауса Меєра. Наукові інтереси Міхаеля Райманна були зосереджені на соціалістичних системах і реформістських рухах в Східній Європі. Детлеф Брандес перш за все приділяв увагу чеській історії в 1939-1945 рр. та політиці Великобританії щодо своїх союзників у Східній Європі впродовж 1939-1945 рр. Поряд з історією Росії/Радянського Союзу особлива увага приділялась історії Південно-Східної Європи та Чехословаччини. Роботи Матіаса Берната були присвяченні націотворчим процесам в цьому регіоні, особливо в Румунії. Гольм Зундхаусен зай-

мався новітньою історією Югославії й проблемами відсталості та модернізації в Південно-Східній Європі [15, с. 43].

Окрім того у 1984 р. у Берлінському Вільному університеті було відкрито кафедру історії Східно-Центральної та Північно-Східної Європи, яку очолив Клаус Цернак. Тут читались оглядові курси з історії Північно-Східної Європи та історії Східно-Центральної Європи (поселення, законодавство, суспільство в середньовіччя та новий час), лекції з середньовічної історія Чехії, та окремі тематичні курси: Брандербург і Польща в середньовіччя, балтійське питання як проблема європейської історії, Росія і модерний світ, виникнення Східної Німеччини. Дослідницькі інтереси були зосередженні на проблемах колонізації в Східно-Центральній Європі, націотворчих проблемах, специфіці життя іноземців у середньовічній Східній Європі та історії Східної Німеччини у німецькому та польському баченні [27, с. 44].

У 1980 р. кафедру східноєвропейської історії Бохумського університету очолив Бернд Бонвеч, який перед цим захистив дисертацію “Воєнний альянс та економічні інтереси. Росія в економічних планах Англії та Франції в 1914-1917 рр.” Дослідницька робота на кафедрі впродовж 80-х років була зосереджена на історії Росії/Радянського Союзу 19-20 ст., з особливою увагою до проблем соціально-економічної історії та питань міжнародних відносин: по-перше, радянська зовнішня політика, особливо німецько-радянські економічні зв’язки в ранній період Радянського Союзу; по-друге, позиція Радянського Союзу в переплетінні міжнародних відносин після Другої світової війни. Чимало уваги приділялось проблемам партійної еволюції та формуванню “сталінізму” в СРСР. Частково приділялась увага чеській та польській історії [22, с. 49-50]. Окрім цього у Бохумському університеті існувала кафедра історії Південно-Східної Європи, яку до 1984 очолював професор Турчинський. Він займався доволі широким спектром тем, починаючи від раньоліберальних течій на Дунайсько-Балканському просторі до “місцевих фашизмів” в міжвоєнний період. На першому плані знаходились питання формування конфесійно-національних рухів в Південно-Східній Європі. Після його виходу на пенсію кафедру реорганізували в професуру історії Південно-Східної Європи з особливим наголосом на османотюркській історії. У 1986 р. її очолив доктор Фікрет Аданір, який в своїх лекціях і на семінарських заняттях приділяв увагу та-

ким темам як “Національні визвольні рухи в Південно-Східній Європі під час османського панування”, “Нація, національна держава та політична емансипація в Південно-Східній Європі”, що в певній мірі відповідало бохумським традиціям, а також започаткував нові тенденції при розгляді наступних тем: “Аграрні структури на Балканах в ранній новий час”, “Соціальний протест в Південно-Східній Європі”, “Багдадська залізниця: Німецький Рейх і Близький Схід в епоху імперіалізму”, “Адміністрація османських державних боргів 1881-1914 рр.”, “Етатистська економічна політика в Південно-Східній Європі під час світової економічної кризи” [1, с. 52-53].

У Боннському університеті у вісімдесяти роки читали лекції з історії російського права до кінця 17 ст., а також з історії Росії з найдавніших часів до 20 ст., але як правило, основна увага приділялась російській історії 19-20 ст. та сучасній історії Польщі. Дослідницькі інтереси були також зосереджені на новітній історії Росії/Радянського Союзу [4, с. 64].

У Бременському університеті в основному переймались дослідницькою роботою. Впродовж 80-х років тут велась робота над наступними проектами: “Інтелігенція та дисиденти в Радянському Союзі”, “Католицизм і політична влада в післясталінській Польщі”, “Солідарність як модерністський рух. Соціальна структура і конфлікт в Польщі”, “Плюралізм і автономія в культурі НДР”, “Руйнування внутрішньої стіни. Політика і культура в НДР”, “Нові форми гласності в постсталінському суспільстві” [3, с. 72]. Особливу увагу приділяли співпраці з фахівцями з країн соціалістичного табору. Зокрема у 1983-1984 р. у Бременському університеті в якості гостя-професора працювали празькі історики Ян Крен та Вацлав Кураль [3, с. 70]. Підтримувались наукові зв'язки з Інститутом соціології та Інститутом економіки світової соціалістичної системи Академії наук СРСР, товариством “Меморіал”, організовувались міжнародні конференції та симпозіуми (“Література і громадський дискурс в Східній Європі”, “Націоналізм і національні питання в Східно-Центральній Європі”, “Відлига та її наслідки. Культура і політика після 1956 р.”) за участю вчених з Праги, Будапешта та Варшави [3, с. 72].

У цей період розширились наукові контакти й історичного семінару Гамбурзького університету з університетами східноєвропейських країн. Професор Ангерманн мав дослідницьку роботу

в Ленінградському університеті також чимало студентів Гамбурзького університету пройшли тут мовні курси. Восени 1988 р. професор Гротузен на основі угоди з Софійським університетом провів у Гамбурзі симпозіум “110 років відродження болгарської держави”. Разом з угорськими дослідниками розпочалась підготовка до наукового симпозіуму по темі “Центральна Європа” (Серединна Європа) [21, с. 123]. Між Кільським та Познанським університетами було укладено угоду про співробітництво, координатором якого був професор східноєвропейської історії Ніче. Під час зимового семестру 1986/1987 р. тут в якості гостя-професора читав лекції професор Познанського університету Єжи Топольський. В травні 1987 р. в Кілі було проведено одностижневий німецько-польський історичний колоквиум “Пруссаки в провінції”, який був присвячений розвитку провінцій Шлезвіг-Гольштейн та Познань в пруську еру. Через два роки у Познані було проведено симпозіум на тему “Німці і поляки в повсякденності”. Також було налагоджено контакти з істориками з Радянського Союзу (Москва, Ленінград, Новосибірськ, Таллін, Тарту). Відносини з радянськими колегами в основному були налагоджені в результаті проведення впродовж п’яти років (з 1979 р.) наукових екскурсій в СРСР для студентів семінару східноєвропейської історії [9, с. 143]. Наукові інтереси чільника семінару східноєвропейської історії професора Петера Ніче були сконцентровані на історії постання та розвитку Московської держави, а з часом він зацікавився російською історією 18 ст. Історія Польщі в її загальному розвитку, Габсбургської монархії та Чехословаччини міцно закріпились у навчальній програмі Курта Георга Хаусманна, при нагоді він додатково читав лекції з історії Данціга та балтійських країн. Його дослідницькі інтереси були зосереджені на національних проблемах в Східно-Центральній Європі, особливо польській історії. Його наступник Рудольф Яворський переймався схожими науковими проблемами [9, с. 145-146].

У Ганноверському університеті фах східноєвропейська історія був інтегрований в історичний семінар, який з 1984 р. підтримував наукові зв’язки з Познанським університетом. За результатами співпраці у 1989 р. було проведено у Познані спільну конференцію “Історична свідомість і політичний вплив на історію”. Традиційно основними пунктами навчальних та

дослідницьких програм залишалась історія Росії раннього нового часу. У вісімдесяті роки приділялась увага історії та сучасності міжнародних відносин з особливою увагою до зовнішньої політики СРСР, зокрема й щодо країн Третього світу, особливо Індії, рецепціям історії Німеччини у радянських шкільних підручниках та зображенню Радянського Союзу у підручниках історії у Федеративній Республіці Німеччині, регіональній історії та історії національних меншин в Східній Європі (німців, євреїв) [17, с. 126-127]. Історії німців-колоністів у 80-і роки також чималу увагу приділяли у Гейдельберзькому університеті. У вересні 1987 р. та в квітні 1989 р. тут відбулось два колоквиуми по темі “Культура та історія російських німців” [16, с. 134].

Відділ східноєвропейської історії у Дюссельдорфському університеті очолював Ганс Хекер. Його лекції були присвячені історії Росії та Східно-Центральної Європи, насамперед, Польщі з регулярним чергуванням між середньовічною та сучасною історією. Особлива увага приділялась соціальній історії, історії права та історіографічним аспектам. З часом як основний напрямок викристалізувалась історія німців в Східній Європі [11, с. 76]. В лекціях з історії Радянського Союзу Ганс Хекер найбільшу увагу приділяв фігурі Сталіна та сталінізму. Професор Хекер разом з іншими істориками приймав участь в дослідницькому проекті про відносини між Східною та Західною Європою за наслідками якого ним та професором Ессенського університету Геберлем було проведено багатоденний колоквиум, матеріали якого викладено у збірці “Незріле сусідство: країни Східної Європи та Федеративна Республіка Німеччина” [11, с. 77]. Особливий інтерес до теми Росія та Європа проявляв і професор кафедри східноєвропейської і сучасної історії Ерланген-Нюрнберзького університету Карл-Хайнц Руффманн, який в лекціях та на семінарських заняттях розглядав роль і місце царської Росії в європейській системі держав, й, насамперед, в “німецькому питанні”, а також робив порівняльний аналіз староевропейського абсолютизму та російської автотократії. При розгляді історії Радянського Союзу розглядалися питання зовнішньої політики, політична система, національні питання та політика в сфері культури. В другій половині вісімдесятих років він опублікував працю “Питання з радянської історії. Від Леніна до Горбачова”

(1988 р.) та дослідження з історії німців в Радянському Союзі (1987 р.) [20, с. 81].

В Геттінгенському університеті дослідницьку увагу було зосереджено на соціальній історії: “Соціальна історія російських старовірів в 18-19 ст.”, “Соціальна історія Радянського Союзу в 1917-1964 рр.”, “Соціальна історія російської інтелігенції на прикладі вищої школи в кінці 19 ст.”, “Національні меншини і аграрне суспільство в міжкультуральному порівнянні”, а також приділяли увагу балтійській історія новітнього часу [7, с. 106].

Специфікою вивчення історії Східної Європи у Кассельському університеті була особлива увага до розвитку німецько-слов'янських відносин від середньовіччя до сучасності. Предметом вивчення була історія всіх східних, східно-центральных та південно-східних країн, яка була представлена в регулярних циклах лекцій. Але основним пунктом залишалась історія Росії та Радянського Союзу й, насамперед, соціальна історія. На кінець вісімдесятих все більше уваги стали приділяти національним питанням. Карола Тішер підготувала дисертацію про німецьку еміграцію в Радянському Союзі. Впровадження фаху східноєвропейська історія без сумнівів було зумовлено зростанням зв'язків університету з вищими навчальними закладами країн Східної Європи. Найбільш інтенсивні наукові зв'язки були налагодженні з Люблінським університетом, Вищою педагогічною школою в Бідгощі та Ярославським університетом [14, с. 136].

У 1981 р. професор Кельнського університету Гюнтер Штокль вийшов на пенсію, а його наступником став Андреас Каппелер, який до цього працював у Цюріхському університеті [2, с. 152]. Він розробив цикл лекцій з російської та східноєвропейської історії, яка через використання великої кількості наглядних матеріалів була особливо наочно представлена. Теми його семінарських занять охоплювали головним чином всі області російської історії, з особливою увагою до постановки проблем соціальної історії (як, наприклад, народи степу, сільське населення, повсякденне життя, національні проблеми). Андреас Каппелер організував та провів у 1985 році конференцію, присвячену історії німців-колоністів в Російській імперії і Радянському Союзі. Це була перша конференція присвячена даній проблемі. Андреас Каппелер пише, що коли він зорганізував цю конференцію то, перш за все, сам не усвідомив, що порушив табу [10, с. 152-153].

Проф. Герхард Сімон в основному переймався історією радянського періоду. В університеті особлива увага приділялась мовній підготовці студентів та організації екскурсій в країни Східної Європи: 1986 р. — в Польщу, в 1989 р. в Ленінград-Таллін [2, с. 154].

На початку 80-х років в університеті м. Майнц професор Роде читав цикли лекцій на теми: “Історія Східної Європи від Реформації до Жовтневої революції 1917 р.”, “Німеччина і Схід в середньовіччя”, “Витоки російської історії”, “Історія СРСР у 1917-1956 рр.”, “Історія Східно-Центральної Європи в міжвоєнний період”, “Польща під час Другої світової війни” та “Велике європейське переселення народів у 20 ст.”, а також торкався аспектів проблеми “Історія й історична свідомість в Східній Європі” [18, с. 163]. З 1985 р. його наступником в Інституті східноєвропейської історії став Ервін Оберлендер. В сферу його наукових інтересів входила новітня історія Росії та історія СРСР, історія Балкан після Берлінського конгресу та робітничий рух у Східній і Західній Європі [24, с. 194]. Ервін Оберлендер очолював місцевий відділ Німецького товариства дослідження Східної Європи, що давало можливість запрошувати для читання лекцій та доповідей істориків зі Східної Європи. Так в 1986/87 р. для широкої громадськості Майнца був прочитаний цикл лекцій: “Радянський Союз у 80-і роки: перспективи й аналіз”, а у 1989 “Пакт Гітлера-Сталіна й Східно-Центральна Європа у 1939-1989 рр.” [18, с. 164]. Широки міжнародні контакти мав і семінар східноєвропейської історії Марбурзького університету. В 1989 р. тут працювали Зденек Сладек з Празького університету та професор Драгутін Павлічевіч зі Загребського університету, перебували у відрядженнях науковці з Радянського Союзу, Польщі, Японії, США та Англії. Більшість співробітників та студентів семінару в другій половині 80-х років мали тривалі стипендії для наукових студій в країнах Східної Європи [12, с. 172]. Предметом вивчення у Марбурзькому університеті була історія всіх регіонів Східної Європи. Традиції дослідження історії Росії 19 ст. та СРСР продовжував Петер Шайберт, Наукові інтереси Ганса Лемберга були зосереджені на історії Чехословаччини [12, с. 175].

Кафедра нової та східноєвропейської історії Фрайбурзького університету, яку з часу її заснування у 1965 р. очолював Готтфрід Шрамм (Gottfried Schramm) [23, с. 88], підтримувала

наукові зв'язки з колегами Варшави, Праги, Брно, Будапешта, Ясс, археологами Новгороду та Старої Ладого, а також дослідницькими групами з Москви, які займались підготовкою до видання неросійських джерел з історії Росії раннього середньовіччя [23, с. 91]. Впродовж 80-х років Готфрід Шрамм приділяв особливу увагу історії Росії 19 ст., столипінській реформі та сталінізму до 1941 р. Він також був редактором третього тому довідника з історії Росії. Чималий інтерес Г. Шрамм проявляв до російської літератури, зокрема в контексті письменник та держава на прикладі Пушкіна та Тургенєва [19, с. 155]. Специфіка досліджень та викладання історії Східної Європи у Фрайбурзі полягала в тому, що вона розглядалась у тісному зв'язку з історією Європи та крізь призму лінгвістичних досліджень [23, с. 90]. Інтерес до альтернативних реформ Росії навів Г. Шрамма на історію Габсбургської монархії. З часом він зацікавився національними проблемами у Габсбургській монархії [19, с. 155].

Спектр дослідницьких і навчальних тем в Інституті історії Східної- і Південно-Східної Європи Мюнхенського університету був доволі широким. Едгар Хьопш репрезентував історію Росії в середньовіччя та російсько-фінські відносини у 18-19 ст., а також історію відносин між східними та південними слов'янами, Герхард Грімм історію науки Південно-Східної Європи та історію культурних зв'язків цього регіону з Серединою (Центральною) Європою. Історія Угорщини була репрезентована Горстом Гласлом [6, с. 188]. У Мюнхені було також декілька позауніверситетських дослідницьких закладів, де переймались дослідженнями історії Східної Європи.

Відділ східноєвропейської історії на історичному семінарі Мюнхенського університету з початку 80-х років очолив Франк Кемпфер, який читав лекції з історії Росії допетровської доби, приділяючи основну увагу культурно-історичним аспектам, окрім цього він регулярно пропонував теми з історії Південно-Східної Європи, а також більш широкий тематичний комплекс: "Картина як історичне джерело". Після переїзду Ервіна Оберлендера до Майнца історію Росії в післяпетровський період та історію СРСР, а також Польщі та Румунії в новий час викладав Лотар Майер [24, с. 195].

В Регенсбургському університеті студентам пропонували лекції з історії Росії/Радянського Союзу та Південно-Східної Європи. Дослідницька робота була зосереджена на темах: "На-

ціональні меншини в Сербії у 1941-1944 рр.”, “Земельна реформа в Першій Чехословацькій республіці”, “Трансінстрія 1941-1944 рр.” [26, с. 197]. Лекційний матеріал в Саарбрюкенському університеті також традиційно був зосереджений на історії Росії/Радянського Союзу (близько 3/5 від загальної кількості годин), історії Польщі (близько 20 %), а решта історії Південно-Східної Європи та Богемії. Дослідницька робота зосереджувалась на соціальній історії Польщі 16-18 ст. [8, с. 199].

В деяких університетах виникали проблеми з кадровим забезпеченням. Так, у Гіссенському університеті після того як Клаус Цернак у 1984 р. перебрався до Берлінського Вільного університету, посада чільника кафедри східноєвропейської історії залишалась вакантною впродовж трьох років. В квітні 1988 р. цю посаду обійняв ерлангерський історик Клаус Геллер. Клаус Цернак читав цикл тематичних лекцій: “Політика і суспільство Східно-Центральної Європи в пізні середньовіччя та ранній новий час”, “Основні риси Північно-Східної Європи”, “Пруссія й проблеми німецько-польських відносин”, “Пруссія, Австрія та Східна Європа”, “Гогенцоллерни та історія Польщі”. Його наступник Клаус Геллер зосередився на історії Росії з часів Київської Русі до 20 ст., зокрема студентам пропонувались лекції на такі теми як “Церква, держава та суспільство в Росії/Радянському Союзі чи “Пакт Гітлера-Сталіна”, “Сталінізм” [5, с. 96].

Варто відзначити той факт, що практично кожна інституційна одиниця мала при собі бібліотеки, де було представлено чисельні дослідження з історії Східної Європи. Також значна увага приділялась мовній підготовці студентів, що давало їм можливість знайомитись з джерелами на мові оригіналу.

Підсумовуючи можна констатувати, що в 80-і роки ХХ ст. спостерігається регіоналізація фаху та зростання інтересу до інших регіонів та країн Східної Європи. Все більша увага приділяється не тільки історії Росії/Радянського Союзу, а й Південно-Східній та Східно-Центральній Європі. Зокрема зростання інтересу до останньої в значній мірі було зумовлено подіями в Польщі на початку 80-х років та дискурсом про Центральну Європу, який розгорнувся в Угорщині, Чехословаччині та Польщі в цей період. Також спостерігається домінування інтересу до історії нового та новітнього часу, а історія середньовіччя, а тим паче стародавня історія Східної Європи залишаються майже не

репрезентованими. Поряд з інтересом до соціальної історії починає зростати інтерес до національних проблем, що започаткувало бум у дослідженнях історії німців колоністів. Також чимала увага приділяється історії зв'язків/відносин між Східною та Західною Європою і, зокрема, Німеччиною. Особливістю цього періоду було й зростання наукових контактів західнонімецьких істориків зі своїми колегами з країн Східної Європи. Цей факт та гарна мовна підготовка західнонімецьких істориків уможливила широке використання праць та джерел з історії Східної Європи на мові оригіналу. Перебудова в СРСР спровокувала зростання інтересу до історії Східної Європи й переорієнтацію на новітню історію.

Література

1. Adanir F. Bochum Professur für Geschichte Südosteuropas mit besonderer Berücksichtigung der osmanisch-türkischen Geschichte // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S. 52-53.
2. Alexander M. Köln. Seminar für Osteuropäische Geschichte // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S. 148-157.
3. Eichwede W. Bremenn Forschungsstelle Osteuropa / Studiengang Kulturgeschichte Osteuropas // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S.70-74.
4. Fischer A. Bonn. Seminar für Osteuropäische Geschichte // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S. 54-69.
5. Göckenjan H., Heller K. Gießen. Lehrstuhl für Osteuropäische Geschichte // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S. 93-100.
6. Grimm G. München. Institut für Geschichte Osteuropas und Südosteuropas // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S. 179-189.
7. Hildermeier M. Göttingen. Professur für Osteuropäische Geschichte // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S. 101-106.

8. Hoensch J. K. Fachgebiet Osteuropäische Geschichte // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S. 198-200.
9. Hübner E., Klug E., Liszkowski U. Kiel. Seminar für Osteuropäische Geschichte // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S. 138-147.
10. Žaqššäler A. Osteuropa und osteuropäische Geschichte aus Zürich, Kölner und Wiener Sicht // Dahlmann D. (Hg.) Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. — Stuttgart, 2005. — S. 149-158.
11. Kluge B. Düsseldorf. Abteilung Osteuropäische Geschichte // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S.75-78.
12. Lemberg H. Smoljarczuk R. Marburg. Seminar für Osteuropäische Geschichte // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S. 167-178.
13. Lemberg H. Forschung und Lehre zur russischen und sowjetischen Geschichte in Westdeutschland nach dem Zweiten Weltkrieg // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. — S. 55-70.
14. Lorenz R. Kassel. Professur für Neuere Osteuropäische Geschichte // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S. 136-137.
15. Meyer K., Torke H. — J. Berlin. Abteilung Geschichte des Osteuropa-Institut. // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S. 40 — 44.
16. Neubauer H. Heidelberg Seminar für Osteuropäische Geschichte // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S. 127-135.
17. Nolte H. — H. Hannover. Professur für Osteuropäische Geschichte // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S. 125-126.
18. Oberländer E. Mainz. Institut für Osteuropäische Geschichte // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S. 159-168.
19. Plaggenborg St. Zum 70. Geburtstag von Prof. Dr. Gottfried Schramm am 11 Januar 1999 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. N. F. — 1999. — Bd. 47, Heft 1. — S. 154-156.

20. Ruffmann K. — H. Erlangen-Nürnberg. Lehrstuhl für Osteuropäische Geschichte und Zeitgeschichte // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S. 79-83.
21. Schlarp K. — H. Hamburg. Arbeitsbereich Osteuropäische Geschichte // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S. 109-124.
22. Schneider H. Bochum. Lehrstuhl für Osteuropäische Geschichte // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S. 48-51.
23. Schramm G. Freiburg. Lehrstuhl für Neuere und Osteuropäische Geschichte // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S. 88-92.
24. Steindorf L. Münster. Abteilung für Osteuropäische Geschichte des Historischen Seminars // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S. — S. 190-196.
25. Sundhaussen H. Osteuropäische Geschichte und Regionalstudien am Osteuropa-Institut der Freien Universität Berlin: eine unendliche Geschichte // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. — Stuttgart, 2005. — S. 195-204.
26. Völkl E. Professur für Geschichte Ost- und Südosteuropas im Institut für Geschichte // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S. 197.
27. Zernack K. Berlin. Lehrstuhl für Geschichte Ostmitteleuropas und Nordosteuropas // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. — Stuttgart, 1992. — S. 45-46.
28. Zernack K. Hans-Joachim Torke (9. Juni 1938- 15. Januar 2000) // Jahrbücher für Osteuropäische Geschichte. N. F. — 2000. — Bd. 48. Heft 3. — S. 475-476.

Резюме

Проанализированы основные направления и тенденции в преподавании и исследовании истории Восточной Европы в университетах Западной Германии в 80-е годы XX века с учетом личностных и политических факторов.

Рецензент канд. истор. наук, доцент Т. Г. Гончарук

**ОБОРОНИТЕЛЬНЫЕ СВОЙСТВА РВА СРЕДНЕВЕКОВОЙ
КРЕПОСТИ БЕЛГОРОД НА ДНЕСТРЕ**

В обширных трудах, посвященных историко-архитектурному обзору крепости XV в. Белгород, на Днестре, никак не затрагивается проблема строительства и датирования рва [10]. Во всей историографии объекту почти не уделяется должного внимания, что можно объяснить отсутствием всяких источников на сей счет. Все сообщения на эту тему ограничиваются, едва ли не единственным упоминанием четырехсотлетней давности о том какой “удивительный”, “глубокий” и “прочный” ров Белгорода [12, с. 111]. Никаких документальных свидетельств о том, сколько времени строился ров, не сохранилось.

Общепринятая в историографии “концепция долгостроя” Белгородской крепости [2, с. 443-451; 10, с. 46-47, 141] не объясняет на каком из этапов возник ров — важнейший элемент обороны этого уникального образчика средневековой фортификации. Если придерживаться логики поэтапного развития крепости (подразумевая постепенное расширение ее площади начиная с 1420-х — по 1479 гг.), то строительство рва следует относить к самому последнему из выделенных исследователями [10, с. 46-47, 141] периоду (1476-1479 гг.), когда, якобы, были закончены стены Гражданского двора, т. е., оформлены внешние контуры всей крепости.

Но в таком случае, строительство подобного масштаба должно было отразиться в документах эпохи молдавского господаря Стефана Великого (1457-1504 гг.), на годы правления которого приходится окончательное включение Белгорода в состав княжества [3, с. 107-126]. Как это произошло в случае с возведением тем же Стефаном в 1479 г. крепости Килия [9, с. 52]. Нет упоминаний о времени строительства рва и в лапидарных памятниках Белгорода.

С точки зрения классических трактатов по архитектуре, сперва следует вырыть ров, и лишь затем возводить над ним крепостные стены: “Итак, когда [...] будет выбрана местность, следует [прежде всего] копать ров до материка, если можно до него дойти, да и в самом материке, на глубину, соответствующую разме-

рам возводимой постройки, и шириною больше будущих надземных стен, и заполнять его самой основательной каменной кладкой. В тексте архитектор не раз подчеркивает, что “прочность рва достигается заглублением фундамента до материка” [4, п. I, V.1]. В случае с Белгородом можно видеть классическое воплощение этого совета: материком является прочный пласт известняка, на котором возведены фундаменты стен эскарпа и контрэскарпа.

Ров Белгорода — уникальный гидротехнический объект с вертикальной 15-ти метровой бровкой, инженерные характеристики которого не позволяют соорудить его после возведения самой крепости, в непосредственной близости от ее стен и башен, без создания угрозы их обрушения.

Топография расположения обоих устьев рва свидетельствует о том, что зодчий, прежде чем приступить к созданию общего плана крепости, ознакомился с геологической обстановкой на местности и сначала распланировал контуры рва по всей его линии и лишь затем “вписал” в него периметр будущих стен. И если сама крепость расположилась на куполе известнякового поднятия (единственного на всем правом берегу Днестровского лимана [1, с. 10]), то ров заложили в его боковых складках, испытывающих понижения. Это позволяло установить фундаменты каменной одежды эскарпа рва на прочную материковую основу.

Значение рва для успешной обороны крепости можно оценить по запискам турецкого путешественника Эвлия Челеби, побывавшего в Белгороде (Аккермане) в 1657 г. Повествуя о знаменитой осаде крепости войсками султана Баязида II в 1484 г., он говорит, что хотя стены на трех участках и были пробиты артиллерией, турки не могли подобраться к проломам и вынудить защитников к сдаче, пока стоял открытым ров [12, с. 108]. Иными словами, падение стен не означало падения самой крепости до тех пор, пока ров существовал. Следовательно, ров на этой ровной, как стол местности, следовало заложить первым и лишь потом приступать к долговременным строительным работам, делавшим объект уязвимым до их окончания. Только наличие столь глубокого рва давало защитникам возможность удерживать оборону даже при частичном отсутствии стен (как, например, в периоды их строительства).

Историко-архитектурный анализ сегментов крепости показывает, что ров уже существовал как минимум за несколько лет

до начала правления Стефана Великого. Речь идет о комплексе из двух башен (№ 3 и № 3.1) в восточной линии обороны Военного (малого) двора (рис. 1). Башня № 3 — квадратная в плане и занимает место между двумя одинаковыми восьмиугольными башнями, находясь в системе крепостных стен Военного двора. При этом славянская надпись памятной таблицы на ней свидетельствует, что башня была возведена в течение марта месяца 1454 г. известным белгородским пыркалабом Станчулом и “вооружена” [5, с. 79-178].

В свою очередь, башня № 3.1 — прямоугольная в плане и располагается во рву, непосредственно под башней № 3. Ее основание покоится на известняковом скальном материковом останце, который был специально задуман и обтесан строителя-

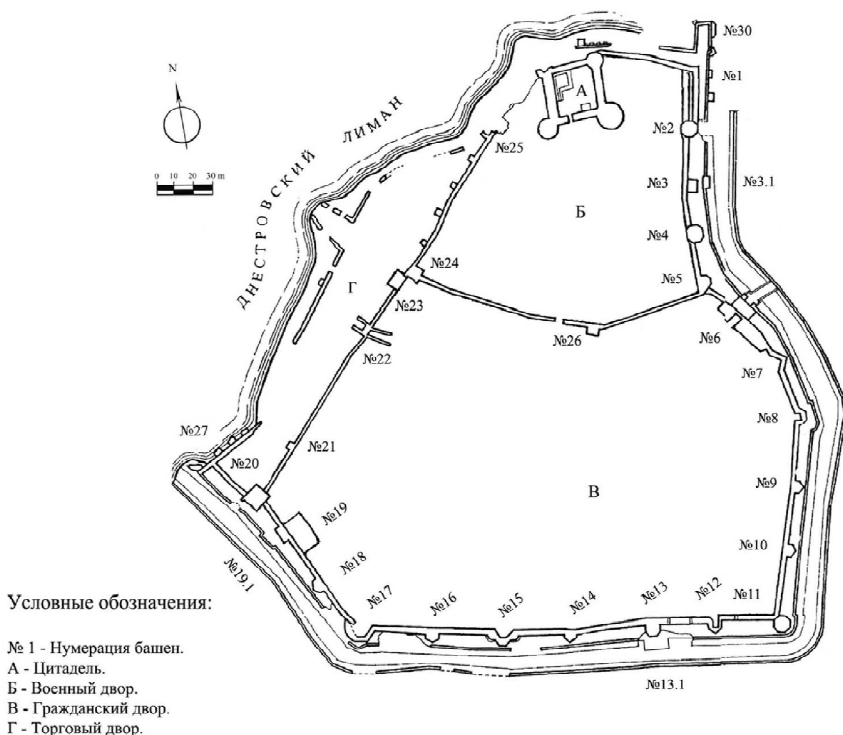

Рис. 1. План Белгородской крепости (на основе плана 1955 г., “Укрпроектреставрация”)

ми при сооружении самого рва (в придонной части). Следовательно, ров и башня № 3.1 — постройки единовременные.

При этом башня № 3 не совпадает в своей “красной линии” с направлением фланговых сторон башни № 3.1 (первая несколько уже второй; и фронтальной стенкой ориентирована иначе), что говорит о разновременности сооружений.

И поскольку система каменных укреплений Военного двора является первичной, по отношению к башне № 3 (таковая окончена к 1440 г., судя по сохранившейся памятной строительной таблице [8, с. 480-483]), то сооружение является более поздним по отношению к прилегающим куртинам, а также — к башне № 3.1. Поэтому последняя, равно как и ров, могут быть датированы не позднее, чем 1454 г. Эта датировка является комплексной и согласуется с выводами историко-архитектурного анализа крепости [6, с. 62-77], а также со всей имеющейся историкоархеологической базой.

Всего насчитывается три таких “башни во рву”: № 3.1, № 13.1, № 19.1 (рис. 1). Наряду с башней № 30 в северо-восточном устье рва, это самые старые постройки в системе крепостных укреплений Белгорода (не считая Цитадели). Все они (кроме башни № 30) — полые, многоярусные, прямоугольные в плане, и призваны фланкировать отведенные им участки рва (между двумя ближайшими изгибами).

Без внутреннего фланкирования остается лишь единственный отрезок рва: на участке от 8-й до 11-й башни. Характерно, что эти две однотипные башни проектировались одновременно со рвом, поскольку фундаменты их базируются на выступах скальной породы, заблаговременно оставленных в придонной части рва (это также касается башен: № 3.1, 15, 13.1, 19.1). При этом уменьшения общей ширины рва за счет строительства этих площадок не произошло, т. к. в каждом таком месте контрэскарп специально равноудален от сооружения (стенка рва будто изгибается, повторяя контур выступа с противоположной стороны). Это означает, что узловые башни Гражданского двора № 11 и № 8 планировались уже на этапе строительства рва, и свидетельствуют в пользу единовременной разбивки всей крепости (рис. 1).

Похоже, на башню № 3.1 и две другие подобные ей “башни во рву” возлагались не только фланкирующие функции. Эвлия Челеби упоминает, что во время осады крепости султаном

Баязидом II турки предприняли попытку засыпать ров. “Однако [осажденные] *через потайные ворота* оттащивали землю, набрасываемую в ров, и ссыпали ее в реку, протекающую с северной стороны крепости. Таким образом, они не оставили во рву ни земли, ни камешка [хотя бы] в карат весом” (*выделено мною — авт.*) [12, с. 108]. Действительно, рассматриваемая башня № 3.1 расположена именно у северного устья рва и ее бывшее использование в качестве “потайных ворот” вполне возможно.

Столь грандиозное и непреодолимое препятствие, каким являлся глубокий ров Белгорода, заполненный водой, на открытой степной местности, в ментальности средневековых защитников выполняло, помимо фортификационной, и серьезную апотропеическую функцию.

Плоскую равнину — этот кажущийся недостаток ландшафта, автор проекта Белгородской крепости, сумел превратить в фортификационное преимущество. Так, излом в три колена восточной оборонительной линии выполнен не столько в целях создания условий для фланкирования подступов к ним (на деле это сделать практически невозможно с узловых башен № 11, 8, 5, 1, при таком их расположении¹), сколько для создания эффекта оптического обмана истинных размеров крепости и ее планировки.

Весьма удачная для иллюстрации подобного эффекта точка наблюдения у фронта башни № 13, перед внешней линией рва. Различия в габаритах между низкими (7 м), но ближайшими к наблюдателю внешними стен, и превалирующей над местностью (12 м), но значительно удаленной от него Дозорной башни (№ 26), создают впечатление необычайной близости последней к наблюдателю. В результате, “игра” зодчего с пропорциями и расстояниями на этом направлении значительно затрудняет вычисление расстояния “на глаз” (смотрящему кажется, будто до Дозорной башни с этой точки не более 50 м, против 180-ти реальных, учитывая ширину рва).

Этот эффект мог вызывать у осаждающих ошибки при арт-подготовке (успешное применение механической артиллерии типа трубуше или баллист не было возможным без предварительных геометрических расчетов), а также мешал неприятелю определить

¹ Стремление к эффективному фланкированию приведет к изобретению бастиона (как далеко выступающей за линию стен мощной конструкции) в Европе к середине XVI в. [13, с. 326-351].

истинную площадь укреплений или их конфигурацию, учитывая отсутствие в округе удобных для наблюдений естественных высот². Обладая определенным сенсорным опытом, наблюдатель не в силах понять каковы истинные размеры объекта. Нет точки приложения, на которой мог бы сосредоточиться взгляд.

В этом смысле показателен пример со штурмом русскими войсками Очаковской крепости в декабре 1788 г., когда взятие турецкой твердыни стало возможным лишь после того, как “были выкуплены фортификационные планы Очакова у французских инженеров, которые вели здесь укрепительные работы” [7, с. 122].

Запланированный излом всей восточной линии обороны в три колена, и южной — в два, определен практической необходимостью. На каком бы участке не шло наступление, при непосредственном приближении к внешней линии обороны для обзора неприятелю остается доступен лишь единственный участок стен, ограниченный двумя крайними изломами (с узловыми башнями) (рис. 1). Другими словами, штурмующий не может следить за тем, как развивается атака на других участках наступления. Это значительно затрудняет общую координацию наступающих отрядов и маневренность при штурме, особенно в условиях, когда требуется принимать самостоятельные решения сообразно обстановке на месте.

Такие “оптические поправки” возможны благодаря особенностям зрения, поскольку глаз воспринимает только соотношение углов [11, с. 395-396]. Достаточно лишить наблюдателя этой возможности, как его восприятие масштабов и пропорций нарушится. Таким образом модуль, как величина реальная, действительно может быть “принесен в жертву пропорциям оптическим” [4, с. 239]. Если, конечно, в этом возникает прямая необходимость.

Развивая тему витрувианских заимствований в зодчестве Белгородской крепости, нельзя не рассмотреть еще несколько примеров использования его передовых идей при организации этого уникального фортификационного объекта времен Средневековья.

В описании Челеби крепости Аккерман содержится косвенное указание на то, что лиманная вода во рву была проточной:

² Тот же Эвлия Челеби, посетивший (Белгород) Аккерман в 1657 г., полагал, что “в плане эта крепость имеет форму четырехугольника” [12, с. 111] (сравни с рис. 1).

“и когда по рву пустили воды Днестра...”, пишет путешественник. Именно “по рву” пустили воды, а не “в ров” [12, с. 111].

Действительно, линия рва Белгородской крепости проложена в зоне погружения пласта понтического известняка по отношению к уровню водоносного горизонта. Пласт понтических известняков, мощностью до от 2,5 до 4,5-х м, подстилает десятиметровый водоупорный слой зеленовато-серых глин. Проложив на местности линию рва именно таким образом, зодчий получил надежное основание для фундамента каменной одежды эскарпа и контрэскарпа рва в придонной его части. И поскольку водоупорный слой глин находится ниже уровня лимана, то грунтовые воды не нарушают целостности бортов сооружения, дренируя гораздо ниже крепежной кладки эскарпа и контрэскарпа. Собственно, эти же глины являлись хорошим упором для воды, заполнявшей ров. Такое инженерное решение гарантировало целостность его пятнадцати метровых (в первоначальной глубине) бортов даже при создании дополнительной нагрузки при последующем возведении мощных крепостных стен и башен в непосредственной близости от кромки котлована³.

Нагон воды в ров обеспечивался северо-западными ветрами, преобладающими в данной местности в течение всего года, через оба устья (особенно западное, которое напрямую открыто ветрам). Вызванные, таким образом, колебания уровня воды во рву создавало эффект проточности, что являлось немаловажным фактором с точки зрения комфорта проживающих в крепости: лиманная вода не застаивалась и не загнивала. Примеры тому с тщательным усердием приводит в своем трактате Витрувий, напоминая, что “там, где болота стоячие и не имеют проточного выхода ни по рекам, ни по канавам, каковы болота Помптинские, они, застаиваясь, загнивают и испускают тяжелые и заразные испарения на всю округу” [4, п. I, IV.11-12].

Единственным, но существенным недостатком уникального гидротехнического сооружения, должно было являться быстрое заиливание дна (особенно в приустьевых участках), которое связано с чрезвычайно большим количеством взвешенных частиц в лиманных водах (особенно в штормовую погоду).

³ Ширина площадки между кромкой рва и стенами достигает семи метров в районе башни №5 и практически равна нулю у башни №17, вокруг основания которой даже пришлось возводить специальный карниз для обеспечения коммуникации.

Известно, что уровень твердого стока Днестра относительно высок, потому воды лимана характеризуются значительной мутностью — в среднем 180 г/м³. Значительные колебания мутности лиманной воды связаны с ветровым режимом. Лиманные отложения широко развиты на площади Днестровского лимана и представляют собой толщу переслаивающихся илов и тонко-мелкозернистых кварцевых песков, выполняющих ложе водоема. Мощность этой реликтовой толщи достигает 55 м, а современных отложений — 5-7 м [1, с. 35]. Если верить сообщению Челеби, чистка рва была делом общественным, нелегким и важным [12, с. 111] и, видимо, происходила довольно часто.

Итак, оборонительный ров Белгорода является сооружением единовременным, а не поэтапным. Его строительство предшествует возведению внешних оборонительных стен и может быть датировано самым первым строительным периодом. Следовательно, и сама крепость была спланирована вместе со рвом и была разбита на местности сразу, в пределах всей своей площади вопреки общепринятой концепции ее долгосрочного развития.

Література

1. Анисимов А. М. Отчет по предварительной разведке для обоснования искусственного пополнения подземных вод в районе г. Белгород-Днестровский Одесской области. — Одесса, 1976. — Кн. 1. — 166 с. (фонды Причерноморского государственного регионального геологического предприятия. № 2147).
2. Бруяко И. В., Сапожников И. В. Белгород-Днестровская крепость, как памятник военно-инженерного искусства (основные этапы истории конца XIV — начала XV вв.) // *Stratum plus*. — № 5. — СПб.-Кишинев-Одесса-Бухарест, 2000. — С. 443-451.
3. Бырня П. П. Из истории молдавского Белгорода — Четатя Албэ // *Аккерманские древности*. — Белгород-Днестровский, 1997. — Вып. 1. — С. 107-126.
4. Витрувий. Десять книг об архитектуре / Перев. Ф. А. Петровского. — М.: Изд-во Академии архитектуры, 1936. — 328 с.
5. Кочубинский А. А. Тира-Белгород-Аккерман (и его новая лапидарная надпись от 1454 г.) // *ЗООИД*. — Одесса, 1901. — Т. 23. — С. 79-178.

6. Красножон А. В., Картелян Е. Д. Модульные отношения в архитектуре Белгород-Днестровской крепости // Историческая: Мат. IV науч. конф. ист.-фил. ф-ту ПДПУ им. К. Д. Ушинского. — Одесса: ПДПУ, 2009. — С. 62-77.
7. Кузнецов А., Чепуныров Н. Наградная медаль (1701-1917 гг.). — М., 1992. — Т.2. — 416 с.
8. Мурзакевич Н. Аккерманские гречески надписи // ЗООИД. — Одесса, 1850. — Т. II. — С. 480-483.
9. Славяно-молдавские летописи XV-XVII вв. — М.: Наука, 1976. — 12 с.
10. Шлапак М. Е. Белгород-Днестровская крепость (исследование средневекового оборонного зодчества). — Кишинев: ARC, 2001. — 220 с.
11. Шуази О. История архитектуры (в двух томах) — Т.1. — М.: Изд-во Всесоюзной Академии архитектуры. — 1935. — 632 с.
12. Челеби Э. Книга путешествия (Земли Молдавии и Украины). — Вып. 1 — М.: Наука, 1961.
13. Энгельс Ф. Фортификация // Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений. — 2-е изд. — Т. 14. — М.: ГИПЛ, 1959. — С. 326-351.

Резюме

Білгород-Дністровська фортеця була розбита на місцевості одночасно, у периметру стін Військового й Цивільного дворів, згідно з принципом модульних відносин. Згідно з конструктивними архітектурними особливостями, будівництво фортеці було здійснено в межах єдиного плану та відносно короткого терміну. Фортеця датується початком XV ст., що співвідноситься з даними історичних джерел будівництва кам'яних укріплень. Рів є унікальним гідротехнічним об'єктом, який став ключовим елементом в системі укріплень фортеці. Його заснування передувало заснуванню самої фортеці. Його відбудування займало не більш кілька років.

Рецензент доктор. истор. наук, профессор А. О. Добролюбский

ТРАГЕДІЯ МАЗЕПИ І ПОЛТАВСЬКА КАТАСТРОФА

У процесі подальшого переосмислення історії України, її державотворчих традицій важливою залишається проблема боротьби за утвердження незалежності України, і водночас, розвитку й занепаду політичного та соціального життя, національної самосвідомості українського суспільства. Сьогодні ще раз необхідно торкнутися проблеми формування й еволюції державної ідеї, перипетії боротьби за її реалізацію, вплив на ті процеси різних факторів, зокрема внутрішньополітичних і геополітичних, які склалися на початку XVIII століття. У цьому контексті викликає інтерес у зв'язку з відзначенням 300-річчя Полтавської битви, діяльність українського гетьмана Івана Мазепи та його роль у подальшому розвитку історії українського народу та уроки, які необхідно черпати з тих подій. Особливо сьогодні українське суспільство і його політичну еліту турбують проблеми зовнішньополітичних орієнтацій в умовах глобалізаційних процесів, які породжують нові виклики та випробування для незалежної України, яка намагається стати активним суб'єктом світової політики.

Політику І. Мазепи в ході Північної війни між Росією і Швецією та місце України в ній ґрунтовно висвітлювали в своїх працях М. Андрусак, М. Грушевський, М. Костомаров, Б. Крупицький, Т. Мацьків, О. Оглоблин, О. Субтельний, Ф. Уманець та ін. Значний внесок у подальший розвиток даної проблеми зробили дослідження І. Борщака, В. Журавльова, Ю. Мицика, С. Павленка, В. Сергійчука, А. Смолки, Т. Чухліба та ін. Для глибшого розуміння окресленої теми слугують публікації Я. Дашкевича, О. Реєнта, Л. Шендрик та ін.

Іван Мазепа походив зі значного шляхетського роду, волинського чи подільського походження. Предки його в кінці XVI ст. оселилися на Білоцерківщині. Батько гетьмана, Степан-Адам Мазепа, належав до старшинської коаліції Виговського та брав участь в укладенні Гадяцького договору (1658). Мати його Марина-Магдалина, зі старого шляхетського роду Мокієвських, належала до видатних жінок. Утративши чоловіка, вона віддалася громадським та церковним справам, була ігуменею Києво-Печерського Вознесенького монастиря, мала високу культурність

та освіти. Сам Мазепа народився близько 1639 р. Освіту здобував у Київському колеґіумі, а потім у Варшавській Єзуїтській школі. Після того перебував певний час при дворі короля Яна Казимира. Король польський вислав його за кордон для вивчення гарматної справи до Франції, Німеччини та Італії. Мазепа не раз виконував відповідальні доручення короля: їздив до гетьманів: Виговського (1659 р.), Юрія Хмельницького (1660 р.), до Тетері (1663 р.). У 1663 р. Мазепа покинув королівського службу, і в 1669 р. опинився в Чигирині у гетьмана Дорошенка, присвятивши себе українській справі. У Дорошенка І. Мазепа дістав ранг генерального осавула. Він виконує важливі дипломатичні доручення гетьмана. Запорожці взяли були Мазепу в полон, але кошовий Сірко врятував його і віддав гетьману Самойловичеві [5, с. 53]. Мазепа знав польську, латинську, італійську, німецьку мови, “досить міцно” татарську. Любив, відвідуючи Київську академію, промовляти перед академіками “мовою Тіта Лівія та Ціцерона”. Був пристрасним бібліофілом, мав багату бібліотеку: дорогоцінні справи з гетьманським гербом, найкращі київські видання, багато ілюстровані старовинні рукописи... [4, с. 243].

Славнозвісний філософ і письменник Вольтер в Історії своїй про Карла XII, короля Швецького, пише про Мазепу, що “він породи польської і вихований у тій країні Єзуїтами, через те, що знав він декілька красних по тодішньому наук. Та коли він служив при дворі, короля Польського Казимира, то за любовні інтриги з жінками, переслідуваний був одним знатним вельможею, що хотів його погубити. Тим-то втік він з Польщі на дикому Козацькому коні світ за очі. Але кінь заніс його на свою батьківщину у селище Козаків, які прийнявши його до свого товариства за видатні військові заслуги, зробили згодом своїм найкращим урядником. А козаки тії суть народ вільний і хоробрий, боронять вольність свою зброєю і готові її повсякчас боронити проти всіх народів, що хочуть їх поневолити” [2, с. 237-238].

До похилого віку Мазепа мав успіх серед жінок. До серця припала йому дочка Генерального судді Кочубея — висока, струнка, з великими очима, довгою чорною косою.

“Моє сердечне кохання!

Прошу, будь ласка, зо мною побачитися для усної розмови. Коли мене любиш, не забувай же, коли не любиш — споминай

же. Спомни мої слова, що любить обіцяла, на що мені рученьку біленьку давала.

І повторно і простократно прошу назначити хоч на одну мінуту, коли маємо з тобою видітися для спільного добра нашого, на котре раніше згоду свою була дала. А заки тее буде, пришли намисто з шиї своєї, прошу” [4, с. 244] — читаємо в одному з листів Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни. Високі почуття Мазепи надихали до творчості Байрона, Віктора Гюго, Кіндрата Рилеєва, Олександра Пушкіна, Богдана Залеського, Бертольда Брехта. Музичні твори, присвячені Мазепі, залишили Франц Ліст, Петро Чайковський, художні полотна — Теодор Жеріко, Делакруа.

Радянська історіографія винесла такий вирок І. Мазепі: зрадник свого народу і Росії, різко посилив феодально-кріпосницьку експлуатацію селянства, жорстоко придушував селянські повстання. І зрозуміло чому: імперія не допускала навіть будь-яких натяків про можливість існування незалежної, вільної України. Гетьмани України, окрім Богдана Хмельницького, на думку царя Петра, були ніким іншим як “ворами и изменщиками” [4, с. 241].

Гетьманська булава дісталася Мазепі в п’ятдесят років. Обрання його було пов’язане з підписанням нових “Коломацьких статей”, в основу яких лягли “Глухівські статті” Многогрішного, але з багатьма застереженнями на користь Москви. Зокрема, в одному з наказів говорилося, що Україна не сміє порушувати вічний мир з Польщею, не повинна підтримувати добросусідські стосунки з Кримом. Заборонялося вести дипломатичні стосунки з іншими державами. Московська залага, окрім інших міст, мала знаходитися в гетьманській резиденції Батурині для постійного контролю над гетьманським урядом, заборонялося “голосов испущать”, що “Малоросийский край гетманского regimentу”, а тільки говорити, що він належить до єдиної держави з Великоросійським краєм. Коломацькі статті заперечували державний характер гетьманської влади, а отже і державність України. “Лише державний геній і глибокий патріотизм нового гетьмана Мазепи зробили так, що низка шкідливих для України ухвал Коломацької угоди залишилися нечиними” [4, с. 243], ? пише О. Оглоблін.

Як же мав поводитися в такій ситуації Іван Мазепа, чи міг він щиро любити сусіда, коли свій народ стікав потом і кро-

в'ю? Серце не з каменю, а тому чинило протидію. Методи різні. Іван Мазепа вибрав мудрість, велику терплячість. Жан-Жак Руссо, французький публіцист звертає увагу на “тонкий та ніжний розум” гетьмана України.

“Це був справжній державний муж і визначний дипломат європейської освіти, з глибоким знанням людей, з умінням організувати і притягати до себе відповідних співробітників, еластична натура, що вміла майстерно пристосуватися до обставин, але одночасно не випускати з очей своєї власної лінії”, — зазначав український історик Борис Крупницький [3, с. 453].

В одній із промов виголошених перед старшиною І. Мазепа сказав: “Довголітнє мистецтво у справах політичних і знання інтересів народних відкрили мені очі про нинішній стан справ Міністерських ... Бачився я з обома воюючими Королями, Шведським і Польським, і все вміння своє ужив перед ними, щоб переконати першого про протекцію і милість отчизні нашій од військових напастей і руйнації у майбутній на неї навалі, а щодо Великоросії, нам єдиновірної і єдиноплемінної, випросив у нього нейтралітет, себто не повинні ми воювати зі Шведами, а ні з Поляками, ані з Великоросіянами, а повинні, зібравшись з військовими силами нашими, стояти в незалежних місцях і боронити власну отчизну свою, відбиваючи того, хто нападе на неї війною...”. Для всіх же воюючих військ виставляти ми повинні за плату провіант і фураж, в кількості можливій без власного зубожіння нашого; а при майбутньому загальному замиренні всіх воюючих держав вирішено поставити країну нашу в той стан держав, у якому вона була перед володінням Польським із своїми природними князями та з усіма колишніми правами й привілеями, що вільну націю означають” [2, с. 259].

Гетьман Мазепа насамперед подбав про свою безпеку, він заснував для того особисту Гвардію: “три полки піхотні Сердюцькі, батальйон жолдаків і полк кінних Компанійців, названих, “компанією надвірної корогви”. У всі тії війська викликав з бажаючих..., що оточували його резиденцію. Вони були в Мазепи його янголами-хранителями та духами, що робили все на помах Гетьманський, і горе людині, що впала в їх руки! Вищі урядники жахалися побачивши в себе в домі когось із тих гвардійців, по них посланого, а простолюдом бавилися вони як м'ячем, через що і ненавидів їх народ, а війська національні ледве

терпіти могли, і як їх повалено й зруйновано, то стали вони притчею в людях, так що котрих з них не побито під час зміни ті жилися заробітками найнижчими і наймізернішими, як от: у народних лазнях, ґуральнях та в поденниках” [2, с. 239-240].

Для завоювання влади і досягнення мети гетьманом використовувалися гроші, подарунки. “Мазепа наказав своїм наближеним скласти опис майна, — пише В. Готвальд, — при цьому виявилось, що частка, яка приписана Москві, була дуже мізерною. Тоді гетьман послав Голіцину не половину, а три чверті описаного майна, разом з повним описом. Він писав, що охоче віддав би й усе, але, за звичаєм, слід нагородити вірних людей. Пізніше виявилось, що чверть, утримана Мазепою, була у декілька разів більшою від трьох чвертей Голіцина. Сам Голіцин, окрім цього, одержав десять тисяч золотом” [4, с. 242].

З інших джерел дізнаємося, що ціла армія гетьманських агентів працює на нього в Москві, Варшаві, Бахчисараї, Царгороді. Французький посол у Відні повідомляє своєму уряду, що “гетьман Мазепа має скрізь своїх людей”. А скільки було доносів на гетьмана. Оточення ж Петра мовчало, бо “гріли” мазепинські щедоти [4, с. 243]. Звичайно, хабар не кращий спосіб завоювання довіри. Але Мазепа мав справу в основному з жорстокими людьми для яких Україна була засобом збагачення, великоросійським краєм, двугостороннім, байдужим. Особливо на цьому фоні вирізнялася постать царя Петра.

На інтенсивність зовнішньополітичних переорієнтацій гетьмана І. Мазепа на поляків і шведів впливали різні чинники, зокрема подальше загострення відносин старшини з царськими воєначальниками, ставлення до нього Петра I тощо.

Особливе збентеження, що межувало з шоком, спричинили в старшини слова, сказані князем Олександром Меншиковим на званому обіді в І. Мазепа (у липні 1706 р. в Києві), де були присутні цар і придворні чиновники. Будучи на підпитку, Олександр Данилович порадив Івану Степановичу негайно взятися за реформування внутрішнього устрою Гетьманщини, з тим щоб остаточно ліквідувати її політичну автономію: “... пора прийматися за ворогів.” При цьому він показав на старшин. Перегодою І. Мазепа розкрив останнім зловісний смисл сказаного О. Меншиковим: “Я сам добре знаю, що вони замишляють наді мною і над усіма вами: хочуть мене ублаготворити князівством

Римської держави, всю старшину викоренити, міста наші відібрати під свою область, поставити в них своїх воєвод чи губернаторів, а коли б наші вчинили опір, то за Волгу всіх їх перегнати, а Україну своїми людьми осадити (заселити)” [6, с. 207].

Переломною в болісних роздумах І. Мазепи над виробленням політичної лінії вочевидь стала військова нарада, скликана Петром І у Жовкні на початку травня 1707 р. Деталі розмов гетьмана з царем та іншими воєначальниками нам невідомі. Однак після них він відмовився від банкету й повернувся до помешкання дуже засмученим і вкрай роздратованим. Найближчим особам сказав: “Якщо б я Богу так вірно і старанно служив, отримав би його найбільшу винагороду, а тут, хоча б в ангела перетворився, не зміг би службою і вірністю своєю отримати жодної подяки” [6, с. 208]. Важко сказати, що гетьман мав на увазі. Але зрозуміло одне: кинута фраза не була випадковою, вона приховувала певний таємний зміст. Переказ народний, узятий від наближених до Мазепи осіб, розповідає, що був Мазепа на одному бенкеті з Государем (Петром І) у князя Меншикова, і за те, що суперечив у розмовах, ударив цар Мазепу по щоці, і хоча скоро після того замирився з ним, але Мазепа, затаївши назовні злобу, закарбував її в своїм серці. Вольтер, розповідаючи про той випадок у своїй Шведській Історії, свідчить так: “Государ, мавши Мазепу за своїм столом, запропонував йому завести у себе в Малоросії регулярне військо і всі ті податки народні та митні, які заведено у Великоросії. І коли на тее відповів Мазепа, що в такому військовому й пограничному народі, яким є Малоросійський, раптово зробити не можна, а хіба поступово і час від часу. Государ, розгнівавшись за тее на Мазепу, вилаяв його, захопив за вуса і нахвалявся позбавити його Гетьманства” [2, с. 255].

Спочатку у внутрішній політиці Мазепі довелося зустрітися з великими внутрішніми труднощами, зокрема подолати народну розруху, домовлятися зі старшинами. Крім того, у гетьмана з’явилася серйозна опозиція. Особливо активною вона була з боку полтавської старшини, з кіл якої вийшов старший канцелярист Генеральної Військової Канцелярії Петро Іваненко (Петрик), що втік 1691р. на Запоріжжя, а звідти подався до Криму, де уклав союзний договір із кримським ханом, на підставі якого Україна мала стати незалежною державою за допомогою

Криму. Невдача Петрика була разом і поразкою старшинської опозиції, яка боролася для забезпечення своїх політичних прав супроти влади гетьмана. Мазепа з самого початку намагався опертися на Москву, і цей союз гетьмана з царем виявився сильнішим, ніж наміри старшинської аристократії, яка своєю орієнтацією на Крим зробила себе підозрілою. Але навіть після цього, правлячи майже самовладно, Мазепа поступово, крок за кроком, усував небезпечних “ворохобників” і ставив на їх місце видатних людей, зокрема своїх родичів [3, с. 454]. Завдяки щедрим дарам від царя Мазепа накопичує близько 20 тис. маєтків і стає одним із найбагатших феодалів Європи [7, с. 205].

Зрозуміло, що за таких обставин опора на Москву була для Мазепа конче потрібною, майже неминучою. Але за спиною Москви, здобувши довіру, він намагався проводити свою політичну лінію. У внутрішній політиці — намагання забезпечити стабільність. І хоча гетьман дуже турбувався про духовенство, щедро обдарував церкви і монастирі, давав значну кількість грошей на школи й культурні потреби, піклувався про виховання відповідних старшинських кадрів — носіїв української державності (зокрема, підтримка нової категорії бунчукових, військових та значкових товаришів, як резерву доповнення адміністрації), — однак це не значило, що він піклувався тільки про потреби вищих верств населення [3, с. 454]. Крім того, Мазепа заснував багато інших шкіл і друкарень, щоб українська молодь могла в повну міру своїх можливостей користуватися благами освіти [7, с. 206].

Мазепа намагався стабілізувати соціальні відносини, зафіксувавши окремі прошарки суспільства в їх тогочасному стані після довгого періоду руйни. Тому, не відновлюючи колишнього, сприятливішого для нижчих верств становища, він, з іншого боку, протривався занадто виразним спробам поширення старшинського визиску і влади коштом козаків і селян (посполитих). Про це свідчать його універсали з 1691, 1692, 1701 рр., де він забороняв обтяжувати селян панщиною понад два дні на тиждень, примушувати козаків переходити в посполитих, відбирати в них землю тощо.

У зовнішній політиці Мазепа дотримувався традиційної української лінії, яку гетьман свідомо перебрав від своїх попередників. Передусім він мав бажання приєднати до лівобережного гетьманату Правобережну Україну й ближче, надійніше притягти до нього Запорізьку Січ. Не зважаючи на союз Мос-

кви з Польщею, він приховано й обережно, але виразно повертав вістря своєї політики проти Польщі, сподіваючись відлучити від неї Правобережжя. Співпраця його з козацьким полковником Семеном Палієм, визначним діячем Правобережжя його часу, мала підготувати акт з'єднання. Гетьман сподівався, що активність у війні з Кримом і Туреччиною, в якій лівобережні полки хоробро билися пліч-о-пліч із козаками Палія, здобуде йому на це згоду Москви. Петро I довго не погоджувався і тільки в 1704 р. під час війни Росії зі Швецією, коли гетьманові вдалося переконати царя в небезпеці для Правобережної України від поляків шведської орієнтації, він все таки досяг свого і “обсадив” Правобережжя своїм військом. Це було фактичне з'єднання двох частин України [3, с. 454].

Доречно акцентувати увагу на тому, що 1690-ті роки — були часи співпраці України з Росією, коли гетьман підтримував царя на півдні, у війні проти Туреччини й Криму, переслідуючи політику поширення українських впливів аж до берегів Чорного моря. А Північна війна, яка велася Росією в союзі з Данією і польським королем Августом II Саксонським проти Швеції (1700-1721), дуже насторожила Мазепу й тих, хто його підтримували. Війна лягла страшним тягарем на Гетьманщину й вимагала від неї страшних жертв. Участь козаків у численних російських походах в Прибалтиці, Литві, Білорусії, Галичині, Польщі, Саксонії руйнувала їх господарство й викликала протести. Торгівля, яку Україна проводила з Заходом, припинилася. Селяни разом із козаками були переобтяжені багатьма новими повинностями постачанням армії та роботами при будівництві нових фортець. Сам гетьман і його оточення не раз почували себе враженими несподіваними гвалтовними російськими наказами. Московський уряд чимраз менше зважав на українську автономію; серед населення ширилося невдоволення політикою Москви й гетьмана. За цих обставин серед старшини зміцнюється думка, що слід “самим подбати, щоб Україна, якщо вона не забезпечить себе заздалегідь якимось союзом, якоюсь новою новою політичною комбінацією, може загинути, роздавлена, коли не одною, так другою стороною [6, с. 205].

Можливо, обґрунтованою є орієнтація Мазепи на сторону шведського короля Карла XII була зовсім не випадковою. Уже в 1705 р. він почав переговори зі Швецією через польського

короля зі швидкої руки Станіслава Лещинського. Політика лояльності і співпраці з російським урядом зазнала краху. Всі ближчі співробітники Мазепи стали на позицію зміни орієнтації, передусім генеральна старшина й полковники (за деякими винятками). Ідея, яка їх захоплювала, — це повна незалежність України, (хоча з тактичних міркувань Польща Станіслава Лещинського була союзником Швеції і підписала можливість федерації з Польщею, на зразок Гадяцької унії). Занадто спокливою була для Мазепи і його прихильників сприятлива європейська ситуація. Колективні союзники Москви — Данія і Польща, змушені зовсім зійти з арени подій, європейські держави були нейтральні або схилилися на бік шведського короля. Москва була ізольована, а Карл XII мав першорядну в Європі армію, добре озброєну і поповнену під час довгого перебування в завойованій Саксонії. Шведський король збирався завдати Москві останнього удару, щоб вирішити свою долю.

Особливо важливо те, що Карл XII — як гадали в українських колах — задумав прямий марш на Москву, а на Україну мав прийти допоміжний шведський корпус генерала Крассава і польські підрозділи короля Станіслава. У перспективі ще був розрахунок на допомогу Туреччини, кримського хана, донських козаків тощо. Те, що Україна мала стати південним крилом спільного фронту, давало можливість Мазепі вільно приймати прагматичні рішення. Перед ним стояло завдання — не дати розпорозити своє козацьке військо. Він, здавалося, мав вільні руки і час, щоб підготувати Україну до нової орієнтації. Спроба не вдалася. Карл XII унаслідок несприятливих обставин на шляху до Москви (через Смоленськ) був змушений повернути на Україну. Це було несподіванкою для Мазепи і він, поставлений між двох суперників: шведів і росіян, стрімголов кинувся на з'єднання з Карлом XII, маючи у своєму розпорядженні лише невеликі сили й залишив більше військо для оборони гетьманської столиці — Батурина [3, с. 455].

Через кілька днів після переходу Мазепи до шведів на гетьманську столицю Батурин напав командуючий російськими військами на Україні князь Меншиков і вирізав усіх жителів: 6 тис. чоловіків, жінок і дітей [7, с. 209].

Здобуття і страшна руйнація росіянами (на чолі з Меншиковим) Батурина й інші невдачі негативно вплинули на україн-

ське населення і розвіяли надії на численних союзників. Тільки Запорізька Січ на чолі з кошовим Костем Гордієнком, запеклим ворогом Москви, прийшла в березні 1709 р. на допомогу Мазепі і шведам. Сувора зима та інші фатальні обставини дуже ослабили шведів під час їх перебування на Гетьманщині. Поразка під Полтавою 27 червня 1709 р. поклала кінець планам і Карла XII, і Мазепи. Полтавська катастрофа означала зміну у відносинах на Сході Європи. Москва стала європейською державою, а її натиск на Україну набрав цілком виразних форм. Петро I твердо вирішив ліквідувати автономні права Гетьманщини, що стало початком нової Руїни.

Полтавський бій довго відлунюватиме не тільки як переможний над шведами, а й над помислами українців збудувати свою державу. І все ж це була спроба, ще один крок до найзаповітнішої мети — незалежної України. Вчи таймося в слова І. Мазепи: “Та й, що то за народ, коли про свою користь не дбає і очевидній небезпеці не запобігає? Такий народ неключимістю своєю подобиться воістину нетямущим тваринам, од усіх народів зневаженим [1, с. 55].

Література

1. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право / НАН України; Ін-т української археографії — К.: Українознавство, 1996. — 258 с.
2. Історія Русів / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевченка. — К.: Рад. письменник, 1991. — 318 с.
3. Крупницький Б. Доба козацько-гетьманської держави // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. — К.: НАН України; Ін-т української історіографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. Липинського. — К.: Українознавство, 1996. — С. 443-455.
4. Мазепа Іван Степанович (бл. 1640-1709) — гетьман Лівобережної України (1687- 1709) // І. Ф. Шаров. — 100 видатних імен України. — К.: Альтернативи, 1999. — С. 241-245.
5. Полянська-Василенко Н. Д. Історія України / У 2 т. — К.: Либідь, 1995. — Т. 2: Від серед. XVII ст. до 1923 року. — 608 с.

6. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К.: Альтернативи, 1997. — 368 с.
7. Субтельний О. Україна: Історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевченка. — К.: Либідь, 1993. — 720 с.

Резюме

Статья посвящена анализу государственной и политической деятельности гетмана Ивана Мазепы, который стремился своими делами, осуществить реальную попытку приобрести независимость для украинского народа и построить государство в центре Европы, исходя с геополитической ситуации, что сложилась в то время в процессе Северной войны между двумя монархиями Россией и Швецией.

Рецензент доктор истор. наук, профессор Ю. В. Волошин

БИБЛІОГРАФІЯ

Монографія Д. Яковлева* є одним із перших в українській політичній науці комплексним дослідженням політичної інтеракції, її особливостей та складових. Обрана проблема є своєчасною як у теоретичному, так і практичному аспектах.

Не викликає заперечень авторський підхід до аналізу політичної взаємодії, яка відбувається у символічному просторі посткомунізму і через неусталені правила потребує постійного визначення реального на даний час стану справ, яке складається у процесі інтерпретації та реінтерпретації дій інших.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження обумовлена ґрунтовним аналізом медіатизації, демократизації та раціоналізації як процесів, що визначають зміст, напрямки та темп посткомуністичних трансформацій, розкриття їхнього взаємозв'язку та взаємного впливу у комунікативному просторі політичної інтеракції сучасного суспільства.

Актуальність звернення до аналізу політичної взаємодії як комунікативного процесу в сучасних умовах обумовлена розширенням в суспільстві простору свободи, вільних дискусій і публічного діалогу владних інституцій, представників громадськості. У той же час, у процесі комунікаційної взаємодії сучасної доби, яка змінює традиційні форми панування та трансформує політичні інституції, з'являються нові виклики для демократії, особливо це стосується країн, де демократія ще не стала консолідованою. Один з таких викликів — це медіатизація політики, що несе в собі потенційну загрозу появи нової форми тоталітаризму — інформаційного.

Політична взаємодія та репрезентація груп і спільнот відбувається у просторі глобалізації, порушуючи питання дійсно глобального характеру про відкритість ринків та кордонів, інформаційний вплив, роль національних держав тощо. У процесі забезпечення легітимності демократичного урядування за допомогою виборів (чергових чи позачергових) можна говорити про

* Яковлев Д. В. Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація. — Одеса: Астропринт, 2009. — 288 с.

“капкан вільних виборів”, “ненадійність фактора виборів”, що призводить до феномену, спільного для посткомуністичних країн, а саме — “розчарування у виборах”, а слідом — і у демократії. В Україні це відбувається тому, що існує система влади та управління, сформована в результаті відносно вільних і справедливих виборів, але відсутні багато інших гарантій прав і свобод, які існують в ліберальних демократіях, на що звертає увагу автор. Безсумнівно, виборчі кампанії сприяють підвищенню легітимності урядування, але не завжди забезпечують ефективність у вирішенні суспільних проблем. Перший етап вимоги демократизації — забезпечення легітимності державної влади — реалізується у ході демократичних (вільних, чесних, прозорих) виборів, за результатами яких і формуються органи урядування. Взаємопов’язаність виборчого процесу та діяльності органів влади особливо відчутна для країн, що знаходяться на етапі демократизації. І Україна тут, на жаль, не є виключенням. В нашій країні перманентні зміни у виборчому законодавстві, неоднозначність, з правової точки зору, тлумачення основних категорій виборчого процесу, непрозоре фінансування виборчих кампаній, використання адміністративного ресурсу тощо заважає сталості розвитку, незворотності позитивних результатів, довіри до інститутів влади та консолідації українського суспільства. Саме аналізу цих складних та багатofакторних проблем присвячено дану монографію.

Структуру монографічного дослідження логічно побудовано. Серед основних питань, які автор вирішує у дослідженні та на які читач зможе отримати ґрунтовну відповідь, можна виділити причини та наслідки медіатизації політичної взаємодії, небезпеки та запобіжні заходи появи феномену медіакратії (як для країн консолідованої демократії, так і для країн, що трансформуються), сутність та механізми комунікативного формування демократичної політики, ролі та функцій електронного уряду у процесах демократизації тощо.

Можна погодитись з автором у тому, що у процесі політичної взаємодії в нашій країні складається певний символічний простір, який відрізняється як від “радянського” так і від того, що прийнято називати “демократичним”. На жаль, аргументованого, раціонального порівняння та протиставлення “радянського тоталітаризму” і “демократії” у політичній реальності нашої

країни так і не відбулося, тому у символічному просторі співіснують несумісні елементи. Саме тому, на думку автора, існує загроза медіатизація політики, зведення її до рівня мас-медійного шоу з розігруванням смислу та беззмстовними діалогами, що може призвести до появи нового центру впливу у політичних процесах — медіакратії. Заслужують на увагу проведені автором дослідження щодо феномену медіакратії у політиці та аналіз ролі медіа-скандалів у формуванні громадської думки у сучасному політичному просторі.

Виходячи з того, що дискусії стосовно ролі раціональності у функціонуванні політичних інститутів демократичних країн особливо активізуються в перехідні періоди суспільного розвитку, коли проблематизується здатність людини адекватно досягнути суспільство (раціональність знання) та належним чином упорядкувати та перебудувати цей світ (раціональність дії), Д. В. Яковлев використовує концепцію політичної раціональності для пояснення джерел, характеру та напрямків політичної модернізації на шляху від авторитаризму до демократії.

В роботі чітко виражено авторську позицію, яку Д. В. Яковлев вміло і науково вірно обґрунтовує. Рівень роботи свідчить про вміння автора аналізувати проблеми сучасної України, оцінювати особливості та складові політичної інтеракції.

Маємо ґрунтовну політологічну роботу, в якій на великому науковому і фактологічному матеріалі здійснено багатофакторний аналіз суті, характеру, особливостей медіатизації, демократизації та раціоналізації політичної взаємодії у посткомуністичній Україні.

С. В. Василенко, доктор політ. наук, професор

* * *

Дослідження, яке рецензується*, має всі підґрунтя для зазначення його ґрунтовним, самостійним, закінченим та своєчасним як для політичної науки, так і політичної практики.

Аналізуючи будь-які політичні явища, тим чи іншим чином пов'язані з питанням здійснення влади в суспільстві, традицій-

* Дунаєва Л. М. *Влада і самоврядування: еволюція діалогу / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова.* — Одеса: Поліграф, 2009. — 356 с.

но починають з доби Античності. Дана робота не стала винятком. Авторкою аналізується політико-правові ідеї щодо розвитку обраної проблеми у історичній ретроспективі, що надає дослідженню завершений стан, виходячи з найбільш ґрунтовних уявлень давнини.

Л. М. Дунаєва досліджує теоретико-методологічні аспекти співвідношення влади та самоврядування в межах політичної науки і робить висновок про необхідність подолання принципу “лінійності” методологічних основ аналізу суспільних процесі, бо кожна історична доба, кожна цивілізація передбачає свою власну модель пізнання, специфічний метод вивчення зв’язку між теоретичними концепціями й обґрунтованими висновками про реальний світ та його перспективи. Отже, авторка у ході дослідження зазначеної проблематики використовує методологію, яка відкриває шлях до розвитку методологічної конструкції, яка полягає не в механічному запереченні одного іншим, а у їхній логічній наступності, взаємозбагаченні.

Використовуючи зазначену конструкцію, автор дослідження дійшла висновків, що мають обґрунтований характер та науково і теоретико-методологічне значення. Так, для налагодження взаємин між владними інституціями пропонуються принцип соборності та концепція “симфонії влад”, які відображають історичні традиції мислення та здійснення влади в суспільстві. Крім того, авторка пропонує впровадження принципу контролю за двома напрямками: кваліфікований контроль відповідних структур за законністю та фінансовою діяльністю, з одного боку, та широкий громадський контроль діяльності владних інституцій та всього політичного процесу з боку громадянського суспільства, з іншого. Саме такі теоретико-методологічні засади, з точки зору автора монографії, що рецензується, сприятимуть формуванню прозорого, ефективного, відповідаю чого потребам часу та історичним традиціям українського народу, процесу політичного управління сучасною Україною.

Дане дослідження є цікавим з усіх кутків зору не тільки для науковців, а й для широкого кола читачів.

А. М. Пойченко, доктор політ. наук, професор

НАШІ АВТОРИ

- Барвинская Полина, канд. истор. наук, доцент, докторант каф. новой и новейшей истории Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Галан Людмила, аспирант каф. эконом. систем и маркетинга Нац. политехн. ун-та (Одесса)
- Василенко Светлана, доктор полит. наук, профессор каф. украиноведения Нац. морской академии (Одесса)
- Ветринский Игорь, аспирант Ин-та мировой экономики и междун. отнош. НАН Украины (Киев)
- Висленкова Татьяна, аспирант каф. международных отношений и внешней политики Черноморского Гос. ун-та им. П. Могилы (Николаев)
- Дубей Валентина, старш. преподаватель каф. политологии и социологии Гос. гуманитар. ун-та (Ровно)
- Захария Виталий, преподаватель каф. истории Буковинского Гос. медицин. ун-та (Черновцы)
- Каменчук Татьяна, канд. полит. наук, доцент каф. полит. наук Южноукр. педагог. ун-та им. К. Д. Ушинского
- Князева Нина, доктор техн. наук, профессор каф. эконом. систем и маркетинга Нац. политехн. ун-та (Одесса)
- Красножон А., ассистент каф. всемирной истории Южноукр. педагог. ун-та им. К. Д. Ушинского (Одесса)
- Крикуненко Екатерина, соискатель каф. мировой экон. и междун. отношений НАН Украины (Киев)
- Кузьмин Петр, доктор полит. наук, доцент каф. гуманитарных дисциплин Крымского инженерно-педагог. ун-та (Симферополь)
- Лысенко Илья, аспирант каф. политич. наук Таврического Нац. ун-та им. В. И. Вернадского (Симферополь)
- Пискарева Наталья, канд. полит. наук, преподаватель каф. полит. наук, проректор Южноукр. педагог. ун-та им. К. Д. Ушинского (Одесса)
- Пойченко Анатолий, доктор полит. наук, профессор каф. философии и соц.-полит. наук регионального ин-та Гос. управления Нац. академии гос. управления при Президенте Украины (Одесса)

- Радько Петр, канд. истор. наук, доцент каф. политэкономии Гос. педагог. ун-та им. В. Г. Короленко (Полтава)
- Смирнов Андрей, аспирант каф. эконом. кибернетики Нац. авиационн. ун-та (Киев)
- Соколов Вячеслав, доктор истор. наук, профессор каф. политологии ОГЭУ (Одесса)
- Стоцкий Владимир, аспирант каф. полит. наук Южноукр. педагог. ун-та им. К. Д. Ушинского (Одесса)
- Тарнавский Николай, канд. эконом. наук, доцент славистического ун-та (Киев)
- Хапатнюковский Александр, соискатель каф. междун. отношений Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Чернявский Александр, доктор эконом. наук, профессор каф. экономики и моделирования рыночных отношений Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Яковлева И., аспирант каф. междун. отношений Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)

СОДЕРЖАНИЕ

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

К. В. Крикуненко

Світовий досвід створення та функціонування вільних економічних зон сервісного типу 3

А. В. Смирнов

Использование математических методов для управления инвестиционным портфелем с учетом различных экономических ситуаций 8

Д. Ю. Овсянников

Вплив банківського кредитування на темпи економічного зростання України 25

М. Т. Тарнавський

Енергетична політика Європейського Союзу та контури газової експансії Росії 36

Н. О. Князева, Л. В. Галан

Модель поведінки споживача послуг мобільного зв'язку в залежності від рівня якості послуг 42

О. П. Чернявський

Функціонування банків як фінансових посередників в структурі фінансового ринку 49

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

П. В. Кузьмин

Воспроизводство политической элиты: некоторые методологические штрихи к проблеме и практика современной Украины 59

В. В. Стоцький

Комунікативні технології як форма організації політичної взаємодії 70

І. В. Яковлева

Польська стратегія атлантичного курсу. партійно-політичний консенсус 90-х рр. і протиріччя початку XXI ст. 77

А. В. Хапатнюковський

Вердикт міжнародного суду ООН по розграниченню україно-румунського континентального шельфа. Часть 2: итоги и перспективы 87

<i>Т. В. Вісленкова</i> Культурно-гуманітарне співробітництво України та Іспанії на сучасному етапі	99
<i>І. М. Ветринський</i> Імперія та її стратегії в сучасному науковому дискурсі	107
<i>Н. І. Піскарьова</i> Основні моделі визначення опозиції як суб'єкта політичної діяльності в вітчизняній та зарубіжній політичній науці	119
<i>В. І. Дубей</i> Інституціональна характеристика транспортної політики України в галузі міжнародних автомобільних перевезень	129
<i>Т. О. Каменчук</i> Основні концептуальні підходи до визначення поняття політичної компетентності	138
<i>В. І. Захарія</i> Пріоритети вдосконалення правової бази діяльності інститутів громадянського суспільства	147
<i>И. Н. Лысенко</i> Социально-политические элементы гражданского общества	160
<i>В. Н. Соколов</i> Энергетические запасы Туркменистана: экономические и политические плюсы и минусы	172
ІСТОРИЧНІ НАУКИ	
<i>П. І. Барвінська</i> Східноєвропейська історія в університетах Федеративної Республіки Німеччини в 80-і роки ХХ ст.	179
<i>А. В. Красножон</i> Оборонительные свойства рва средневековой крепости Белгород на Днестре	192
<i>П. Г. Радько</i> Трагедія Мазепи і Полтавська катастрофа	201
БІБЛІОГРАФІЯ	212
НАШІ АВТОРИ	216

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу

Науковий вісник
Збірник наукових праць

Наукове видання

Видання збірника здійснено за рахунок авторів

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей відповідає автор

Підписано до друку _____

Формат 60 × 84 1/16

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ол. друк. арк. 17.8

Віддруковано з оригінал-макету в друкарні ТОВ “Лерадрук”
67400, м. Роздільна Одеської обл.,
вул. Леніна, 44.